

बुद्धि प्रकाश.

BUDDHIPRAKASHA.

VOL. XXXIX. JANUARY, 1892. No. 1.

पुस्तक ३९ मुं. जान्युआरी, सन १८९२. अंक १ लो.

तन मननी तमी टणी, प्रगटे ज्ञानप्रकाश;
वाधे रस विधा तयो, पढतां बुद्धिप्रकाश.

अनुक्रमणिका.

पादपुति.....	१	सीतादरुण.....	१४
भद्राव्य.....	२	अविदासनी नाटक कथा.....	१७
उत्तम शिक्षायुर् रवाश्रयी गार्हदिक., अयुक्त काकी.....	२१		

गुजरात वर्नाक्युलर सोसाइटीना तरफथी.

अमदावादमां,

आर्योदय प्रेसमां छा.युं.

AHMEDABAD,

Printed at the 'ARYODAYA' Press.

मूल्य वरसे ३१॥ टपालपरय भाइ.

छूटके अंकना त्रयु आना.

वसंततिलका.

आनंद रूप मुखचंद्रमंडी बर्युं छे,
शान्ति स्वरूप वचनामृतगां वश्युं छे;
प्रीति स्वरूप पातिसेवनगां रक्षुं छे,
स्त्रीरत्न शुं खुबिबर्युं विधिजे सृज्युं छे? 3
छे कागणांगि अणणा पशु मोहकारी,
भोटा महारथि ऋषि जन छतनारी;
दुःखी अने विरहिने सुण आपनारी,
विश्रान्तिनुं सुभद छे स्थळ एक नारी. 4

छे, त्यारे तनगन केवण भन्निगतने छे; अने असुक प्रियतम-प्रियतमानुं कथन करी
काणक्षेप करे छे. आथी सिद्ध थाय छे इ जेकदो संगोग होय, ते करतां तेगां थोडा
वियोग होय, तो सारो-गिज्ज कस्या माटे नहि, पशु स्नेहनी वृद्धिने माटे-स्नेहनी
कसोटीने माटे-अने धाडा थवाने माटे. आथी अहि वियोगनुं प्राधान्य गश्युं छे.
3. अहिथी प्रेमनी निर्मिओ प्रदीप्त थाय छे. कुलीन प्रेमाण हंपतीने शुद्ध
स्वाभाविक स्नेह दर्शाववानो यत्न कर्यो छे. जे कंठ प्रेगकथन, शुशुकथन, अने रूप
कथन थाय छे, ते मात्र वियोगगांज थायछे; तेथी वियोग वर्णन अत्रे कर्युं छे. आ
वर्णन केवण उत्तम नायक नायिकानेज लागु परे छे. वर्णन रसमय करवाने कंठक
शृंगारनुं मिश्रण कर्युं छे. स्त्री पुरषना प्रेमगां शृंगारज मात्र मुभ्य गणाय छे.
शृंगार वगरनुं वर्णन लूणुं लागे छे, जेथी विवेकसर शृंगार दाणस करी वर्णन
रसमय करवानो यत्न कर्यो छे.

स्त्री-जे शक्तिरूप-मोहना रूप छे, अने तेवी संस्कारी स्त्रीतुं सुभ अने व-
चन तेना वियोगी पतिने केवो आनंद अने केवी शान्ति आपे छे, अने तेना जेवी
स्वाभीपरायण सती-प्रीतिपात्र स्त्री-पुणी भरेवी स्त्री ते स्त्री-रत्नज कहवाय, जे
उदित ज्योटी नथी, पशु सत्यज छे.

4. स्त्रीतुं कागण शरीर भारे कार्य अजववाने अशक्य छे, छतां ते भारे कार्य
अजवनारा पुरषो-छतेंद्रिय पुरषोने पोताना सौंदर्य अने लावण्यथी छते छे. अ-
णणा आश्रय वगरनी छतां पशु तेने विश्रान्तिनुं स्थग गणी छे, जेगां कंठ आश्रय
जेवुं नथी. अनुभवज्योने भावग होतुं जेठज्यो इ ते उदित वाज्यथी छे. केठवोक
काण दुःखी अने विरही जने स्त्रीना मोहपाशगां पोतानुं दुःख अने काम भूली
जय छे. स्त्री जे पुरषतुं रमकुंड, आनंदतुं अने विश्रान्तिनुं स्थग छे-ज्यां सहजुणो-
जे निवास कर्यो होय छे त्यांज !

કલ્યાણિ કાગળ રવે હરિને બને છે,
 સૌભાગ્યવૃદ્ધિ કરવા વ્રત આચરે છે,
 લજ્જા, ક્ષમા, શૈળ, દયા વસને દિવે છે,
 સંસ્કારિ એવિ અખળાનન કા દિસે છે. ૫
 શૃંગારતત્ત્વસરના જળની વિહારી,
 સંગીત, કલિ-રસ વૈભવ જાણનારી,
 વિદ્યા વિલાસિ કમળાક્ષિ પવિત્ર નારી,
 શ્વશ્રુ પિતાનું કુળ ધામ દિપાવનારી. ૬
 સર્વોગ છે સુખડ શોભિત ને સુવાસી,
 છે મંદ હાસ્યયિ બરી તરૂણી વિલાસી,
 નિદ્રા, આહાર, રતિ થોડી, દયા વિશેષે,-
 એ ચિન્હ પદ્મિની તણું કવિઓ કયે છે. ૭
 છે ચંદ્રગિમ્બ સરખો તનનો પ્રકાશ,
 છે ગિમ્બ પેર અધરોષ તણી રતાશ,
 છે ભધડેલ કમળો સગ નેત્રતારા,-
 જાણે કુમારી, રતિ કે સતી જોગમાયા. ૮
 જે કામધેનુ સગ અંતર કાડ પૂરે,
 જે નારી જાતિ મહિ મંગળ જ્યોતિ રૂપે,
 જે નાવ ચૈ ભવ-સમુદ્ર થકી તરાવે,
 દેવાંશિ તે પ્રિયતમા ઉર યાદ આવે. ૯

૫

૬

૭

૮

૯

૫. આ શ્લોકથી સ્ત્રીનો સ્વભાવ અને ધાર્મિકપણું જતાવ્યું છે. આવાં શુભ લક્ષણો કોઈક સંસ્કારી સ્ત્રીમાં હોય છે. ઉત્તમ નાયિકા બતાવવાને આ લક્ષણુ આ-
 ધ્યાં છે—એવાંજ ગિનનાં લક્ષણુ આગળ આવે છે.—શ્લોક ૭ મો.

૬. સદ્પાત્ર સ્ત્રીઓ યુવાવસ્થામાં સ્વધર્મથી રહી પોતાના સસરાના અને પિતાના કુળને દિપાવે છે. આ શ્લોક સ્ત્રીઓને જોષ લેવાને આપ્યો છે.

૭. આ શ્લોકમાં પદ્મિની સ્ત્રીનાં લક્ષણુ કહ્યાં છે.

૮. શરીરનો વર્ણુ ચંદ્ર ગિમ્બ જેવો ઊંજળો—તેજસ્વી—શ્વેત—સૌમ્ય પ્રકૃતિ વાળો છે—ગિમ્બજ જેવા અધરોષ છે, અને તારા જેવાં પ્રકા-
 શિત અને કમળો જેવાં ખીલેલાં નેત્ર છે; તેથી જાણે ખીજી સરસ્વતી, રતિ, સતી, કે જોગમાયા હોય એવી ભાસે છે. આકૃતિગુણાં એ રીતે ઉત્તમ નાયિકા-સ્ત્રી-
 નામાં આ શુભ લક્ષણો સ્વાભાવિકપણે રહેલાં હોય છે, તે બતાવવાને આ શ્લોક મૂ-
 ક્યો છે.

૯. સતી સ્ત્રી તેના પતિને કામધેનુ જેવી લાગે છે; કમકે તે પોતાના લાવણ્ય-

નાની વયે નિપુણ, સુચ, યુણુચ, પ્રૌઢા-
 છે,—અંગ-રંગની છટા-ધટ છે નવોઢા,
 જે પૂર્વ પુણ્યયિ ગળી કુળને દિપાવે,—
 તે પૂર્ણચંદ્રવદના ઉર યાદ આવે. ૧૦
 જેનું શરીર પયથી પશુ ઓપતું છે,
 જે યૌવને ખિલિ ખરી લુર્વોથી રહ્યું છે.
 તેનું સમર્પણ કરી મુજને બને છે,—
 તે મોહના વિરહ અંતરમાં ધિકે છે. ૧૧
 જે સેજમાં ત્રિવિધ-તાપ શમાવિ દે છે,
 જે વૈધની ગરજ ઓપધ વીણુ દે છે,
 જે સ્વર્ગનું સુખ નિરંતર સંગ દે છે,—
 તે—૯ અલૌકિક રમા રસના રટે છે. ૧૨

૧૦

૧૧

૧૨

થી, નર્મતાથી, અનુકૂળપણાથી, અને સેવાથી તેનું મન પ્રસન્ન કરે છે—મનોરથો પૂર્ણ કરે છે. વળી તેને મંગળજ્યોતિ જેવી ગણે છે; કારણ કે સતી સ્ત્રી તે મંગળમય-આ-
 નંદગય અને જ્યોતિરૂપ-દીવા રૂપ છે. સ્વામીપરાયણપણું, પવિત્રપણું, અને રૂડાં આચરણુ એ સતીનાં ભૂષણુ છે, એટલુંજ નહિ, પણ સતી તેના પતિને બેશક નાવ રૂપ છે; કેમકે સંસારજનથી કેટલાંક કારણોથી સંસારત્યાગ થતો નથી, અને કરે છે તે દોષિત થાય છે. માટે સંસારમાં રહી, ધર્માચરણમાં રહીને, વ્યવહારમાં રહીને, ધધરને બજતાં, સંસારસમુદ્ર તરવા માટે સ્ત્રીને પુરૂષની અ-
 ને પુરૂષને સ્ત્રીની જરૂર છે. સંસાર ત્યાગ કર્યા પછી ઈંદ્રિયો અલિત થાય—મોહવશ થવાય—અધર્માચરણુ થાય, તેના કરતાં સંસારમાં રહીનેજ દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળાં જનોએ ધધરપદને પામવાને યત્ન કરવો—તેમ કરતાં સ્ત્રીની ખાસ જરૂર દિસે છે—ત્યારે સ્ત્રી નાવરૂપ કેમ નહિ? અલગત નાવરૂપ છે. આવી નાવરૂપ સતી-
 દેવાંશિ-પ્રિયાને તેનો પતિ હૃદયમાં યાદ કરે, એ સ્વાભાવિકજ છે; અને સતીને પ-
 તિ ઈજ રામ છે,—મોક્ષ આપનાર—કલ્યાણુ કરનાર છે.

૧૦. નાની વયની છતાં સતીમાં પ્રૌઢાના જેવી આલાકી—કરેલપણું અને સ-
 દ્વગુણો છે. સંસ્કારીમાં આવાં લક્ષણો સ્વાભાવિકપણે રહેલાં હોય છે. આવી સ્ત્રી—
 પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવા વદનવાળી પૂર્વ જન્મના પુણ્યથીજ મળે છે અને તેજ કુળને દીપાવે છે.

૧૧. હૃદય જેવું ઊંજળું, જીવાનીથી ખિલેલું, અને ખુખીથી ભરેલું શરીર, જે જે સ્ત્રી પોતાના પતિને અર્પણુ કરી બને છે—સેવા કરે છે—એવી મનોહર પ્રિ-
 યાનો વિયોગ તેના પતિના અંતરમાં ધિકે છે. કેમ ન ધિકે? વિયોગ અવસ્થા દુઃસહજ છે.

૧૨. સ્ત્રી એ કુવી અલૌકિક છે, તેની વધારે ખુખી આ શ્લોકથી દર્શાવી છે.

જેના ગુણે વશ થતા સુખસાર પામ્યો,
જેની પવિત્ર રતિમાં મુજ રંગ ભર્યો,
જે દુઃખ સૌખ્ય મહિ એક રૂપે રહે છે,—
તે મોહના અધિક અંતર સાંભરે છે.

૧૩

જેનો સુહસ્ત મુજ હસ્ત વિષે મળ્યાથી,
જેનાં સુઅંગ મુજ અંગશુ ભેઠવાથી,
તે એક થી મન ગળ્યે પ્રીતિ અર્થુ વહે છે,
તોયે પ્રિયા વિરહ અંતરમાં ધિક્કે છે.

૧૪

આપદ્યતાયિ ધરભાર શિરે વહે છે,
સંસાર-સાગર થકી તરવા મથે છે,
જે દુઃખ સૌખ્ય કરણી સગ માનિ લે છે,
તે વુદ્ધિશાલિ વિરહે તન આ તપે છે.

૧૫

ભીંજાયલા વસન પેર મને ગ્રહે છે,
જે પ્રીતિરાજ્ય મુજ ઊપર ભોગવે છે,
તોયે નિરંતર મને વશ રૈ' બને છે,
તે આજ દૈવ રહતાં વિરહે ધિક્કે છે.

૧૬

આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિને સહજમાં શમાવી દે છે, અને વગર ઔષધે વૈવની ગરજ સારે છે એટલુંજ નહિ, પણ નિરંતર પોતાના સંગથી સ્વર્ગ સમાન સુખ આપે છે. જ્યાં સ્ત્રી સદ્ગુણી હોય છે ત્યાં એક હોય છે.

૧૩. અર્થ સ્પષ્ટ છે. રતિ-સુખ-ભાગ્ય. સ્ત્રીની પરીક્ષા વિયોગમાં અને ગરીબ હાલતમાં થાય છે. જે સુખાત્ર છે તે સુખ અને દુઃખમાં એક રૂપે-એક સ્વ-ભાવે-એક આચરણે રહે છે, એ બતાવવાને આ શ્લોક ઠીક છે.

૧૪. અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૧૫. કેટલીક સ્ત્રીઓ સાસરામાં દુઃખ હોવાથી-નિર્ધનતા હોવાથી કમાણાપત્રે અને સાસરિયાંને ગાળો દે છે; અને કંઠેશ કરી સંસારને વધારે દુઃખમય કરે છે. તેવી સ્ત્રીઓને સુખોપ આપવાને આ શ્લોક મૂક્યો છે એમાં સદ્ગુણી સ્ત્રી અપળતાથી ધર ભાર વહે છે-ધીરજથી-સહનશીળપણથી ધરતું ગુણવાયલું સૂતર ઊકડે છે-આ દુઃખ સૌખ્ય કોઈને લીધે મળ્યાં નથી, પણ પોતાની કરણી-પુણ્ય પાપથી મળ્યાં છે, એમ સમજ આ દુઃખમય સંસાર સાગરમાંથી તરવાને સ્ત્રીઓને ઉચિત એવાં વ્રત નિયમ કરે છે-આવી સ્ત્રીઓ ધરવખુ-ડાહી અને બુદ્ધિશાળી ગણાય છે.

૧૬. કેટલીક અભણ અને વહેગી સ્ત્રીઓ સ્વામીને વશ કરવા અને પોતાનું ચલાણુ થવાને અંધ ઉલ્લેખ કહી સ્ત્રીઓની શીળવણીથી કરે છે; પણ અંતે કસાઈ થી વર્તે છે. જેમ બીનું વસ્ત્ર શરીરનું રક્ષણ કરવાને ચોટલું રહે છે, તેમ સ્ત્રી સ્વામીની પ્રેમસંપાદન કરે છે-સ્વામીના ઉપર પ્રીતિનું રાજ્ય ભોગવે છે-સ્વામી પોતાની પ્રિયાના કલા મુજબ વર્તે છે-જ્યાં જ્યાં અંગ છે ત્યાં મન ને જ્યાં રહે, તો તેમાંનું કંઈ થતું નથી. માટે મન એકત્ર કરવાથી અધુ' સિદ્ધ થાય છે.

સ્વામી પરાયણ સતી નિયમે રહે છે,
જે પ્રીતિવલિલ વધવા જળને સિંચે છે,
પ્રેર્યા વિના હિત અહોનિશ જે કરે છે,
તે સુજ્ઞ વહાલિ વિરહાનળ યાળિ દે છે.

૧૭

પ્રેમાળ તે યુવતી નો વ્રહ દુઃખ દે છે.

૧૮

જેનાં સુપદ્મનયનો શરમે ભર્યા છે,
જેમાં વિવેક વિનયે ભવનો રચ્યાં છે,
જે મોહનાસ્ત્ર મુજ ઊપર માત્ર ફેંકે,

૧૯

તે એક વહાલિ વિરહાનળ અંગ શેકે.
તારણના લલિતથી લલના દિપે છે,
તોયે ન ઉન્મતપણું જરિએ દિસે છે.
લાવણ્ય નીતિ વિનયે વશ જે કરે છે,
તે જ્ઞાણિનો વિરહ અંતરમાં ધિક્કે છે.

૨૦

થોડે વિશેષ કરિને ધરે શોભવે છે,
બુદ્ધિબળેધિ ગૃહરાજ્ય ચલાવિ લે છે,

૧૭. આ શ્લોક પણ ઉપરના જેવોજ છે. સતી સ્ત્રીઓના ધર્મ બતાવ્યા છે. સતી સ્ત્રી હંમેશાં સ્વામીની મરજીને અનુસરીને ચાલે છે, કદી તે ઠપકા દે એવું આચરણ કરતી નથી; પણ પ્રેમ રૂપી વેલીને વધવાને પોતાની રૂડી આલ રૂપી-પાણીનું સિંચન કર્યા કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ સ્વામીના કલા વગર સ્વામીનું જેથી હિત થાય-બહું થાય-દ્વાયદો થાય એવાં કામ કરે છે. કેટલીક નચણી સ્ત્રીઓ સ્વામીને સંતાપે છે, ત્યારે કુલીન સ્ત્રીઓ સ્વામીને ઈશ્વર તુલ્ય માની તેની કેટલી નમ્રતાથી સેવા કરે છે, તે આ શ્લોકથી બતાવ્યું છે.

૧૮. સુધ્વી સ્ત્રીઓની વાણીનાં કઠોરપણાને બદલે નર્મતા હોય છે. રૂપ જ્ઞે-બનના ગર્વ-ઉન્મતપણાને બદલે શીલતા હોય છે. પ્રેમાળ હોય છે ખરી, પણ તેમાં નીતિ હોય છે, અને સતીના જેવું આચરણ હોય છે.

૧૯. એજ રીતે આંખોમાં પણ શરમ-વિવેક અને વિનય હોય છે. આંખ પ્રે-મને સ્થિર કરનારી છે. પ્રથમાતુરાગ પ્રેમથીજ થાય છે. આંખમાંજ કટાક્ષ રહેલાં છે, માટે તે પોતાના બરબાર ઉપરજ નાખવાં, પણ તેનો જોટો ઉપયોગ ન કરવો, એમ આ શ્લોક બતાવે છે.

- સંભાળ રાખિ નિયમે કસરે રહે છે,
તે હાહિનો વિરહ અંતરમાં ધિક્કે છે. ૨૧
નિર્દોષ પૂર્ણમદ જોગનથી ભરેલી,
ભારે કઠોર કુચ મંડળથી નમેલી,
વેલી સમાન મુજ આશ્રયથી વધેલી,—
હા! આજ તે વિરહમાંથી હશે ધિક્કેલી. ૨૨
જેનો પ્રસન્ન મુખચંદ્ર વિલોકવાથી,
જેનાં સુધારસભર્યાં વચનો શુભ્યાથી,
જેનો અપૂર્વ અધરામૃત આજવાથી,
જે શાન્તિ યાતિ, નથિ તે અહિં આજ શાથી? ૨૩
જે કાગ તાપ નિજ દર્શનથી વિદારે,
જે તેજમાં ગદનના ગદને ઉતારે,
જે રોજ રોજ—સુખ—વૈભવને વધારે,—
તે આજ અસ્ત સુખ—સૂરજ દુઃખ મારે. ૨૪
જોનું લતા સમ શરીર ગને ગ્રહે છે,
પોતાનું રક્ષણ ખરું મુજને ગણે છે,
જો પેર કામ થકિ જો જયવા ગ્રહે છે,
દુર્ભાગ્ય તોય થઈ આડું ઉભું રહે છે. ૨૫
જે સાસરે હળિ મળા સુખમાં વસે છે,
જે કામ સાથ કદિ વાદ ન આદરે છે,
જોયે સ્વરે કદિ ન જાપણુ જે કરે છે,
સદ્માત્ર તે પ્રિયતમા રસના રટે છે. ૨૬

દા. જ. મદ્.
અપૂર્ણ.

૨૧. ધરવખુ સ્ત્રી-કુલીન સ્ત્રી ગરીબ ધરસંસાર કેવી કરકસરથી, કેવા નિયમ-થી, અને કેવી સંભાળથી ઊઠાવી લખ ચલાવે છે, તેનો ચિતાર આ શ્લોક પાડે છે.
૨૨-૨૩ શ્લોકોમાં શૃંગારની ગિઠાશ ઝળકે છે. યુવતીઓ-સતીઓ તરૂણાવ-સ્થામાં ફાલે છે, ત્યારે તેમને સ્વામીના આશ્રયની જરૂર છે, અને જેમ એક પરોપકારી પુરૂષ નિરાધારને દયાથી કેવો આશ્રય આપે છે, તેમ સ્વામી પણ સ્ત્રી રૂપી વલ્લી-આશ્રયપાત્ર કેવા બહાલથી-દયાથી-કુદરતી લાગણીથી આશ્રય આપે છે, અને જ્યારે પોતાને આશ્રય પડેલી નિરાધાર થાય છે, ત્યારે કેવો દુઃખી થાય છે, તે આ શ્લોકથી ખતાવ્યું છે. પરોપકારી-કુલીન-ભરથારનો ચિતાર પાડ્યો છે.
૨૪-૨૫-૨૬ અર્થ સ્પષ્ટ છે.

ઉત્તમ શિક્ષાગુરુ સ્વાશ્રયી ગાર્ફીલ્ડ.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૨૮૧ થી).

- ધરમાં પેશતાંજ તેણે કહ્યું, “ગા, ધરજ સાફ! ક્ષારના કારખાનાનું કામ મારે નહિ જોઈએ. એ બાબતની મારી હોંશ પૂરી થઈ.”
ગા—તને આવેલો જોઈને હું ખુશી થઈ; પણ તેં ચાકરી શા માટે છોડી?
જે—હવે તે કારણ પૂછતી ના. હું ઘેર આવ્યો એજ બસ.
ગા—હા; તું ઘેર આવ્યાથી હું ઘણી ખુશી થઈ છું.
જે—ગજૂર અને ચાકર થવા કરતાં ખીજા કંઈ થવું વધારે સાફ છે.
ગા—શું તારે ખાઈન સાથે જન્યું નહિ કે?
જે—તેની જોડે મારે કશું થયું નથી. તે મારી જોડે ધણા હેતથી ચાલતો હતો. એવા સારા માણસની ચાકરી કરતાં હું ધણો ખુશી થાઉં.
જોગ કહીને સાથે આણેલો ચાર માસનો પગાર પદ ડાહર આપીને બોલ્યો, “ગા, આ તારે માટે છે.”
ગા—માઈ, તું મારે માટે ધણી કાળજી રાખે છે. એ પૈસા આપણા ધર અ-સ્થને માટે ધણા ઉપયોગી પડશે; તથાપિ તેં એ ચાકરી છોડવાને ધણી ઊતાવળ કરી કે નહિ?
જે—ઊતાવળ કહે કે ગમે તે કહે; પણ મેં ચાકરી છોડી દીધી ખરી. પગાર જોજો મળતો હતો, માટે મેં છોડી નથી. તે છોડી તો દીધીજ.
ગા—ખાઈને તારા ઉપર માયા રાખી, અને તેં ચાકરી છોડી, એ ઉપરથી તારી જે નિરાશા થઈ, તે સઘળી બાબતનો મારે વિચાર કરવો જોઈએ.
જે—અને તેની દીકરીએ મને જે બેચદખી કરી, તે વિષે કંઈ વિચાર ન કરવો, જોગ તને લાગે છે?
ગા—તેણીએ જે બેચદખી કર્યાનું તું કહે છે, તે બાબત મને તો કંઈ લાગતું નથી. કારણ તે શબ્દથી તારી લાગણી ઉસ્કેરાય એવા હેતુથી તે બોલી નહિ હોય. વળી જે તું સારોજ છે, તો ગજૂર શબ્દ કંઈ અપમાનવાચક નથી.
જે—તેણીએ મને ગજૂર કહ્યો, તે ઉપરથી મને માફ નથી લાગ્યું. તથાપિ બેચદખી કરવાની રીતે બોલી, માટેજ મને માફ લાગ્યું છે.
ગા—હશે! એ વાતનો પરિણામ સારોજ આવશે; અને ધધર તે સર્વ બ-રાખર કરશે?
જે—ત્યારે હવે હું ખીજા કામની તપાસ કરું છું.
ગા—તને ઘેર રહેવું ગમતુંજ નથી કે શું?
જે—ના, બહાર ગાગ જઈને પૈસા મેળવવાનું મને ધણું મન છે.
ગા—જેમ તને સાફ લાગે તેમ કર. હું ધાઈ છું કે તને કામ મળવાના સંજોગ ધણા છે.

જે—(એટલામાં) ગને સમુદ્ર ઉપર કામ કરવાનું ધણું ગમે છે.

એ સાંભળતાંજ તેની માના મનમાં ધરાસકો પડ્યો અને તેણે તેને કહ્યું, “તને સમુદ્ર ઉપર જવાનું શા માટે પસંદ છે?” જેમ્સે કહ્યું, “હું તે વિષે વારંવાર વિચાર કરું છું.”

મા—(લગાર ગુસ્સાથી) શા વિચાર કરે છે? તને એ શું ઘેલું લાગ્યું છે? તું માસ કાળજમાં કાળ પાડે છે.

જે—ગા, તારી ગરજ વિરહ નહિ કરું.

મા—જે તે દરિયા ઉપર ખલાસીનું કામ કરવા માગ્યું, તો તે મારી ગરજ વિરહ યથું કે નહિ. ખલાસી થવા કરતાં ખીનું કામ કરે તો વધારે સારું.

જે—એમ કેમ કહે છે, મા?

મા—તું જે વારંવાર કહેતો હતો કે ‘હું જે સમુદ્ર ઉપર જઈશ, તો સારો ગાણુસ યજ્ઞશ,’ એ ખનશે નહિ.

જે—એકાદ વહાણનો કક્ષાન (નાખોદા) યજ્ઞશ; અને કદાચિત્ થોડા વખત-માંજ એવું ખની આવશે.

મા—તું ખલાસી થયા પછી અગાડી નાખોદા યજ્ઞશ કે નહિ, એ કાનાથી કહી શકાશે? માટે એવી વાત ફરીથી કહાડતો ના. એ વાતનો હંદ છોડી દેશે, તોજ અને સુખ થશે.

ઉપલી વાત થયા પછી કેટલાક દિવસ સૂધી ઘેર રહીને તેણે ખેતીનું કામ કર્યું; પણ પછી તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે, ‘ન્યુજર્ઝ ગાંહેના આપણાં સગાંઓ ગાંહેથી એક જણ પાસે લાકડાં કાપવાનું કામ છે,’ તેથી ત્યાં જવા તૈયાર થયો; અને તેની માએ પણ એ વિચારને પુષ્ટિ આપી; કેમકે ત્યાં તેની મોટી દીકરી મેહિટાએલ પોતાના ધણી જેડે રહેતી હતી. તેથી ગાની રજ લખ જેમ્સ અટ તેણીમેર ગયો.

ત્યાં તેનો માસો આમાસ ખાંચટન મળ્યો, તેને ત્યાંજ લાકડાં કાપવાનું કામ હતું. તેણે તેને જોઈને કહ્યું, “જેમ્સ, કેમ છે? તું હવે ઘણો મોટો થયો! તારે કામ જોઈતું હામ, તો મારી પાસે ધણું છે.” જેમ્સે કહ્યું, “મારે લાકડાં કાપવાનું કામ જોઈએ છે.”

આમાસ—ધણા માણસોને એ કામ ગમતું નથી, કેમકે એ કામ અધરું છે.

જે—ગને તેમ નથી લાગતું. જેમ રંદો માસ્તાં હું કોઈ કોઈવાર થાકી જતો હતો, તેમ લાકડાં કાપતાં નહિ થાકું; એમ લાગે છે.

આમાસ—કેટલાં લાકડાં કાપવાનું તું માથે રાખે છે? હવે અટ ઉન્હાળો જે-સશે, તો પછી તાપમાં તે કપાશે નહિ.

જે—કદાચિત્ નહિ ખને. પણ નિદાન જે મહિના તો હું ખાતરીથી લાકડાં કાપી શકીશ.

મા—તું સો કાર્ડ લાકડાં કાપવાનું શું લેશે? (કાર્ડ એક જાતનું વજન છે)

જે—તમે એક કાર્ડનું શું આપશો?

મા—પચાશ સેંટ આપીશ; અને કામ પૂરું થતાંજ તરત હાથમાં પૈસા મળશે. તથાપિ એ કામ તું કેટલા દિવસમાં પૂરું કરશે?

જે—કદાચિત્ પચાશ દિવસમાં.

મા—કદાપિ લગાર વધારે દહાડા લાગશે. કેમકે માણુસ અને છોકરાના કામમાં ધણો તફાવત છે.

જે—દર રોજ જે કાર્ડ લાકડાં તો સહેલથી કાપીશ.

મા—ત્યારે તો ધણું સારું. હું ધરું છું કે ખીન કઠિયારાઓ કરતાં તું ધણો જાણો છે.

એવી રીતે પોતાના અસા જેડે કરાર કરીને જેમ્સ પોતાની બહેનને ઘેર ગયો, તે તેને સર્વ હકીકત કહી; અને ખીને દહાડે તે પોતાના કામ ઉપર ગયો. જે ઠેકાણે તે લાકડાં કાપતો હતો, ત્યાંથી “લેક એરી” નામે સરોવરને સર્વ દેખાવ દેખાતો હતો. તેના ઉપર જે વહાણો ચાલતાં હતાં, તે સઘળાં સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. આ વખતે જે દરિયાઈ મુસાફરી વિષે પુસ્તકો એણે વાંચ્યાં હતાં, તે બધાં યાદ આવ્યાં. તેથી લાકડાં કાપતાં ઊભો રહીને વહાણો તરફ જોતો હતો, અને ધારતો હતો કે હું પણ થોડો મુદતે એ સરોવર ઉપર કામ કરીશ. એવી રીતે લાકડાં કાપતાં તેનું મન પેલા સરોવર ઉપર કામ કરવા જવા તરફ લાગ્યું. જેમ્સ જેડે ખીન કઠિયારા પણ ધણા હતા, તેમાં એક જર્મન પણ હતો. તે લાકડાં કાપવામાં ધણો ચપલ હતો. પણ જેમ્સને તો તેને વિષે લાગ્યું કે એ ધણો ચપલ નથી. ત્યાર પછી એક અઠવાડિયે તેણે જાણ્યું કે જેટલા કાર્ડ લાકડાં તેણે કાપ્યાં તેટલાંજ જર્મન કઠિયારાએ કાપ્યાં. એ ઉપરથી જેમ્સને મોટી નવાઈ લાગી, અને ઘેર આવીને પોતાની બહેનને કહેવા લાગ્યો, “બહેન, ત્યારે હું બે ધા માંડ છું, ત્યારે જર્મનનો એક ધા પર છે; તથાપિ છેલ્લી વારે કાપેલાં લાકડાં મારાં ને તેનાં બરાબર થાય છે. એ કેમ થાય છે, તેની મને સમજણ પડતી નથી.”

બહેને કહ્યું, “કદાચિત્ તે તારા કરતાં જોરમાં ધા મારતો હશે.” તેનો જેમ્સે જવાબ દીધો કે, “ગને તેમ લાગતું નથી; તોપણ તેનું કારણ હું શોધી કહાડીશ.”

એ વેળાથી જેમ્સ આ વાતનું કારણ શોધવા લાગ્યો. તેથી થોડી વારમાં તેના ધ્યાનમાં આવ્યું કે, જર્મન કઠિયારો સવારથી સાંજ સૂધી ધીમે ધીમે, પણ એક સ-રખો, વચમાં લગારે ન થોમતાં કે વિસામો ન ખાતાં, લાકડાં કાપતો હતો. પણ પોતે તો થોડી વાર તે સરોવર બહુ તથા તેના દેખાવો તરફ જોતોજ ઊભો રહેતો; અને ત્યારે યાદ આવે ત્યારે તરત કામ કરવા લાગતો. તેથી આપણી સાધારણ કહેવત “સવાર અને ડોશીનો હિસાબ એકજ,” એમ થતું હતું, એ તેના ખ્યાલમાં આવ્યું. તે તેણે પોતાની બહેનને કહ્યું, અને સાથે સાથે એમ પણ કહ્યું કે, “સમુદ્ર ઉપર કામ કરવા જવાની મારી ધણીજ હોંશ છે.” એ સાંભળીને તેણીએ કહ્યું, “તારી આ હોંશ જોઈને મને ધણી નવાઈ લાગે છે. તું દરિયા ઉપર જવાનો વિચાર કરીશ, એમ એ કદીએ ધાર્યું નહોતું. તું એ કામમાં એટલો ઉત્કંઠિત થતો ના.”

જે—મારી ધારણા છે કે મારે એક વાર વહાણ ઉપર નાખોદા થવું.

અહેન—હો! કપ્તાન ગાર્ફિલ્ડની પદવી તારે જોઈએ છેની? મને લાગે છે કે એ પદવી તને કદીએ નહિ મળે.

જેઠું—આપણા પૂર્વજો માંહેનો એક જેનુનમિન ગાર્ફિલ્ડ કપ્તાન હતો.

અહેન—એ પદવી તેને વહાણ ઉપર નહોતી મળી, પણ રાજ્યક્રાંતિની લડાઈ (રેવોલ્યુશનરી વોર) માં મળી હતી. વહાણ ઉપર તો તારે પરુલાં ખલાસી થવું જોઈએ, પછીથી અગાડી જતાં એ પદવી મળે.

જેઠું—તેની ફીકર નહિ. એના કરતાંએ નીચું કામ કરીશ, પણ કપ્તાન થઈશ.

અહેન—તને નીચ થયા વિના એ પદવી નહિ મળે.

જેઠું—ત્યારે તારી મરજી તો એવી દેખાય છે કે સમુદ્ર ઉપર આ અંદરથી જેને અંદરે માથ વહી વહીને પદવી મેળવવી, તેના કરતાં લડાઈમાં ગાણુસો મારીને પદવી મેળવવી, એ વધારે સાફની?

અહેન—મારી તો ધ્રુવજા એવી છે કે તારે લાકડાં કાપીને અહીંજ રહેવું. આ પણ એજ સલાહ આપશે. વહાણ ઉપર ફ્રેગટ વેળા ચુગાવવી નહિ. તું ડાહ્યો છે, એટલે વધારે શું કહું?

એવી રીતે અહેને પણ ખલાસીપણું ન કરવાને શીખામણુ દીધી. તેને એમ કરવાને કામના તરફથી ઉત્તેજન ન મળવાથી થોડી વાર તેની ઉમેદ ભાંગી પડી; અને એ વાતનો નાદ છોડ્યો, અને પોતાનું કઠિયારાનું કામ લક્ષ લગાડીને કરવા લાગ્યો.

ખાઈનને ઘેર હતો, ત્યારે જેમ એને પુસ્તકો વાંચવાને મળતાં હતાં, તેમ અત્રે અહેન તથા માસાને ઘેરથી મળવા લાગ્યાં. એમાં તદ્દાવત એટલેજ હતો કે આ પુસ્તકો પેલાંના જેવાં મન અહેકાવનારાં નહોતાં. તે મોડી રાત સૂધી વાંચવા બેસતો હતો; અને પુસ્તકો વાંચવામાં આ વેળાએ એવો લીન થયો કે, સમુદ્ર ઉપર જવાનો નાદ તેને ધણેખરો વિસારે પડ્યો.

જેમ્સે કરાર પ્રમાણે સો કાર્ડ લાકડાં પચાશ દહાડામાં કાપ્યાં; અને શરત પ્રમાણે આગાસ ખાઈનને તેના પૈસા આપ્યા. એ પૈસા તેના હાથમાં આપતાં માસાએ કહ્યું કે, “જેમ્સ, હું આશા રાખું છું કે તું સદા કઠિયારોજ રહેનાર નથી; કુગડે ખીજાં સારાં કામ કરવાને તું લાયક છે. વધારે જ્ઞાન મેળવવાનો રસ્તો તને જાણ દેખાશે. એ ખાખત તને કેમ લાગે છે વાર?” તેનો તેણે જવાબ દીધો, “હા: જ્ઞાન મેળવવાનું મને ધણું ગમે છે.”

જેમ્સે “હું વહાણ ઉપર જઈને કામ કરીશ,” એમ કહ્યું હોત; પણ તે અગાડીથી જાણુતો હતો કે “માસો મારા આ વિચારને મળતો નહિ આવે,” તેથી તેના આગળ એ વાત કરી નહિ. તથાપિ “હા, જ્ઞાન મેળવવાનું મને ધણું ગમે છે,” એ તેનો જવાબ ઠોંગવો નહોતો. તેને જ્ઞાન મેળવવાની ધણી ધ્રુવજા હતી; પણ તે મેળવવાનાં તેની પાસે યોગ્ય સાધન નહોતાં.

જેમ્સ પોતાનો પગાર લઈને ત્યાંથી નીકળી ઘેર આવી પહોંચ્યો; અને તેને

જોઈને મા ધણી ખુશી થઈ. આ વખતે પણ જગવા વગેરેનો ખરચ ખાદ જતાં પચાશ ડાહર લાવીને પોતાની માને આપ્યા.

અહીં તેને ખીજાં રથજો પ્રમાણે પુસ્તકો વાંચવાને મળતાં નહોતાં; કારણ કે અહીંના લોકો પુસ્તકોનો શોખ રાખતાં નહોતાં. તેઓનો શોખ માત્ર ખેતીમાંજ હતો.

જ્યારે જેમ્સ ઘેર આવ્યો, ત્યારે તેના મનની સ્થિતિ ધણી ચંચળ હતી, તેથી ધણે અસંતોષી દેખાયો. તેની એ મનોવૃત્તિ તેની મા તરત સમજી ગઈ, અને મનમાં ડરવા લાગી કે કાણુ જાણે તેના મનમાં પહેલાંના સમુદ્રની સફર કરવાના વિચારો ઘોળાતા હશે. એમ જો કે તેના મનમાં લાગ્યું અફ, તોપણ એની આગળ તે ફરીથી વાત કહાડી ન શકી.

જેમ્સની એ અસંતોષી મનોવૃત્તિ આખો શિયાળો રહી; તોપણ એ મોસમમાં વળી થોડા દહાડા નિશાળે જવા લાગ્યો; અને વસંત ઋતુમાં ઘેર જોડા પછી જ નાનાં નાનાં કામો તેને મળતાં તે કરતો હતો, તથાપિ એનું મન તે નાનાં કામો તરફ લાગતું નહોતું. તેથી એક દહાડો તેણે પોતાની માને કહ્યું, “મા, મને દરિયા ઉપર જઈને કામ કરવાની કેટલી હોંશ છે, એ તું જાણુતી નથી. હું ત્યાં જઈને કામ કેમ ન કરું વાર?”

મા—તું ક્યાં સફર કરવા જવાનું ધારે છે?

આ પ્રશ્ન આવિતો તેની માયાળુ માના મોઢામાંથી નીકળ્યો, તે તેને કાને પડતાંજ ધાર્યું કે, એના પહેલાંના વિચારમાં કંઈ ફેર પડ્યો ખરો. એ ઉપરથી તેને લગાર હિંગત આવી; તથાપિ અફ જેતાં તે ડાહી માતાના વિચારમાં લગારે ફેર થયો નહોતો. પણ તેણે અગાડી જે ધોરણુ બાંધ્યું હતું, તેમાં માત્ર ફેરફાર થયાથીજ આવો પ્રશ્ન તેણે પુછ્યો હતો. એ ઉપરથી જેમ્સે જવાબ દીધો, “અમુક ઠેકાણે જઈને સફર કરવી, એ ખાખત મેં વિચાર ક્યો નથી; તથાપિ આ વિશાળ દુનિયા માંહેનું કંઈ પણ જોવું, એમ હું ધારું છું.”

મા—તારી ઉમ્મરના છોકરાએ પોતે ક્યાં જવાનું છે, એ વાત ન જાણુવી, તે તો મોટી નવાઈની વાત છે. જે હું બહાર જવાને ધારું, તો મારે ક્યાં જવું છે, તેનો પ્રથમ વિચાર કરું. મને લાગે છે કે તું ગમે ત્યાં જવાને આગળ પાછળ જોતોજ નથી.

જેઠું—એમ નથી. મારી ધારણુ તો આટલાંટિક મહાસાગરની મુસાફરી કરવાની છે.

મા—અને તે મહાસાગરમાં અરધે રસ્તે જતાંજ માંદો પડવા અહાય છેની? છોકરાંને શું જોઈએ છે, તે તે સમજતાંજ નથી.

જેઠું—મારે શું જોઈએ છે, તે હું સારી રીતે સમજું છું; અને તે એજ કે, એક વાર સમુદ્ર ઉપર જઈને અનુભવ લેવો, ને પછી જો તે કામ ન કાચ્યું તો છોડી દેવું.

મા—કામમાં પેલા પછી ન ગમ્યું, તો છોડી દેવું સહેલું નથી. ધાર કે તું જૂ-

મધ્ય સમુદ્રની કે સ્ત્રીની સફર કરવા ગયો, અને થોડે ગયા પછી ન ગમ્યું, તે તે છોડી દેવા માગશે, તે તે છૂટશે નહિ. ત્યારેજ તને લાગશે કે જો મેં માની શીખાગણ માની હોત, તે સારું યાત્રા.

જે—ગમે તેમ થાઓ, મારે અનુભવ લેવોજ જોઈએ. તોપણ તારો હકાર મળ્યા વિના જવાનો નથી.

મા—વાર ત્યારે, તારે અનુભવ મેળવવાની મરજીજ છે, તો “લેક ઓરી” ઉપર મુસાફરી કર. ત્યાંથી તને ન ગમ્યું, તો ઘેર આવવાને ધણું અધરું નહિ પડે કેમકે તે સરેવર ધણું પાસે છે.

જે—તારી એવી મરજી છે કે ?

મા—હા, આર્થિક ગઢાસાગર ઉપર જવા કરતાં અહીં પાસેજ જવા અને ઠીક લાગે છે.

સીતાહરણ.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૨૯૨ થી.)

રામ—દેવિ ! તમે વનમાં પણ ઠીક વિનોદ કરોહો.

સીતા—વનમાં આવી છું શા માટે આર્યપુત્રને પ્રસન્ન રાખવાને ?

રામ—દેવિ ! તમારા કલનાદ મયૂરને નવો બહુ થયો છે કે ?

સીતા—નાનાં નાનાં નવીનપિચ્છથી મનોહર લાગતો એ તો હમણું અપત્યનેહની પરાક્રમ્યાગાં પડ્યો છે.

લક્ષ્મણ—આર્ય ! પેલી હરણી પણ તમામથી સંવદ્ થયેલા પેલા વિશ્રામલતા મંડપમાં વિવાહ છે.

રામ—અપત્યજ વિવાહનું ફળ છે. આર્યાશાન્તાએ તે દહારે શું કહ્યુંતું દેવિ ?

સીતા—તમે પણ ઠીક પ્રસંગ સ્મરો છો હો આર્યપુત્ર ?

રામ—તમને કેવાં જોવાની એમની ઈચ્છા છે તે તો કહો ? અયોધ્યામાં તે તમે એનું રટન કરતાં.

સીતા—બાએ કહ્યું કે શાન્તા ! ક્યારે આવીશ ત્યારે મુખ્ય મલકાવી મારા સાથું જોઈ યોદ્યાં કે:—

ગીતિ.

શ્રીફળ સમ વલ્લોજ, મધ્યે નાની ગભીર નાભીની;

જ્યાયણે આવેલી જોવા આવીશ મુખથી બાભીની.

રામ—મોટરોં પીગું શું ધરૂછે ત્યારે ?

સીતા—આર્યપુત્ર ! મમય અહિંથી કષ્ટ દિશાએ હશે ?

રામ—છેક દક્ષિણે દેવિ !

સીતા—(સસંભ્રમ જોઈને) આર્યપુત્ર !

મન્દાક્રાન્તાવૃત્તમ્.

સંસ્કારોએ સુધટિત કરી વક્ત્ર ને ગૌરગાત્રી,
નાના ઘાડા કુચપર ધરી હાય નીચું નિહાળી;
લાજ લાજ ચરણ ધરતી પદ્મિનીપત્રનેત્રા,
દેવી જેવી વરતનુ અહા ! કાણુ આવે અહિં આ ?

રામ—ક્યાં છે ?

સીતા—ઓ પેલા કદલીવનના માર્ગમાં.

શૂર્પનખા—(પ્રવેશ કરીને) આર્ય હું દશકંધરની ભગિની વરકામા શૂર્પનખા આ અભિવંદન કરું છું.

રામ—મને પધારો.

શૂર્પં—હું કુમારિકા છું અને આજ સુધી અનુરૂપ ભર્તા શોધતી હતી પરંતુ

આજ

ગીતિ.

ધન્દ્રનીલ મણિ જેવું શરીર ને વળી વદન કમળ વાર;
જોતાં રૂપ તમારું, મોહિ રહ્યું છે સકામ ગન મારું.
તો આપ મારો પાણિ મહણુ કરો.

રામ—(સરિગત) મારે તો આ છે.

શૂર્પં—(સીતાને જોઈ સ્વગત) અરે આ તો અલૌકિક મૂર્તિ છે તો ?

(પ્રકાશ)

ગીતિ.

કુવળ પિશંગવર્ણી, લઘુ શિથિલ વળી સુકા શરીર વાળી;
આ સીતાના કરતાં, રૂપમાં હું છું વિશેષ રૂપાળી.

રામ—(હાસ્ય કરી) એ તો ખરું પણ હું એક પત્નીવ્રત છું એટલે નિરૂપાય-
તું વરકામાજ હોય તો મારા કનિષ્ઠ જન્મુ લક્ષ્મણુ પાસે જ.

સીતા—(સ્વગત) આર્યપુત્રે ઠીક ઉત્તર આપ્યો.

શૂર્પં—(લક્ષ્મણુ પાસે જઈ) આર્ય ! રાગની આજ્ઞાથી હું તમને વરવા આવી છું મારે:—

“ગીતિ.”

પ્રયત્નથી રક્ષેલા, વર અર્થે મમ નવીન યૌવનનો;

વડીલ બાહના વચને, સ્વીકારી મુજને યથોપભોગ કરો.

લક્ષ્મણ—હું મહારાજ રાગમંદ્રનો સેવક છું મને પરણીને સેવાનો અંગીકાર કરવાને સુકુમારિ ! તું યોગ્ય નથી ?

શૂર્પ—જેવું બન્ધુની આજ્ઞાનો અનાદર ન કરો ?

લક્ષ્મણ—ગને પરણીને પરિતાપ પામિશ માટે માન અને—
ઉપજાતિ.

રામ મુકી રાધવનાથ જેવા,
સ્વીકાર ના સુન્દરિ ! અન્ય સેવા;
અહીં ગુણી રાધવચન્દ્ર પાણિ—
જા સુષુ ! યા કોસલરાજ રાણી.

શૂર્પ—(છણકો કરી રામ ભણી જાય છે).

લક્ષ્મણ—(સ્વગત) અનુષ્ટુપ્.

મોહિની રૂપ ધારીને, આર્યને છળવા અહા;
પ્રેરી આ કાળની નકી, આવી છે મૃત્યુ ગાગવા.

શૂર્પ—(રામને) તમારા ભાઈ તો ના કહે છે માટે હું તો તમનેજ વરીશ.

સીતા—(સ્વગત) જેલ આર્યપુત્ર શું કહે છે ?

રામ—હું તો આ જનકકિશોરીગાંજ પ્રસન્ન છું.

શૂર્પ—(સંકોધ) આ મારા સુખમાં આડી આવે છે તો લાવ એને ખાઈ
જાઉં. (૩૫ બદલે છે.)

સીતા—(સભય) આ તો મહા ભયંકર છે આર્યપુત્ર !

શૂર્પ—આ આવે ખાઈ જાઉં છું (સીતાના ભણી સુખ વિકાશી ધસે છે)

સીતા—કાલિદાસ ! આર્ય પુત્ર ! ત્રાહિ ! ત્રાહિ ! (કંઠે વળગે છે.)

રામ—અભય રહે ભીર ! (શૂર્પનખાને દૂર કરે છે.)

શૂર્પ—હવે તો તમારું અધાનું ભક્ષણ કરીશ.

રામ—જ ? (લક્ષ્મણને સ્થાન કરે છે.)

લક્ષ્મણ—હા રહે રૂંડા ! (પરિક્રમણ કરે છે.)

(નેપથ્યમાં શૂર્પનખા) હા ! ખર ! હા ! હૂંપણ ! હા બન્ધુ ! હા કંગાર એક-
નાહ ! તમારા છતાં મારી આ દશા થઈ ?

લક્ષ્મણ—આર્ય !

રથોદ્ધતાવૃત્તમ્.

કાપતાં શ્રવણ નાસિકા મહા-
ધોર ધોષ કરતી સુદારણા;
નાકથી ગળતુ રક્ત માટલી,
દક્ષિણે ગમ અહિંધિ રાક્ષસી.

રામ—વસ ! લક્ષ્મણ તમે અંતર્ગૃહમાં જાવ. હું અહિંયાં બેઠો છું.

સીતા—આર્યપુત્ર દાનવો મહાનૃસંશ છે.

લક્ષ્મણ—આલો ભાભિ ! આલો ?

સીતા (સ્વગત) ભગવતિ કુળદેવતા ! આર્યપુત્રને વિજય આપજો. (પ્રકાશ)
આલો દેવરજ. (બન્ને જાય છે.)

રામ—(વિચાર કરતા.) ગીતિ.

વામ નયન ફરકું, સૂચવે છે આ અનિષ્ટ આદેશ;
થયું પગરણ જે આજે, ક્લેશ તણું છે ખચીત તે જીજ. ૨૦
પણ ઠીક છે તેથી તો:—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

દેવો મુક્ત થશે, બળા અહણુથી વૃષ્ટી થશે ભૂપરે,
વાંચ્છાઓ ફળશે મુની જન તણી નિર્વિદ્ધ રે'તાં સુખે;
મુક્તા સ્વસ્તિક ઘેર ઘેર સધળા દેવાંગના પૂરશે,
પૃથ્વીનો પણ ભાર સૌ ઉતરશે આ પાપિયોના ક્ષયે. ૨૧

(નેપથ્યમાં.)

મૃદંગહંદ.

ત્રલોક્યરાજ દશકંધર વિક્રમો તણો,
અજ્ઞાત ઈન્દ્રજિતના જ્વલિત પ્રકોપનો;
અલ્પાયુષી અધમ માનવ છે કહીં અરે,
દેખાડ ભક્ષણ કરે અટ તેનું આ ક્ષણે. ૨૨

શૂર્પ—આમ ! આમ !

રામ—ખરની વાર લખને આવી તો ખરી. ભલે-દેવીની વનભૂમિ અપવિત્ર
થાય માટે લાવ બહાર જઉં.

(રામ પરિક્રમણ કરે છે.)

इति प्रथमोऽङ्क समाप्त.

કાલિદાસની નાટકકથા.

શકુંતલા.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૨૫૨ થી.)

પરંતુ કુપ્યંત શકુંતલાના વિચારમાં એવો નિમગ્ન થઈ ગયો હતો કે વિદૂષક
નજરે પણ પડ્યો નહિ. આથી તે છેક પાકી જઈને વેદના પાગતો હાય તેગ ખોલી
યા, “અરે ! ભાઈ, મારા હાથપગ તો કંઈજ આલતા નથી, તેથી વાણીથીજ મા-

ત તારો વિજય વાંછું છું.” તેનું કારણ દુષ્યંતે પૂછ્યા ઉપરથી કેટલાક આડાચત્ર ઉત્તર પ્રત્યુત્તર કર્યા પછી તે જોલ્યો કે “આ રાજકાન્ડ છોડીને બચકર જંગલ પશુની પેટે શું ભટકવું? ખરું પૂછે તો પશુઓની પૂઠે દોડતાં મારા તો સાંધે વિચ્છી ગયા છે, અને સઘળા અવયવ જકડાઈ ગયા છે. માટે મને તો એક ડાની પણ રજા આપી થાક ખાવા દે તો બહુ સારું!”

હવે રાજા પોતે મૃગયાનો વિચારે નહોતો કરતો. તે તો કણ્વપુત્રીના જ તનમાં નિમગ્ન થઈ રહ્યો હતો, અને “શકુંતલાનો મારા ઉપર પ્રેમ હશે કે નહિ એવા એવા તેને વિષે અનેક તર્ક વિતર્ક પોતાના મનમાં ઊઠાવ્યા કરતો હતો. થી તે વિદૂષકની વાતથી વિસ્મય પામી મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે “આ આગ જોલે છે, અને મને તો શકુંતલાના સહવાસમાં રહેલાં પશુઓ પર વવાનું પણ મન નથી થતું.” રાજાને વિચારમાં જોઈ વિદૂષક કહેવા લાગ્યો, “તું કંઈ તારા મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતો દેખાય છે. મેં શું ત્યારે અરણ્યમાં રહેન કર્યું કે રાજાએ મેં મલકાવી ઉત્તર આપ્યો કે “શું, ગિત્તું વચન ગિથ્યા બન્યું?” અને કહી સેનાપતિને તેડાવી દૂકમ આપ્યો કે “આ તપસ્વીઓનું તપોવન છે, માટે હીના પશુઓને ઉપદ્રવ ન કરતાં, તેમને નિર્ભયપણે સુખમાં રમતાં રહેવા દેવા ઇચ્છો, માટે આગળ ગયલા વનગ્રાહીઓને પાછાં જોલાવી લેવા.”

આ ખૂશ ખજર સાંભળી કે વિદૂષક ભાઈ તોટાર થઈને રાજાને આશીર્વાદ આપવા માડતો હતો, એટલે રાજાએ તેને અટકાવીને કહ્યું કે “જિભો રહો! કંઈક ને હેલા સટક ઠાગમાં તારી મદદ નેઈએ છે.” “શું લાકુ જમવામાં?” એવો વિદૂષક શવાલ સાંભળી રાજા હસ્યો, અને જોલ્યો કે “હમણાં કહું છું.” એમ કહી તેણે શકુંતલાની વાત કાઢી. પણ વિદૂષકને કંઈ એ વાત પસંદ નહોતી. તેને તો આ બચ વનમાંથી શહેરમાં પાછું ફરવું હતું, તેથી તેણે દુષ્યંતનું મન શકુંતલા ઉપરથી ખડવાને કહ્યું, “આ શું અંતઃપુરની રૂપરૂપના મણિજેવી સુંદરીઓને મૂકીને અરણ્યવ સ્ત્રી ઉપર મન લગાડવું? એ તો જાણે કોઈ ખજૂર ખાઈ ખાઈને ધરાયલો માણસ ને મલી ખાવાપર મન કરતો હોય, તેવું દેખાય છે.” પણ દુષ્યંતના મનમાં શકુંતલાનું સાધારણ સૌંદર્ય રમી રહ્યું હતું, તેથી તે કંઈ એમ સહેજમાં ડચ્ચો નહિ, જોલ્યો, “ના, ના, એમ નથી. તે એને દીઠી નથી, તેથી તું એમ જોલે એ તો કંઈ અલૌકિક મૂર્તિ છે. વિધાતાએ કંઈ નવીનજ સૃષ્ટિ પેલા કી દેખાય છે; અને મારા મનમાં એમ વિતર્ક થાય છે કે વિધાતાએ પ્રથમ ચિત્રમાં આલેખીને પછી સજીવ કરી હશે, અથવા કંઈ અનુપમ સૌંદર્ય ગાનસિક સૃષ્ટિ સરજી હશે? હજુ તો એ વગર સૂંધેલા પુષ્પ, વગર સૂંટેલી વગર વીધેલા મણિ, વગર આળેલા તાજા મધ નેવું, પુષ્પના અખંડ ફળ સા વિશુદ્ધ સ્વરૂપ છે. પણ એનો ભોક્તા કોણ નિર્માયો હશે, તે સમજવું નથી.” એ જોલી રાજાએ વિદૂષકને આગળ બનેલી સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી, અને તે સલાહ પૂછી કે “કેટલાક તપસ્વીઓએ મને જાણ્યો છે, તો હવે શું બહાનું

બહ.

૧૧ સી

પર.

તા

તમે

સાર

કેને અલિયાં રહેવું, કે શકુંતલાને ગળી શકાય.” રાજાની આ હૃદયભેદક વાતથી વિદૂષકની શહેર પાછા ફરવાની ધારણા ક્યાંએ હવામાં ઊડી ગઈ, અને તે જોલ્યો, “શકુંતલાનું શું? તું પોતે રાજા, તે વનધાન્યનો પષ્ટાંશ લેવાને આવ્યો છે.” પણ સંધર્મનિષ્ઠ રાજા જોલ્યો, “ના, ના, એ શું જોલ્યો? આપણે તપસ્વી પાસેથી તો જૂદા હાકારનો-તપનો અક્ષય પષ્ટાંશ મળે છે.”

રાજા અને વિદૂષક આ પ્રમાણે વિચાર કરી રહ્યા છે, ત્યાં જો ઋષિકુમાર પંચવી પહોંચ્યા. તે આ ઇંદ્રના ગિત્ર અને અસુરના સતત વૈરી દુષ્યંતની બલ્ય ક્રાંતિ જોઈને તેની પરસ્પર સવિસ્મય પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, અને પછી આગળ આવી તેની વર્ણવવાનું રાજાની સમક્ષ ફળનો ઉપહાર ધરી જોલ્યા, “મહારાજ, કણ્વ મહા ગ્હનિ તીર્થયાત્રાએ ગયલા હોવાથી રાક્ષસો અમારા તપમાં નિમ્ન નાળે છે. માટે આપ આવીને તેમનાથી અગાઉ રક્ષણ કરવાની કૃપા કરશે, તો બહુ સારું.” દુષ્યંતે આ પોતાની વૃત્તિને અનુકૂળ વિનવિતિ ખુશીથી સ્વીકારી, અને રથ સજ્જ કરવા માટે તત્કાલે આજ્ઞા કીધી.

ઋષિકુમાર ગયા અને રથ સજ્જ થાય છે, એટલામાં નગરમાંથી એક દૂત આવી પહોંચ્યો; અને તેણે રાજાગાતાની તરફથી રાજાને સંદેશો કહ્યો કે “આવતે આજે દહાડે ઉપવાસની સમાપ્તિ કરી હું (રાજાગાતા) પારણા જોલાનાર છું, તેથી તે દિવસે તારે (રાજાએ) ત્યાં આવી પહોંચવું.”

આ રાજાગાતાની આજ્ઞાએ રાજાના મનને ચગડોળે ચઢાવ્યું. એને એક તરફ પોતાની વનમાં રહી તપોવનની રક્ષા કરવાની તપસ્વીઓની આજ્ઞા હતી: બીજી તરફથી રાજાગાતાએ તેને નગરમાં તેડાવ્યો હતો. આ ત્રિશંકુના જેવી અવસ્થામાં કેટલોક વખત વિચાર કરી આ પ્રમાણે તેણે તોડ કાઢ્યો. તેણે વિદૂષકને કહ્યું કે “માઠવ્ય, આજુ તરફ તપોવનરક્ષણનું અલંબનીય તપસ્વીકાર્ય છે; પેલી તરફ નગરમાં જવાની રાજાગાતાની આજ્ઞા છે. એ બંને કાર્ય એકી વખતે બંધવવાં જોઈએ. તને પણ રાજાગાતા પુત્ર સમાન ગણે છે, તેથી તું નગરમાં જઈ રાજાગાતાનું કાર્ય બંધવ, અને હું અહીં રહી તપોવનની રક્ષા કરીશ.” હવે વિદૂષક જે રાક્ષસોની વાત સાંભળી બચબીત થઈ રહ્યો હતો, તે જોલ્યો, “તું એમ ન સમજતો કે હું કંઈ રાક્ષસનો બચ રાખું છું.” દુષ્યંતે મેં મલકાવી કહ્યું, “એમ તે કંઈ સંભવે?” વિદૂષકે “ત્યારે હું તો યુવરાજની પેઠે ઠાઠમાઠથી જઈશ. એમને એમ તો નહિ બહું.” રાજાને આજુ તપોવનમાંથી સૈન્યનો ઉપદ્રવ દૂર કરવાનું દીક્ર લાગ્યાથી, તે વિદૂષક સાથે શહેરમાં પાછું મોકલવાનો નિશ્ચય કીધો. આથી વિદૂષક તો હર્ષથી પૂલાઈ ગયો.

પરંતુ રાજાના મનમાં એક નવા પ્રકારની ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ કે “રજેને આ સપ્તપિયો નગરમાં જઈને અંતઃપુરમાં શકુંતલાની વાતનો પડદો ફેડી દે. એમ થયું તો મારા તો ભોગ ફરી વળશે! તેથી લાવ; આગ વાત ફેરવી નાખું.” એમ વિચારી વિદૂષકને પાસે જોલાવી કહ્યું કે “તું એમ ન સમજતો કે આ શકુંતલાની વાત ખરી છે. એ તો મેં તારી સાથે જરાક હારય કીધું. બાકી ક્યાં હું અને ક્યાં વનમાં જી-

છરેલાં કાગળી વિરક્ત ગાણુસો?" વિદૂષક બોલ્યો, "ત્યારે મેં કયે દહાડે ખરી ગઈ હશે?" એ પછી વિદૂષકને કાઠમાઠથી સેના સાથે વિદાય કરી, દુષ્યંત રથમાં બેસી રાક્ષસોની સામું ગયો.

દુષ્યંતના નામ ગાત્રથી ત્રાસતા રાક્ષસો તેના ધતુબ્યને ટંકાર થતાં પલાયન કરી ગયા, અને તેને બાણુ પણ ચઢાવવાની જરૂર પડી નહિ. તપસ્વીએ પુત્રી થયા, અને તેમની ક્રિયાઓ નિર્વિદ્ધે થવા માડી. એક દિવસ તપસ્વિકાએ જલદી પત્ની રહેવાથી રાજને વેળાસર રજા મળી. રાજ નવરો પડતો કે તેને તલાના વિચાર ઘેરી લેતા, અને તેને જરાએ એન પડવા દેતા નહિ, તેમ આ દિવસે પણ થયું. તેણે આમ તેમ બટકવા માડ્યું, અને તેના મનમાં વિવિધ તર્ક વિતર્ક ઠવા લાગ્યા; અને તે પોતાની અવસ્થાને ઉદ્દેશી બોલ્યો, "હું જાણું છું કે તે બાળકી પુસ્તંત્ર છે, અને તપનો પ્રભાવ જબરો છે? તોપણ હું મારા હૃદયને રોકી શકતો નથી." વળી અન્ય તર્ક ઊઠવાથી તે કામદેવને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, "હે કામદેવ! તને મારા પુત્રી કમ આવતી નથી? તારાં પુષ્પનાં આયુધ હોવા છતાં તેમાં આટલી અર્ધ તીક્ષ્ણતા ક્યાંથી?" વળી કંઈક વિચાર કરીને, "હું! ઠીક. જેમ મહાસાગરમાં વડ વાગ્નિ, તેમ તારામાં શિવકોપનો વન્દિ હજુ પણ પ્રજ્વળ્યા કરે છે. નહિ તો બળીને ભસ્મ થયા છતાં તું મારા જેવાને આટલો ઉષ્ણુ કમ લાગે? તું અને ચંદ્રગા કાગી જનને વિશ્વાસભૂમિ હોવા જોઈએ, તેને તમે વહાઓ છો. તારાં પુષ્પબાણુ અને ચંદ્રના શીતળ કિરણુ મારા સરખાને યથાર્થ લાગતાં નથી. ચંદ્ર તેના શીતળ કિરણથી અગ્નિ વર્ષાવે છે, અને તું તારાં કુસુમબાણુને વજ સમાન તીવ્ર કરે છે તોપણ હે કામદેવ! તું તે સુંદરચોચનાને ઉદ્દેશી મને પ્રહારે છે, તેથી મારા મનિરંતર વ્યથા ક્યાં છતાં મને વહાલો લાગે છે." આવી વ્યથાકારી અવસ્થામાં તેમ બટકતાં રાજ બાહીને દિવસ ક્યાં ગાળવો તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. વંખતે તાપ સખત પડતો હતો, તેથી તેણે એમ ધાર્યું કે શકુંતલા માલિનીને હશે, અને તે ઉપરથી તેણે તેણી તરફનો રસ્તો લીધો. આગળ જતાં નદીના તળ પવનથી તેના શરીરને કંઈક ક્રાર વળ્યો, અને માર્ગમાં સ્ત્રીનાં જેવાં ના પગલાં રેતીપર પડેલાં જોઈ, શકુંતલા ત્યાં લતામંડપમાં ગઈ હશે, એમ તેણી તરફ વળ્યો.

આગળ ચાલતાં લતામંડપમાં શકુંતલા અને તેની જે સખીઓ તેની જરે પડ્યાથી રાજ ધણો આનંદ પામ્યો, અને ઝાડને એથે તેમની ચિકિત્સા જોવાને બિભો. શિલા ઉપર ફૂલની પથારી પાથરેલી હતી, તેના ઉપર શકુંતલા આંખ મીચીને સ્તેષી હતી; અને તેને શરીરે ચંદ્રનો ક્ષેપ કરેલો હતો. તેનો સખ અનસૂયા અને પ્રિયંવદા તેની પાસે બેઠેલી હતી, અને તેને કમળપત્ર વડે વા ધતી હતી.

સખીઓ—(વા ઢોળતાં ઢોળતાં) અહીં શકુંતલા! તને આ કમળપત્રના વાયુથી સુખ થાય છે?

શકુંતલા—શું સખીઓ, તમે મને વા ઢોળો છો?

આ જવાબ સાંભળીને સખીઓ ખિન્ન થઈને એક તરફ જોવા લાગી; અને તેના શરીરની આવી અવસ્થા જોઈને રાજના મનમાં વિતર્ક ઊઠ્યો કે "આ તે શું તડકાથી લાગી હશે? કે મારા મનમાં છે તેમ હશે?" પણ ઉત્કંઠાથી તેને નીહાળીને મનમાં બોલી ઊઠ્યો કે "એમાં સંદેહ શું? છાતીએ ચંદ્રન અને હાથે મારા રગતાં કમળનાં કંકણુ, એવું પ્રિયાનું શરીર અવસ્થા છતાં મોહિનીકર છે. કામ અને ઓમની અસરથી શરીરમાં તાપ તો એકસરખો થાય છે, પણ ઓમના તાપથી સ્ત્રીમાં આવી રમણીયતા રહેતી નથી."

પ્રિયંવદા—(અનસૂયાને) અનસૂયા, તે રાજર્ષિને પ્રથમ જોયો ત્યારથી શકુંતલા વ્યાકુળ જેવી દેખાય છે. શું તે તો આ અવસ્થાનું કારણુ નહિ હોય?

અનસૂયા—સખી, મારા મનમાં પણ એવીજ શંકા થાય છે. એને પૂછી જોઉં. (મોટેથી) સખી, તને કંઈ પૂછવું છે. તારા વ્યાધિનું જોર ધણું છે.

શકુંતલા પથારીમાંથી અર્ધું શરીર ઊંચું કરીને બોલી, "સખી, શું પૂછવું છે?"

અનસૂયા બોલી, "સખી, અમે કામની વાતથી અજાણ્યા છીએ. પણ ઇતિહાસ વાર્તામાં જેવી કામીની અવસ્થા સાંભળી છે, તેવી અવસ્થા તારી દેખાય છે. કહે, આ વ્યાધિનું શું કારણુ છે? વિકારનું ખરું કારણુ જાણ્યા વિના તેનો ઉપાય યઈ શકતો નથી."

પણ શકુંતલાનો પ્રેમાવેશ ધણો પ્રગળ હોવાથી તેની જીભ એકદમ જવાબ દેતાં બપડી નહિ. તે ઉપરથી પ્રિયંવદા બોલી, "સખી, એ ઠીક કહે છે. તું તારા વ્યાધિની કમ ઉપેક્ષા કરે છે? દરરોજ તારું શરીર ગળાતું જાય છે. તારી કાંતિનું જવાવણુ મારું રહ્યું છે."

શકુંતલા બોલી, "હું તમને નહિ, તો ખીજ કોને કહીશ? પણ હું તમને મારા અપકર્તા થઈ પડીશ!"

અન્ને સખીએ કહ્યું, "એથીજ વિશેષ આગ્રહ કરીએ છીએ. કમક પ્રેમી પુત્રમાં વહેંચાયાથી દુઃખ સહી શકાય છે."

શકુંતલા બોલી, "જ્યારથી તે તપોવનરક્ષક રાજર્ષિ મારી નજરે પડ્યો છે, મારી તેને વિષે મારી મનોવૃત્તિ લાગી રહેવાથી મારી આ દશા થઈ છે. તેથી મારી સંગતિ હોય, તો એવી રીતે કરો કે તે રાજર્ષિ મારાપર દયા કરે. નહિ તો મારે જાણી મૂકો."

સુજ કાકી.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૨૯૬ થી.)

આ ખબર સાંભળીને હોલોને ધણો ખેદ પામ્યો. હવે તેને સગળ પડવા લાગી કે "મારી ગમ્મત તો ધણી મોઢા મૂલ્યની થઈ પડવાની છે." મહોલ્લાને નાકે

મિં સુપાઘન દેખાયો, તેથી તેના શિષ્યને પેલા ગાડીવાનને, શનિવારે પેસા તેના રાખવાનું વચન આપીને, તરત વિદાય કરવાની જરૂર પડી. જ્યારે હોલોવેએ આ વચન આપ્યું, ત્યારે તેની સઘળી પૂછમાં એ ગિની પણ નહોતા; અને આખી રકમ હવે ક્યાંથી લાવવી, એ શવાલની વાત થઈ પડી. પુરપટેલ હોલોવેએ પોતાના દીકરામાં વિદ્યા ઉપર ભાવ ઉત્તેજવાની આશાથી, જ્યારે તે કંઈ પોતાની વિદ્વતાનું પ્રમાણપત્ર લાવતો ત્યારે, તેને અણુઅણુતા સોનાનું ઈનામ આપવાનો રિવાજ બાંધ્યો હતો. હોલોવેને થોડા વખત ઉપર પસંદ પડેલી તેની લાટિન કવિતા માટે તેના બાપ તરફથી પાંચ ગિની મળ્યા હતા; અને પર્યાયપત્ર માટે વેરટગિન્ટરના વિદ્યાર્થીઓ હાલ નિબંધ લખતા હતા, તેમાં સાથી સરસ નિબંધ માટે જે સાંદ ઇનામમાં મળવાનો હતો તે જો તે લાવે, તો પુરપટેલે તેને બીજા પાંચ ગિની આપવાને વચન આપ્યું હતું. હોલોવે રસિક લાટિન કવિતા લખી શકતો હતો ખરો, તોપણ ઇંગ્રેજી ની તેના હાથમાં કંઈ ધણી છૂટ નહોતી. તેથી સાંકડાં ગનના ગાણુસોના સાથે રિવાજ મૂજબ, પોતાનામાં જે શક્તિ નહોતી, તેની કિંમત તે લલકી ગણતો હતો તેણે ઇંગ્રેજી પર્યાયપત્ર લખવાની યોજનાને હસી કાઢી હતી, અને મોટેથી કહ્યું કે "ઇંગ્રેજી લખવામાં વખત શુભાવશે અને કંઈ ફીક લાગતો નથી?" એમ છતાં આપે કહેલા ઈનામે એનો વિચાર કેટલોક ફેરવ્યો હતો; અને મુસાફર ગાડીના ગાડીવાની તેના પેસા માટે અધીરાઈએ હોલોવેને પ્રયત્ન કરવાની ફરજ પાડી. તેણે પોતા નિબંધ શુક્રવારે સાંજે મોડો લખવા માગ્યો, અને સાંદ શનિવારે સવારે આપવા હતો. તેથી પુનરવ્યોકન અને સુધારા માટે ઘણું વખત મળી શકે તેમ નહોતું. સુધારાનો તો પોતાને ધિક્કાર છે, એવું તે ડાળ રાખતો હતો, અને પોતાની લખવા અડપનો શંકા તેને બહુ હતો. હાવર્ડ અને તે પોતાના નિબંધ આપતી વખતે મળ્ય ત્યારે તે બોલ્યો, "હાવર્ડ, તે તો તારા નિબંધ પાછળ ત્રણ અઠનાડિયાં લીધાં: મેં તારો સવા ત્રણ કલાકમાં ઝરડી કાઢ્યો."

મિં હોલોવેએ વિચાર નહોતો કીધો કે જે મહેલથી લખ્યું હોય છે, હંમેશાં મહેલથી વંચાતું નથી. એના નિબંધમાં એવો તો વગર વિચાર્યો નિરસ શબ્દસંચય હતો, અને લખાણમાં એવી તો વિચારની શૂન્યતા દેખાતી હતી પરીક્ષકોએ તેને એકમતે લક્ષમાં લેવાને અયોગ્ય ગણી કારે નાખ્યો. ડાક્ટર બી. ઉમેદવારોના આતુર ટાળામાં આગળ આવીને બોલ્યો, "ગુહરથે આ સંજા કોની છે? એ ડાક્ટર ડાર્વિનની 'વનસ્પતિ વાટિકા'માંથી છે;— 'મંત્રીમંડળ એહતું, શુભા વચન ગંભીર; 'ભુજમ થયા દે જણીને, પાપ ભાગ લે શીર!'" નાનો એકિવર તાળી પાડીને બોલી બઠ્યો, "એનીજ!—એનીજ! એ હાવર્ડની છે, સાહેબ."

* વનસ્પતિ વાટિકા પુસ્તક બીજું.

આ નાના કૃતજ છોકરાના નિષ્કપટ હર્ષથી રાજ થઈને દા. બી.એ તે સાંદ વગર તેના હાથમાં મૂક્યો; અને એકિવર તે લખતે પોતાના ગિત્ર પાસે દોડી ગયો, અને બોલ્યો કે "માત્ર તું એટલું કરજે કે તું એ તારી કાકીને દેખાડે, ત્યારે મને તારી સાથે રાખજે."

આપણા ગિત્રના ભાગ લેવાથી કૃતેહના હર્ષમાં કેટલો બધો વધારો થાય છે! એક નિશાળિયાની તેના હરીફ ઉપર ફનેહ કેટલીક વાર ધિક્કારવા બ્લેગ થઈ પડે છે; પણ હાવર્ડનો હર્ષ આવો સ્વાર્થી કે છોકરવાદી બરેલો નહોતો. તેની સઘળી શુભ વૃત્તિએ તેને મહેનત કરવાને ઉત્તેજ્યો હતો; અને તેની ઉદાર વૃત્તિએ તેને એનો બદલો આપ્યો હતો. તેના નાના ગિત્રના મોઢા ઉપર વિકાશેલો આનંદ, તેની કાકીએ મેં મલકાવી દેખાડેલી ખુશી, મિં રસલે તેનો સાંદ બ્લેષ દર્શાવેલો સર્ગવ સંતોષ, તેની આગળ તેના મનને, પુરપટેલ હોલોવે જે અણુઅણુતા સોનાને વિદ્યાનો સાથી મોટે બદલો માનતો હતો, તે સઘળું કશી વિશાતમાં નહોતું.

પુરપટેલ હોલોવેને પોતાના દીકરાનો નિબંધ તુચ્છકારીને કાઢી નાખ્યાની ખર મિં સુપાઘન પાસેથી મળી, ત્યારે તે ઘણો ક્રોધાયમાન થઈ ગયો. તે જુન ગુહરથ પણ પરીક્ષકોના નિર્ણયથી ઘણો વિસ્મિત થયો; અને તેના શિક્ષાચર્યે આસાતાના શિષ્યના ગિત્રને ખૂશ કરવા માટે, "મિં એગસ્ટસ હોલોવેની હુશિ-કારીને ખરેખર મોટે અન્યાય કરવામાં આવ્યો હતો," એવી સૂચના કરતાં આત્મકો ઈલાધો નહિ. પુરપટેલને ત્યાં એક આણું વખતે આ નિષય ઉપર ચર્ચા આવી. મિં એગસ્ટસનો ક્રોધાયમાન બાપ તેના દીકરાની સઘળી અધમ ગનોવૃત્તિને શાણુપણથી ઉત્તેજન આપવાને બોલ્યો, "મારા એગસ્ટસને અન્યાય નહિ થવા દઉં. તે કાઈની તું કદી પરવા રાખવાતો નહિ, મારા દીકરા. તું ઇશ્વરનો પાડ માનજે કે તારો બાપ સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે અને કઈ વગર રહે પણ નહિ, એવો છે. દાક્ટર બી. કે દાક્ટર ગમે તેના અન્યાયથી તને તુકશાન થનાર નથી. હું તેનો બદલો તને વાળી આપીશ, દીકરા. બદલ તો અમારી સાથે પોર્ટવાઇનનો પ્યાલો લે. આ સલાગતીથી દાક્ટર બી.ની વિવેકયુદ્ધિમાં સુધારો ઇચ્છું છું, અને આશા રાખું છું કે આ પુનરુત્થાનના તહેવારમાં તે આરોગ્ય ભોગવે, અને સુખ પામે, અને એક નવી અરમાની જોડે મેળાવે,—કેમ મિં સુપાઘન?"

આ અતિયોગ્ય સલાગતી મંડળીએ ઘણી પ્રશંસા અને હાસ્ય સહિત લીધી. પુરપટેલે પોતાના એગસ્ટસનો નિબંધ તે દહાડે સાંજે રજૂ કરવાનો આગ્રહ કીધો. હોલોવેને આ વખતે પૂરતો સંતોષ થયો, કેમકે મિં સુપાઘને જે ત્રણ વાગ્યો વાંચ્યાં નહિ એટલામાં આખી મંડળી એકમતે વખાણુ કરવા લાગી; અને પુરપટેલે પોતાની પરીક્ષણશક્તિને પુષ્ટિ આપવાને પોતાનો વાટવો કાઢ્યો, અને બારી આગસંતોષતું ડાળ રાખી તેમાંથી દશ અબકતા ગિની ગણીને પોતાના દીકરાને બક્ષી-સ કીધા. તે બોલ્યો, "લે, દીકરા એગસ્ટસ! તું ઈનામી સાંદ લાવે તો મેં તને પાંચ ગિની આપવાના કહ્યા હતા; પણ તું તેમનો સાંદ ન લાવ્યો, તેથી તને સારો બદલો આપવો ઘટે છે. તેટલા માટે હું તને હાલ દશ ગિની આપું છું." પુરપટેલ

મિ. પોતાની આસપાસ નિષ્ઠ હસીને આગળ બોલ્યો, “ઈશ્વરનો પાડ માનો કે મારામાં એ આપવાની શક્તિ છે; અને હું આશા રાખું છું કે વેસ્ટમિનસ્ટરના મુખ્ય શિક્ષાચુર કરતાં હું કંઈ સરસ્વતીનો ઓછો ગુણુઓ નથી.”

આ ચળકતી લાંચથી હોલોવેની આંખ ખુશીથી ચગકવા લાગી. તેના જવાબમાં તેણે કંઈક બાપણુ આરંભ્યું, અને તેમાં પોતાના બાપને *મીસિનાસ સાથે સરખાવ્યો; પણ એક વાક્યમાં કર્તા ક્રિયાપદથી હદપાર વિખૂટો પડી જવાથી તે તેમાં યુવવાઈ પડ્યો, અને તેને એકદમ અટકવું પડ્યું. એમ છતાં પુરપટેલ હર્ષમાં પોતાના હાથ પંખાવવા લાગ્યો; અને “સાંભળો! સાંભળો! તમારા સભાસદને સાંભળો!” એમ તે તરણુ વક્તાના સઘળા ગિત્રો મોટેથી પોકાર કરવા મંડ્યા. જે સ્ત્રીઓ હોલોવેના બાપણુગાટે તેની ગાને મુખ્યારકળાદી આપતી હતી, તેમને તેણે આખરે કહ્યું, “ખરેખર, એને કંઈ બોલવાનું નહોતું તેનો વિચાર કરીએ, તો કંઈ નહાઈ બાપણુ નથી કીધું.”

લોડ રોસન તે મંડળીમાં હતો, તેણે તેના ગિત્રને કાનમાં મુખ્યારકળાદી આપીને કહ્યું કે “આજ તો તને કીક તડાકો પડ્યો છે, ઓગસ્ટસ.”

અમીરે પુરપટેલને આગળ કહ્યું, “અમે આજ સાંજે ગારી ખુલ્લી ખગીમાં નવા ઘોડા અજગાવવા જવાના છીએ,” અને એમ કહી તેણે ઓગસ્ટસને પોતાની સાથે ઓરડા બહાર ખેંચ્યો.

પોતાનો દીકરો એક પ્રશસ્ત અમીરનો ગિત્ર છે, એ વિચારથી ખગી... તેનો દીર્ઘદર્શી બાપ બોલ્યો, “ભૂઓ, કેવા એકેકના હાથમાં હાથ ધાલી આલ્યા-ખરે-ખરે એ બેનમૂન નેહું છે. ઓગસ્ટસ ન્યારે પાઠશાળામાં દાખલ થશે, ત્યારે મને અત્યારથી દેખાય છે કે તેઓ પાસે આપણે કીક કામ લાઇશું-પણુ ઉત્સાહી તરુણોને સાધારણ ઓકરાની પેઠે રોકવા ન જોઈએ. તેમને ગાટે છૂટ મૂકવી જોઈએ-હું પણુ પોતે એક વાર જુવાન હતો. કેમ, મિ. સુપાઇન?”

આધીન શિક્ષાચુર બોલ્યા, “ખરી વાત, સાહેબ; અને તમારામાં હજુ પણુ જુવાનીની સઘળી ચંચળતા કાયમ છે; અને કેળવણી વિષે મારા વિચાર આપની સાથે સંપૂર્ણ મળતા આવે છે.”

પુરપટેલ હોલોવેના કેળવણી વિષે વિચાર પ્રમાણે, તહેવારના દિવસો તેના દીકરાને શાળાના અભ્યાસમાંથી વિરાગ આપવાને, હંમેશાં કેવળ આજસ અને મોજ મજલના વખત તરીકે ગાળવાના હતા. ધરની ગજલને શાળાનાં કષ્ટથી વિરોધ દર્શાવવામાં અને શાળાચુરની સખતી સાથે આપના લાડનો પોતાના દીકરા પાસે મુકાબલો કરાવવામાં, તે ધણી ખુશી માનતો હતો. જે કેળવણીની અસર તે નિરંતર રદ કરવાને પ્રયત્ન કરતો હતો, તે કેળવણી ફળીભૂત થવાની કેવી રીતે આશા રાખી શકાય, એ સર્ગવંતું કાઈપણુ વિવેકી પુરુષને તો મુશ્કેલ લાગે.

અપૂર્ણ.

બુદ્ધિ પ્રકાશ.

પુસ્તક ૩૯ મું શ્રેણી આરી, ૧૮૯૨. મૂલ્ય વર્ષે રૂ ૧૧. ટપાલખર્ચ માફ. અંક. ૨ જો.

મનને શિક્ષા.

(ગરબી.)

“ઓધવળ સંદેશો કહેજો શ્યામને.”—એ રાગ.

મન મારાં મૂકી દેને મમતા બધી, જોટો છે આ જગનો સઘળો ખેલજો;
ભ્રમણામાં ભૂલી બટકે જેભાનથી, પણુ એ તલમાંથી નહિ નિકળે તેલજો.—મન ૧
સ્નેહતાણું જીંડું કારણુ તો સ્વાર્થ છે, સ્વાર્થ-પ્રીતનો કેમ કરે વિશ્વાસ જો;
કાયા ને ગાયા તે તો તારાં નથી, બહુ વિધનાં બંધન કરશે ચોપાસ જો.—મન ૨
રાંચ ટેકવું સાચું ધન સંભાર તું, ઉડાવતાં અંતે જાપજશે ત્રાસજો;
માલિકને ઉત્તર દેવો મુશ્કેલ છે, સ્હેલ થશે પણુ રાખિશ નહિ ક્યાશ જો.—મન ૩
ધણું ગયાં ને આપણુ પણુ જાતું નકી, જનમ ગરણુનો શાને કરવો શોક જો;
ગમે તેમ જગજીવન તે જુગતું કરે, ફાંફાં મારે થશે ફુલેતી ફાંક જો.—મન ૪
સગાં સહોદર ને સઘળા સંસારતું, વિશ્વંબર ચલવેછે ચાલે તેમ જો;
રાખે ખાલી ચિંતા તેનાં શું વળે, કરે ભજન તો પામે અક્ષય પ્રેમ જો.—મન ૫
અટકવું કાતું રહ્યું નહિ રે’ આપણું, ભવમાં બટકી પટકી દે સહુ પાપ જો;
અટકી છે જીવન તે દાંડા ચારની, ભજન કરી મેળવ શ્રી હરિ પ્રતાપ જો.—મન ૬
આશા ને તૃણા તે તો ગધલાળ છે, ટળે તુરત પણુ મળે શાસ્ત્ર સત્સંગ જો;
વિષ સરખા વિષયોને તે દૂરે કરે, જામે ઉરમાં ભક્તિ પ્રેમ ઉમંગ જો.—મન ૭
ચાહિશ ચોખ્ખે પંથે જો તું ચાલવા, ચલવનાર છે પોતે પરમ ઉદાર જો;
નાથે સહુ સાધન આપ્યાં તુજ હાથમાં, કર રક્ષણુ જે છે તુજને હિતકાર જો.—મન ૮
જોઇશ તક તો ખાલી થૈશ ખુવાર તું, ખરી વાતનો શાને રાખે ખાર જો;
અભ્યાસે વૃત્તિ તારી સારી થશે, મનથી એકજ રાખિશ જો નિર્ધાર જો.—મન ૯
દુખિયારી આ દુનિયા તણી મુસાફરી, ફરી ફરીને ફૂટે નહી રસાય જો;
કાન નિદાન વડે સહુ કામ કરાય છે, થાય પ્રયત્ને પોતે પ્રભુ સહાય જો.—મન ૧૦

કહાનજી ધર્મસિદ્ધ, મુંબઈ.

વડે * ઓગસ્ટસ સીઝર નામના રોમના પ્રથમ શહાનશાહનો પ્રધાન. એ વિકા-
નોને બહુ ઉત્તેજન આપતો હતો.

લેટચર—હા, હુંજ. તને કામ આપતાં મને ઘણા આનંદ થાય છે.

જેઠ—પણ કામ શું? ઘોડા હાંકવાનું કે?

લેટચર—હા, તે ઘણું કઠણ નથી.

જેઠ—એ ગાલ ક્યાં લઈ જવાનો છે?

લેટચર—પિટ્સબર્ગમાં.

જેઠ—માલ શું ભરેલો છે?

લેટચર—અશોધિત તાંબુ (ખાણુમાંથી નીકળેલું માટી વગેરે સાથે મળેલું તાંબુ).

જેઠ—મને પગાર શો મળશે?

લેટચર—મહિને બાર ડાલર આપીશ. એવા ઘોડાના હાંકેલુને અમે એજ પગાર આપીએ છીએ.

જેઠ—વાર ત્યારે, હું એ જગા કબૂલ કરું છું. મારાથી બનશે એવું સારી રીતે કામ બજાવીશ.

લેટચર—આવતી કાલે આપણે નીકળવું જોઈશે. વખત સુમાવતાં નહિ પરવડે.

જેઠ—કંઈ ફિકર નહિ. મારી સર્વ તૈયારી છે.

આ નહેર ત્યારે જોરી સરોવર અને જોહિયો નદીની વચ્ચે આવી હતી.

સુપીરિયર સરોવર આગળ તાંબાની ખાણનું કામ સપાટાબંધ ચાલતું હતું. ત્યાંથી આ કાચી ધાતુ સ્ક્રુનર નામે વહાણમાં ભરીને ક્લીવ્લાંડમાં આણુતા હતા; ને ત્યાંથી આ નહેરને રસ્તે પિટ્સબર્ગ મોકલતા હતા. જે વહાણનો કમાન આગાસ લેટચર હતો, તેનું નામ “ઈવ્લિંગ સ્ટાર” (સાયંકાળનો તારો) હતું. એમાં માત્ર સિત્તેર ટન જેટલે આશરે બસે ખાંડી ગાલ માતો હતો; અને તેના ઉપર બધા મળીને સાત માણસો કામ કરનારા હતા, જેટલે જે સુકાની, જે ઘોડા હાંકનાર, એક રસોઇયો, એક તુતકપર દેખરેખ રાખનાર, અને એક કમાન. એ બધા માણસો ધર્મનિષ્ઠક, હુમ્મ્યા, અટક્યાળા અને દારૂડિયા હતા. રમ નામનો દારૂ અને તંબાકું તેમને આજ કરતાંએ વહાલાં હતાં. અતિશય દારૂ પીનારને તેઓ ઉત્તમ માનતા હતા. એવા માણસોમાં આપણો જેમ્સ કામ કરવા લાગ્યો. તેને પહેલું તો ઘણું વસમું લાગ્યું.

ધણાં સંકટો આવ્યાં, અને એક વાર તો ઘોડા સાથે સમુદ્રમાં પડવાનો અકસ્માત થયો હતો; તથાપિ ધૈર્ય તેને સંરક્ષણકર્તા હતો, તેથી ઝટ મદદ મળતાં તેનો જીવ બચ્યો. વહાણ ઉપરના કપ્તાને જેમ્સની પરીક્ષા કરવાને કેટલાએક પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેના ઉત્તર તેણે ઘણાજ સરસ આપ્યા, તેથી કમાનને ઘણી નવાઈ લાગી. ને એનાં ધણાં વખાણ કર્યાં. જેમ્સે પણ કેટલાએક શવાલો કપ્તાનને પૂછ્યા; પણ તેના જવાબો તે બરાબર દઈ શક્યો નહિ. કપ્તાન પહેલાં ધારતો હતો કે “હું જેમ્સ કરતાં ગણિતમાં, ભૂગોળવિદ્યામાં, અને બીજાં વિષયોમાં ઘણો હોશિયાર છું.” તથાપિ એ તેનો પોલો બ્રમ વહેલો નાશ પામ્યો; અને તેણે જેમ્સને કહ્યું, “જિમ્મી, તું ઘણો કામોલ છે, તેવીજ તારી બુદ્ધિ પણ સારી છે.”

જેઠ—તમને એમ લાગે છે કે?

કપ્તાન—હા, મને એમ લાગે છે.

જેઠ—ત્યારે મારે શું કરવાનું તમે ચલાવો છો?

કપ્તાન—કેટલાક દિવસ તારે નિશાળમાં જઈને સારો અભ્યાસ કરીને એક આધારણ નિશાળ ચલાવવી.

જેઠ—એમ કહેવાય છે ખરું, પણ બનતું નથી. હશે, મારી આ સમુદ્રની સફર વિષે તમારો શો વિચાર છે?

કપ્તાન—ખરેખર હું કહું છું, એ કામ તને શોભતું નથી. વહાણ ઉપરનું કામ ઘણું કઠણ છે; અને તું તારી બધી અકલ આવા વહાણ ઉપર ફેગટ સુમાવવા બેઠો છે.

જેઠ—પણ જોકે હું ખલાસી થયો, તોપણ તેજ કામ હંમેશ કરવાની મારી મગ્ન નથી. મારો ઉદ્દેશ તો કપ્તાન થવાનો છે.

કપ્તાન—કપ્તાન થા કે ખલાસી થા, અર્થ એકજ છે.

જેઠ—સમુદ્ર ઉપર કામ કરવાની મારી મરજી ઘણા દલાડા થયા હતી, પણ મારી મા મને પરવાનગી આપતી નહોતી.

કપ્તાન—તારી માનો વિચાર ખરો હતો; કારણ કે તેણે તારા ગુણની પરીક્ષા કરી હશે.

એ પ્રમાણે તેમને વાત થઈ, અને જેમ્સ એ વાતનો વિચાર કરવા લાગ્યો; કમકે કપ્તાને તેને ઠીક ઉપદેશ કર્યો, અને એના કાયદાની વાતો કહી. તેમ કરતાં તેણે જેમ્સનાં જે વખાણ કર્યાં હતાં, તે પણ ખરાં હતાં.

“ઈવ્લિંગ સ્ટાર” પિટ્સબર્ગ તરફ જતાં રસ્તામાં આકોન નામે બંદરમાં આવી પહોંચ્યું. એ ઠેકાણે એકવીશ ગોદીઓ હતી. રાતના દસ વાગ્યાને સુમારે ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા, ત્યારે કમાને મોટી બૂમ પાડીને કહ્યું કે, “પહેલી ગોદી તૈયાર કરો.” જેનું કામ ગોદી તૈયાર કરવાનું હતું, તેણે જવાબ દીધો, “કરું છું, સાહેબ.” એટલામાં પાસે બીજાં એક મછવો બિલો હતો, તે ઉપરના કમાને ધાંટો કહાડીને કહ્યું, “ખરદાર, એ ગોદી ઉઘાડીશ નહિ. અમારો મછવો પહેલો એમાં દાખલ થવાનો છે.” તેનો ઇવ્લિંગ સ્ટારના ખલાસીએ જવાબ દીધો, “નહિ, હું બિલાડીશ. અમારું વહાણ પહેલું એમાં આવ્યું છે.” એ સાંભળી બીજા વહાણવાળાએ કહ્યું, “વાર ત્યારે, તારામાં હિંગત હોય, તો બિલાડની, જોઈ?”

એવી રીતે તેઓમાં કજીઓ સળગ્યો, અને દંડયુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એવા ઠંટા અહીં વારંવાર થતા હતા. આ ઠેકાણે એવો ધારો હતો કે જે વહાણ પ્રથમ એ ગોદી પાસે આવીને બિલું રહે, તે ગોદીમાં પહેલું દાખલ થાય. તથાપિ જો જે વહાણ એક વખતે આવી પહોંચે, તો કજીઓ સળગતો હતો; અને એવો કજીઓ કપ્તાન લોકોથી પતાવી શકતો નહોતો. ઇવ્લિંગ સ્ટારનો ખલાસી ગોદી બિલાડવા લાગ્યો તેને બીજા વહાણના કમાને કહ્યું, “ખરે! પણ મને કહેતો ખરો કે પહેલું કોણ આવી પહોંચ્યું?” તેના ખલાસીએ જવાબ દીધો, “પહેલું કોણ આવ્યું

એ કહેતું કહણુ છે, પણ એ ગોદી તો આમારેજ પહેલી લેવી જોઈએ.” તેથી બીજા વહાણના કપ્તાને ગુસ્સે થઈને કહ્યું, “વાર, તેમ કરવી જોઈએ?”

એવી રીતે તે બંને વહાણ ઉપરના માણસો મારામારી કરવાને તૈયાર થયા. તે જોઈને જેમ્સ ગભરાયો; અને આખરે તેનાથી બોધ્યા વિના રહેવાયું નહિ, તેથી તેણે કમાનને કહ્યું, “કમાન સાહેબ, એ ગોદી આપણી છે કે?” કપ્તાને કહ્યું, “કાં યદ્ય પ્રમાણે તે આપણી નથી. તથાપિ આપણે હારી ન ખાતાં ગમે તેમ કરીને લેવી જોઈએ.”

જે—ના, ના! આપણાથી ન લેવાય.

કપ્તાને—શા માટે નહિ?

જે—તેના માલિક આપણે નથી.

કમાન—હા, ખરાબર જેમ્સ.

તે ગોદી પ્રથમ લેવી કે નહિ, તે બાબત ધણું કરીને કમાનના મનમાં જેમ્સે સૂચવ્યા પહેલાં આવ્યુંજ નહોત; તથાપિ તેને થોડી સૂચના મળતાંજ તેનો ત્રિચાર કર્યો. તેથી પોતાના બહાસીઓને તેણે કહ્યું, “અરે! થોભો, ને એમને પ્રથમ ગોદી લેવા દો.” એમ કહીને પોતાના વહાણને હંકાર્યું, તે આખી રાત ચલાવીને ગોદીઓ છોડી સવારે પોહો ફાટતાંજ લેક સગિટ નામના સરોવરમાં આવી પહોંચ્યા, અને નાસતો કર્યો. તે પછી જર્જરી નામે સુકાનીએ જેમ્સ પાસે આવીને કહ્યું, “અરે જિગ, તને શું થયું હતું?”

જે—કંઈ નહિ. મારી ઉમ્મરમાં ગને કાંઈ દિવસ આવું સાફ લાગ્યું નથી.

સુકાની—અરે! રાત્રે તે તે ગોદી કેમ મૂકી દીધી?

જે—તે આપણી નહોતી માટે.

સુકાની—હા, હવે ગને સમજણ પડી. તું ધણો બીકણુ છે! અને આ વહાણ ઉપર કામ કરવાને લાયક નથી. તારે તો લાકડાં ફાડીને તથા ગાયો ચારીને ઘેર રહેવુંજ બધું.

જેમ્સ તેનો કશો જવાબ ન દેતાં લગાર હસ્યો. કમાને આ વાત સાંભળી હતી. બ્યારે તેણે જોયું કે જર્જરીના છેલા બોલનો પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, ત્યારે તેનું હાપણુ અને હિંમત જોઈને ઘણી નવાહ લાગી, અને પોતાના મન સાથે તેનાં વખાણુ કર્યાં.

એ વહાણ બીવર નામની જગાએ આવી પહોંચ્યા પછી, તેને એક બીજા આગબોટ સાથે બાંકીને પિટ્સબર્ગ તરફ ખેંચી ચાલી. એ વેળાએ રસ્તામાં એક બીજો બનાવ બન્યો; તે એવો કે, એક વાર જેમ્સ ડોલકાઈને અટકીને વહાણના તૂટક ઉપર બિભો હતો, અને બીજો મર્ફી નામે ખારવો તેનાથી થોડો આથો બિભેલો હતો. આ માણસ આશરે પાંચીસ વરસની ઉમ્મરનો હતો. તે ઉદ્ધત અને લુચ્ચો હતો. બ્યારે પેલી આગબોટ ઉપરથી આ વહાણ સાથે બાંધવાને દોરડું ફેંક્યું, ત્યારે વહાણ લગાર લાકડું, તેથી દોરડું જેમ્સની બાંધ ઉપર થઈને મર્ફીના માથા ઉપર પડ્યું.

તેથી તેની ટોપી પાણીમાં પડી. જેમ્સે દોરડું બાંધ ઉપર પડતાંજ મર્ફીને સૂચના કરી કે “સમાધાન!” પણ સૂચનાથી સાવધ થતાં પહેલાંજ દોરડું પડ્યું, અને ટોપી પાણીમાં ઊડી પડી; એટલે તરત જેમ્સે કહ્યું, “અરે, મર્ફી જોડું થયું.” એમ કહીને માફ માગી. તે સાંભળતાંજ મર્ફીએ ચીડાઈને કહ્યું, “ઠીક, તને હમણાં ક્ષમા ખતાવું છું.”

યુરોપયાત્રાની શ્રી પ્રવાસપુષ્પાંજલિ.

૬. ૬. ધ્રુવની.

(અનુસંધાન ગયા વર્ષના પૃષ્ઠ ૧૫૧ થી.)

ત્રિખંડ ત્રિવેણી.

(“આર્યોત્કર્ષ” માંની “ચઢતી જુઆળ” ને ઠાળે.)

૧

અહા! શા પડ્યા હતા અમ તુતક મસ્તકે સ્વસ્થ!

મધુર રજનિ—અંકમાં, શયનમાં, અર્ધ સ્વપ્ન નિદ્રસ્થ!

તે વેળા અમ નિચે સુતું શું સમુદ્ર જળ પણ ઉજ્જવળ રસિલું કટિચંબર પરિધાન!!!

તારસે રૂડલે શોભાવાન! (૨)

છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી!!! (૨)

એ ત્રિવેણી અમ નયન ખિલવશે, અવયવ સધળે, અમારે સરિતા આનંદની શી

રેશો વહી!!! છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી!!!

૨

ચંદા શી નભમાં હસી રહી!

વાદળિ પર નિપટ શું રસો રહી!

ખસતું વસન કિરણે કસી રહી!

એ પણ હોડકું, કળા કળાપે, રસિલું, છલીલું, લેખ તરતું, કંઈ દૃષ્ટિધિ કુળતું,

કાળ સરિતમાં ખેલે સહી!!!

કંઈ થાકે? શિરસની હેલિ વહી!!! (૨)

છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી!!! (૨)

એ ત્રિવેણી અમ હૃદય રિઝવશે, અવયવ સધળે, અમારે સરિતા આનંદની શી

રેશો વહી!!! છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી!!!

૩

હતિ એક કાળ ચંદા! શું નહીં

જનમેદિનિ?—તારા ગણે કંઈ!!!

રોગક ટ્રિક યવનો હવણે કહિં!!!

ગિસર ધુસર રગદોલ્યું કાળ તે' ! બેશુદ્ધ યહુદો ! નહિ શ્રીસ ! ઇટાલિ કરગાઇ કળી
એશિયાઇ વાડિ વિલાઇ ગઈ !!!
નહિ નાગ નિશાનિય તેનિ રહી !!! (૨)
છે ત્રિવેણિ શી આ મળી રહી !!! (૨)
એ ત્રિવેણિ અગ સ્મૃતિ પ્રભોધશે, રતિ વિરતી કે અગતિ સરિત કાઇ રેશે વહી
છે ત્રિવેણિ શી આ મળી રહી !

૪

દિસે કંઇ નવનવાજ પ્રસંગ !
ખિલે કંઇ અદ્ભુત નવલા રંગ !
નવલ યુરોપ ધુમે શું ઉમંગ !!!
નસ જેહ જુગલ આ ખંડ અખંડિત સાંધિ રહી'તી, સ્વેજ હવેજ કપાઈ મધ !
શોણિત ભૂગંધથી શોણિત સિંધુએ મળ્યું જમ !
નહિ નીલનું સલિલે મળ્યું જમ !!! (૨)
છે ત્રિવેણિ શી આ મળી રહી !!! (૨)
એ ત્રિવેણિ અંગ મન ન મુંઝવશે, ઝરણુ ન ઝરશે, નયન નિતરશે, હરશે નહિ !!!
છે ત્રિવેણિ શી આ મળી રહી !

૫

સાત્વિક જંબુદ્વિપ રંગ—
રાજસ યુરોપના ખંગ—
આક્રિક તામસ અડખંગ—
ત્રિગુણ ત્રિકાળ ત્રિખંડ ત્રિભંગી ગળી ત્રિપુટિ શું હશે હવે ? કોઈ કહેશે ? કહિ ?
હરિ હરિ હરિ કાંઈ કળાય નહીં ! (૨)
છે ત્રિવેણિ શી આ મળી રહી !!! (૨)
એ ત્રિવેણિ નવચેતન કાઇ દિન અમને ચેતવશે, બિર્જિત કરશે આકળ કળા
કોઈ એ પુટ અહિં !!!
છે ત્રિવેણિ આ શી મળી રહી !
(સ્થળ પોર્તસેદ : પ્રાતઃકાળ. તા. ૨૨-૭-૮૯).

કાલિદાસની નાટક કથા.

શકુંતલા.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૨૧ થી)

દુષ્યંત જે ઝાડને ઝાંચે બોલે બોલે શકુંતલાના લેનાઇ ગયલા શરીર વિષે
અને પોતાને વિષે તેના પ્રેમના સંભવ વિષે મનમાં વિવિધ તર્કવિતર્ક કરતો હતો,
તે શકુંતલાનું આ વચન સાંભળી અત્યંત હર્ષમાં આવી મનમાં બોલી બોલ્યો, “સાંભળ-

જોનાની અપેક્ષા તે સાંભળ્યું ! સંશયછેદી વચન ! શ્રીખને અંતે વાદળાંથી શ્યામ દિવસ
જેમ અવસોકને, તેમ મારા સંતાપનું કારણ કાગળ ગને શીતળતા કરનાર થયો છે.”

શકુંતલાની વાત સાંભળી પ્રિયંવદાએ અનસૂયાને કહ્યું, “અનસૂયા, કામનું
પ્રયત્ન જોનાપર ધણું વધી પડ્યું છે, અને હવે વધારે વખત નીકળે તેમ નથી. જોના
પર જોનું મન ચોંટ્યું છે, તે વળી પુરુકુળનો શિરોમણિ છે. તેથી જોની અભિલાષા
મુન્ય કરવા યોગ્ય છે.”

અનસૂયાએ પ્રિયંવદાની વાત કમ્બૂ રાખી; અને બંને સખી શકુંતલાની પ્રેમ-
શાવના યોગ્ય જણાવી તેને ધારણુ આપવા લાગી. રાજ પણુ તેમનો એ નિર્ણય જણીને
ખુશી થયો. પણુ હવે પોતાની સખીનો મનોરથ ગુપ્તપણે જલદીથી કેમ સંપાદન
કરવો, તેને વિષે તેઓ વિચાર કરવા લાગી. પ્રિયંવદા બોલી, “સખીનો મનોરથ
સાધવામાં સુશકેલી તો નહિ પડે; કેમકે તે રાજધિની પ્રેમાળ દષ્ટિપરથી તેનો જોના
ચરનો પ્રેમ જણાઇ આવે છે. તે વળી રાત્રીએ બિબગરા કર્યાથી સૂકાઈ ગયા જેવો દે-
ખાય છે. તેથી શકુંતલા જે એક પ્રેમપત્રિકા લખે, તે પૂલમાં ઢાંકીને દેવપ્રસાદને
બહાને તેની પાસે મોકલાવીશું.” આ સાંભળી દુષ્યંત પોતે જે રાતે આંસુ પાડતો હતો
તે યાદ કરી પોતાનું બિતરી ગયલું શરીર જોવા લાગ્યો.

પ્રિયંવદાની સુક્તિ પસંદ પડ્યાથી અનસૂયાએ શકુંતલાને પોતાનો અભિલાષ
દર્શાવનારું એક સુંદર પદ્યવિચારી કાઢવાનું કહ્યું. શકુંતલા, તેનો વખતે સત્કાર ન થાય,
જોવી કંઈક શંકા બતાવ્યા પછી, સખીઓના આગ્રહથી બેઠી થઈ; અને તેણે થોડી વારમાં
એક ગીતિ વિચારી કાઢી. પણુ ત્યાં લખવાનું કંઈ સાધન ન હોવાથી, પ્રિયંવદાએ ક-
ગળ પત્રપર નખેવતી લખવાની સૂચના કરી; અને શકુંતલાએ તે તેમ લખીને
સખીઓને વાંચી સાંભળાવી:—

ગીતિ.

“ તારું ન જાણું મન હું; પણુ નિર્દયા મુજ પરોવો તુજ વિષે

“ મદન પ્રબળ સંતાપે અંગ નિરંતર મૂજ અહાંનેશે.”

અને તેમને પૂછ્યું કે “કેમ, કીક છે?”

દુષ્યંત રાજ જે એ અરસામાં તેને મળવાને તત્પર થઇ રહ્યો હતો, અને પ્રેમ-
પત્રિકા વિચારી કાઢતાં, લખતાં, અને વાંચતાં, શકુંતલાનો અગવિન્યાસ હર્ષસહિત ની-
હાળી રહ્યો હતો, તે આ ગીતિ વંચાઇ રહી કેતુરત આગળ આવી બોલી બોલ્યો:—

ગીતિ.

“મદન તને સંતાપે, સુકમારી ! પણુ મને સદા બાળે;

“દિવસ કરે લય શરીરનો, ત્યમ પોયણીનો લય નવ કો કાળે.”

સખીઓ રાજને જોઈને હર્ષથી બોલી થઈ, અને “બહે પધાર્યાં, અવિલંબી મનોર-
થ !” એમ કહી માર્મિક વચનથી રાજને આવકાર દીધો. શકુંતલા પણુ બેઠવા જતી હતી;
પણુ રાજએ તેને વારી, એમ કહીને કે “તારું અતિશય તાપથી પીડાતું શરીર વિનય

દર્શાવવાને યોગ્ય નથી.” પછી અનસૂયાની સુચના ઉપરથી સઘળાં ત્યાં શિલાતલ ઉપર બેઠાં; અને પછી પ્રિયંવદા બોલી, “અન્યોન્ય પ્રતિ તમારો બેનો પ્રેમ પ્રત્યક્ષ છે; તોપણ સખી ઉપરની મારી પ્રીતિ મને પુનરુક્તિ કરવાને ઉત્તેજ છે.”

દુર્બંધત બોલ્યો, “બાધ ! તે મનમાં રાખવું નહિ; કેમકે બોલવાનું હોય તે ન બોલ્યાથી પશ્ચાત્તાપ ઉત્પન્ન કરે છે.”

પ્રિયંવદા બોલી, “પોતાની દુઃખી પ્રજાનું દુઃખ નિવારણ કરવું, એ રાજાનો ધર્મ છે.”

રાજાએ કહ્યું, “બેશક.”

પ્રિયંવદા બોલી, “ત્યારે હવે આ અમારી પ્રિયસખીને ભગવાન કામદેવે તમારે કારણે આવી અવસ્થામાં આણી મૂકી છે, તેથી એનો અતુચ્છ કરીને તમારે એના જીવિતનું રક્ષણ કરવું જાઈએ.”

રાજા બોલ્યો, “બાધ, એ પ્રેમ પરસ્પર સામાન્ય છે. હું તમારો સંપૂર્ણ આભારી છું.”

અનસૂયા બોલી, “બાધ સાહેબ, રાજાને બહુ પ્રિયા સાંભળીએ છીએ. તેથી તમારે એવી રીતે આચરવું કે આ અમારી પ્રિય સખી બંધુ જનના શોકનું પાત્ર ન થાય.”

રાજા બોલ્યો, “બાધ, બહુ શું કહું? બહુ રાણી છતાં, મારા કુલની બે પ્રતિષ્ઠા છે— એક સમુદ્રે વીંટાયેલી પૃથ્વી, અને બીજી આ તમારી સખી.”

બંને સખી રાજી થઈ; અને પ્રિયંવદાએ અનસૂયાને આંખનો અણસારો કરી કહ્યું, “અનસૂયા, આ હરિણનું બચ્ચું આગ તેમ જોતું એની ગાને શોધે છે, તેને આવ મેળવીએ.” અને ત્યાંથી ચાલવા માડ્યું.

શકુંતલાએ “હું એકલીને મૂકી ક્યાં જાઓ છો?” એમ કહી તેમને પાછી બેઠાણી; પણ સખીઓ પાછી ન ફરતાં એમ કહેતાં કહેતાં ચાલી ગઈ કે “તારી પાસે આખી પૃથ્વીનો રક્ષક છે, ને એકલી શાને?” દુર્બંધતે તેને ઉદ્દેગ ન કરવા, અને આ તાપમાં આવે અસ્વસ્થ શરીરે જવા કરતાં ત્યાંજ શાંતપણે રહેવા સગવળી; અને પોતે કમળપત્ર વડે પવન ઢોળવા, વગેરે ઉપચાર કરવાનું કહ્યું; પણ શકુંતલાએ ન માનતાં ચાલવા માડ્યું. અને જ્યારે રાજાએ તેનો હાથ પકડીને અટકાવી, ત્યારે રાજાને કહ્યું કે “વિનય રાખો!” તે ધર્મપરાયણ રાજાએ કહ્યું, “તું ગુરુજનની કશી બીક રાખીશ નહિ. ધર્મસુ કુલપતિ એમાં તારો કશો દોષ ગણવાના નથી; કેમકે ધણીએ રાજર્ષિકન્યા ગાંધર્વ વિવાહે પરણી છે, અને તેમને તેમનાં માળાપે સ્વીકારી છે.” પરંતુ શકુંતલાએ તે ન કબૂલ કરતાં પોતાની સખીની ફરીથી સલાહ લેવાને ત્યાંથી જવા માગ્યું. એટલામાં કંઈક અવાજ સંભળાયાથી, શકુંતલાએ કાન દબ રાખીને જોતાવળે કહ્યું કે “આર્યા ગૌતમી પોતે મારી ખબર પૂછવાને આવે છે, માટે તમે સંતાપ જાઓ.”

રાજા ઝાડને ઝોથે સંતાપે કે ગૌતમી અને તેની સખીઓ આવી પહોંચી.

ગૌતમીએ શકુંતલાની ખબર પૂછી, તેના ગાથાપર દર્બોઠક છાંટ્યું, અને સાંજ પડ્યાથી તેને લઈને સખીઓ સાથે પર્યટ્ટી તરફ ચાલી. શકુંતલા જવાને મનમાં નાખૂશ છતાં, ‘સંતાપહારક લતામંડપને’ ગિષે રાજાને ફરી આમંત્રણ કરી પાછળ પાછળ ચાલી ગઈ.

હવે દુર્બંધત જે ઝાડ પછવાડી સંતાપે હતો, તે અગાઉના સ્થાન પર પાછો આવી નિઃશ્વાસ નાખી મનમાં વિચારવા લાગ્યો, “અહો! ઈષ્ટ અર્થની સિદ્ધિમાં કેવાં કેવાં વિધન આવી પડે છે? હવે હું ક્યાં જાઉં? અથવા અહિંયાંજ પ્રિયાએ ઉપભોગ કરેલા લતામંડપમાં થોડો વખત ગાળું.” એમ કહી શિલા ઉપર પાથરેલી પૂલની પથારી, કમળપત્ર પર નખથી લખેલી પ્રેમપત્રિકા, હાથમાંથી નીકળી પડેલું કમળદંડનું કડું નીકાળતો ત્યાં બેઠો; અને તેને ત્યાંથી ખસવાનું મન નહોતું થતું. પણ એવામાં તેણે એકાએક જૂમ સાંભળી કે “હે રાજા! સાંધ્ય યજ્ઞક્રિયાનો આરંભ થતાંજ, સાયંકાળનાં વાદળાં જેવી ઘેરી અને બહુ રીતે ભયંકર રાક્ષસોની છાયા પ્રજ્વાલિત વેદીની આસપાસ પથરાઈ વળી છે.” રાજા આ જૂમ સાંભળતાં, “આ હું આવ્યો!” એમ ધાંટો કાઢતો ત્યાંથી ગયો.

હવે દુર્બંધત અને શકુંતલા ગાંધર્વ વિવાહે પરણ્યાં, અને આશ્રમમાં દિન પ્રતિદિન એકાંતમાં ગળી વિનોદ કરતાં હતાં. થોડા દિવસમાં યજ્ઞની સમાપ્તિ થઈ; અને તેથી જ્યારે તપસ્વીઓએ રાજાને રજા આપી, ત્યારે તે શકુંતલાને અભિજ્ઞાન (એધાણ) માટે પોતાની મુદ્રા આપીને નગર તરફ ગયો. દુર્બંધતના પ્રયાણને દિવસે શકુંતલા તેના વિયોગની ગમગીનીમાં પોતાની જાતનું પણ ભાન ભૂલી જઈ વિચારમાં નિમગ્ન થઈને માથે હાથ દબ બેઠી હતી, એવામાં મૂર્તિગાન ઋષિ સરખા દુર્વાસા ઋષિ ત્યાં આવી પહોંચ્યા, અને જૂમ પાડી કે “આ હું આવ્યો છું!”

પણ શકુંતલાએ તેના પર કશું લક્ષ ન આપ્યાથી, આ આગના ભભૂકા સરખા ઋષિએ શાપ દીધો કે “અરે! અતિચિતિરકારિણી! તું જેનું એક મનથી ચિંતન કરતાં પાસે આવેલા હું તપસ્વીને જોતી નથી, તે તને યાદ કરાવ્યા છતાં પીધે-લપણમાં કીધેલી વાતની પેઠે ભૂલી જશે.” આ શાપ સાંભળીને તેની સખીઓ જે પાસે વાડીમાં પૂલ વીણતી હતી, તે ધણી ગભરાઈ; અને પ્રિયંવદા દોડતી આવીને ઋષિનું સાંત્વન કરવા લાગી, અને તેને અતિથિસત્કાર સ્વીકારવાને વિનવતી કરી. પણ દુર્વાસા ઋષિએ તે માન્યું નહિ. આખરે શકુંતલા વિષે બહુ આજીજી કરી, ત્યારે તેણે નરમ પડીને એટલું કહ્યું કે “મારો શાપ તો મિથ્યા નહિ થાય, પણ કંઈ અભિજ્ઞાન જોયાથી દુર્બંધતને પાછી સ્મૃતિ થશે.” આ વખતે શકુંતલા તે એવી ચિત્તશૂન્ય થઈને બેઠી હતી, કે આ જે સઘળું બંધુ તેમાંની એને કશી ખબર પડી નહિ; અને એને મિથ્યા બેદ ન થાય, માટે સખીઓએ પણ એ વાત એને જણાવવાનું માઠી વાળ્યું; પણ જ્યારે એ પતિને ઘેર જાય, ત્યારે એને પ્રસંગ પડે તો રાજાએ આપેલી તેની મુદ્રા તેને દેખાડવાનું કહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

૧ અયમહં મોઃ—કદાપિ યુજરાતી “અલ્લેક” આનો અપભ્રંશ હશે.

હવે આ બનાવને થોડાક દહાડા થયા, એટલે કણ્વ ઋષિ જે શકુંતલાના પ્ર-
તિકૂળ દેવની શાંતિ કરવાને સૌમતીયે ગયા હતા, તે પાછા આવ્યા. એ અરસામાં
તિકૂળ રાજા તરફથી કશા સમાચાર આવ્યા નહિ. તેણે શકુંતલાથી છૂટા પડતી વ-
ખતે પોતાની મુદ્રા તેની આંગળીમાં ધાલીને કહ્યું હતું કે “આ મુદ્રા ઉપરના અક્ષર
દરેક એક એક ગણતું પૂરા નહિ થશે, તેટલામાં હું શહેરમાંથી તને તેડું મોક-
કશીશ.” આમ વચન આપ્યા છતાં તેણે કાગળ સરખો પણ મોકલ્યો નહિ, તેથી
સખીઓને, તેમાં વિશેષે કરીને વધારે વિચારશીલ અનસૂયાને, ઘણી ચિંતા થવા લાગી.
અને તેના મનમાં અનેક તર્ક ઊઠવા લાગ્યા. પ્રથમ તેને એવો તર્ક થયો કે દગલખા-
જ રાજાએ ગીઠી ગીઠી વાત કરીને શકુંતલાને ફસાવી. પણ પછી દુર્વાસાના શાપની વાત
યાદ આવ્યાથી, તેને આ શાપથી વિસ્મૃતિ થઈ હશે, એમ ધારી તેની સ્મૃતિ તાજ
કરવાને અભિજ્ઞાનમુદ્રા મોકલવાનો વિચાર કરવા લાગી. પણ કોની સાથે મોકલવી, એ
શવાલ ઊઠ્યો. વળી આવી અવસ્થામાં શકુંતલાએ કુબંધત સાથે કીધેલા ગાંધર્વ વિવા-
હની વાત, પ્રવાસમાંથી પાછા આવેલા કણ્વ મુનિ આગળ શી રીતે કહેવી, તેના
વિચારથી એને વધારે ગભરાટ થવા લાગ્યો. અનસૂયા આ પ્રમાણે ગભરાટમાં હતી
એટલામાં પ્રિયંવદા દરખાતી દરખાતી આવીને કહેવા લાગી, “આશ ! આશ ! સખી
શકુંતલાના પ્રયાણની તૈયારી કરીએ.”

અનસૂયાએ પૂછ્યું કે “શી રીતે?” તે ઉપરથી તે બોલી, “સાંભળ ! શ-
કુંતલા રાતે જંપી હતી કે નહિ, તેની હું ખબર પૂછવા ગઈ, તે ત્યાં એને શરમથી
મોં નીચું ધાલીને બેઠેલી દીઠી. તાત કાશ્યપ (કણ્વ) પણ ત્યાં બેઠેલા હતા, તેમણે
પોતે એને આલિંગન દઈને આમ કહ્યું, ‘શા સુભાગ્ય ! કે યાજ્ઞકની આંખો ધૂમા
ધેરાયલી છતાં પણ તેણે આપેલી આહુતિ બરાબર અગ્નિમાં પડી. બેટા ! સારા શિ-
બ્યને આપેલી વિધાની પેટે તારા સંબંધી હવે મને કશી ચિંતા રહી નથી. આજેજ તને
ઋષિઓના રક્ષણમાં તારા સ્વામીને ઘેર મોકલું છું.’”

આ સમાચાર સાંભળીને અનસૂયા ખૂશી થઈ, અને બંને સખીઓ શકુંતલા
ની વિદાયગીરીની મંગળ સાગથી તૈયાર કરવા લાગી. શકુંતલા તેને તેજ દિવ
જવાની હતી, તેથી તેમના મનમાં ઘણી દીલગીરી ઊભરાઈ આવી તો ખરી; પણ
આવે સમયે શકુંતલાને વધારે કલેશ ન થાય, તે માટે તેમણે પોતાની દીલગી
દયાવી રાખી.

સઘળી મંગળ સાગથી તૈયાર થઈ, એટલે તે લઈ તેઓ શકુંતલાની પાસે આ-
વે તેને શણગારવા લાગી. એ અરસામાં બે ઋષિકુમારે આવીને, તેમને શકુંતલા
સાફ વસ્ત્ર અને અલંકાર લાવીને આપ્યાં. આ બેઠેને સઘળાં નિસ્મય પામ્યાં; અને આ
જોતમી ત્યાં બેઠેલી હતી, તેણે પૂછ્યું, તે ઉપરથી તેમણે કહ્યું કે “એ વસ્ત્રાલંકાર
તાત કાશ્યપના પ્રતાપથી વન દેવીઓએ આપ્યાં છે.” આ વનદેવીઓની ભેટને શકું-
લાના ભવિષ્યના સુભાગ્યનું શુભ ચિન્હ ગણી સઘળાં ખૂશી થયાં; અને શકુંતલા

સખીઓ તેને હસવા લાગી. તેમણે પ્રથમ સ્ત્રીની રીત પ્રમાણે મંડનક્રિયામાં પોતાનું
અજ્ઞાન જણાવ્યા પછી તેને યોગ્ય રીતે અલંકાર પહેરાવ્યા; અને છેલ્લું શકુંતલાએ
આવેલું રેશમી વસ્ત્ર પહેર્યું.

સુદ્ધિ કાકી.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૨૪ થી.)

લોડ રોસન અને હોલોવેએ ખુલ્લી બગી દોડાવવાની મજબૂતીથી; અને કુ-
તરા અને થોડા વિષે પેટ ભરીને વાત કીધી. પછી બ્યારે તેમને વાત કરવાનું કંઈ
રહ્યું નહિ, ત્યારે અગીર સાહેબે ડબેરી મિં. કેરટને ત્યાં જઈ કુટલાંક નવાં ઘડિ-
આળ બેવાનું કહ્યું. અગીર સાહેબ બોલ્યા કે “મારું ઘડિયાળ ગારી પાસે છે મહીનાથી
છે, તેથી તેના પરથી મારું મન ઊતરી ગયું છે.” પ્રથમ તેઓ દુકાનમાં આવ્યા ત્યારે
મિં. કેરટ આગળ નહોતો. દુકાન ઉપરના એક જીવાનિયાએ કહ્યું કે “એક વહાણનો
કપ્તાન થોડા દહાડામાં ઈંગ્લેંડ છોડવાનો છે, તેની સાથે મારો શેઠ કંઈક હિસાબ
કરવામાં બહુજ રોકાયો છે.”

લોડ રોસન બોલી ઊઠ્યો, “મને હિસાબ કરવાની વાત ન કર. હિસાબ કર-
વાની વાતનો મને ધિક્કાર છે. દોડ, મિં. કેરટને કહે કે ‘લોડ રોસન આવ્યા છે,
અને એમને બહુ ઊતાવળ છે, તેથી અળધડી તમારી સાથે વાત કરવા માગે છે.’”

આ અધીર અગીરના દુકાનમાં આધીન થતાં પહેલાં પા કલાક નીકળી ગયો. એ દર-
મિયાન અગીરસાહેબ અને હોલોવે દુકાનમાંની દરેક વસ્તુ ખંખોળી વળ્યા. ઘડિયાળે લટ-
કાવવાનું એક સુંદર લોલકડું અગીર સાહેબના ધ્યાનમાં ઊતર્યું; પણ બોગબોગે અગીર સા-
હેબનું ખીસું ખાલી હતું. તે બોલ્યો, “અલ્યા દોસ્ત, હોલોવે! તારા ખીસામાં દશગિની
છે; લાવ, મને ઊછીના આપ.” પોતાની દોલતના કંઈક અભિમાની હોલોવેએ પો-
તાના અગીર મિત્રને ખુશીથી દશ ગિની ઊછીના આપ્યા; પણ પછી તેને થોડી
મિનિટમાં યાદ આવ્યું કે એજ રાતે પેલા ગરીબ ડાકગાડીવાનને આપવાને તેને
પાંચ ગિની બેઠશે. પણ હવે યાદ આવ્યું તે શા કાગનું? કેમકે પેલા લોલકડા માટે
ત્રણ ચાર ગિની આપ્યા પછી લોડ રોસને શન્ય નિઃસ્પૃહતાથી બાકીનું નાણું પો-
તાના ખીસામાં મૂકી દીધું. “આપણે હિસાબ કરીશું—હોલોવે, હું તને કાલે સવારે
આપીશ—કીક કેની?”

હોલોવેએ જોટી શરમમાં જવાબ દીધો, “હા, કીક !” અને એજ ક્ષણે
મિં. કેરટ કામમાં રોકાયા માટે અગીર સાહેબને સલામ કરતો અને માફ માગતો
દુકાનમાં આવ્યો.

લોડ રોસન બોલી ઊઠ્યો, “તારે યાદ રાખવું કે મારે હંમેશાં બહુજ ઊતા-
વળ હોય છે. મારી જીંદગીની એકપણ મિનિટનો હું માલિક નથી. પણ હાલ તો

મારે એટલું જ કામ હતું કે અમે મેરિયરો જમ આવીએ, ત્યાં સૂધી મારો હિસાબ કરી શકીશ નહિ, સમજ્યો? હું ત્યાં કાલે જાઉં છું.”

યાહુદીએ અનહદ નમ્રતાથી ડોકું નગાવ્યું, અને અમીર સાહેબને આતરી પૂર્વક કહ્યું કે “બ્યારે આપને પરિપૂરન અતુકલ હોય ટ્યારે. મને આપના ટરફની નીરાંટ છે.” બોલતાં બોલતાં, તેણે જિજ્ઞાસાપૂર્વક પોતાની આંખ હોલોવે તરફ ફેરવી.

લોર્ડ રોસને યાહુદીના કાનમાં કહ્યું, “મિં હોલોવે, પુરપટલ હોલોવેને સૌથી મોટા, એકનો એક દીકરો. તે યાહુદી જેવો ગબ્બર છે!” પછી પોતાના મિત્ર તરફ ફરીને આગળ બોલ્યો, “હોલોવે, આ મિં કેરટ તારે જોળખાણ કરવા લાયક ગૃહસ્થ છે.” અમીર સાહેબ પોતાનો અવાજ ધીમે ધીમે પાડી બોલ્યા કે “યાહુ રાખજે, દોસ્ત, આ યાહુદી તને કોઇ દહાડો ઘણો ઉપયોગી મિત્ર થઇ પડશે; મારી પૈસા સંબંધી સઘળી ખટપટ હું એના હાથમાં રાખું છું.”

આ જોળખાણથી યાહુદી અને નિશાળિયો બંને એકસરખા ખૂશી અને સંતુષ્ટ થયલા દેખાયા; થોડી વારમાં તેઓ એક ખીબ્બના ગાઢ મિત્ર થઇ ગયા; અને આવી જોળખાણને પોતાની તરફથી ઘણેજ લાભકારક અને અતુકલ આરંભ થાય, એવી ઇચ્છાથી મિં કેરટ ગૂઢતા અને વિશ્વાસનું ડોળ ધરીને આ જુવાન ગૃહસ્થને દુકાનની પાછળના એક નાના જોરડામાં લઇ ગયો. ત્યાં તેણે એક જૂના ઘાટનાં વપરાયલાં ધરેણાંથી ભરેલી પેટી કાઢી; અને હોલોવેને તે તપાસવાનો વખત આપ્યા વિના બોલ્યો કે “હું આ સઘલી વસ્તુ સોરટીમાં મૂકવા માગું છું. મારે જે કોઇ માનીટો જુવાન મિત્ર હોય, ટો હું તેને દીમેસદી તેનું નરીખ અજમાવવા કહું. આવો સરસ લાગ તેને ફરીકી કહી નહિ આવે.” એમ કહીને તે શક યાહુદીએ તેને એક બહુરખખર આપી; અને એ બહુરખખર એવી સરસ ઇખારતમાં લખેલી હતી કે મેશક ગુડ્ડલકની કંપની પણ તેની પ્રશંસા કરવામાં આવકો ખાય નહિ. યાહુદીએ તેને પોતાને જે ટિકેટો બક્ષીસ આપી, અને ખીજી ખારેક તેના વેસ્ટગિન્ટરમાંના સાથીઓમાં વહેંચવાને આપી. હોલોવેએ તે ટિકેટો વહેંચવાનું તક્લાય માથે લીધું, પણ એવી શરતે કે સોરતીના ઈનામોની ટીપ તેને આપવામાં આવે. તે બોલ્યો, “ઈનામોની ટીપ ન જોય, તે કોઇપણ પોતાનું નામ બરે નહિ.”

યાહુદીએ તરતજ કલમ લખને એક ઇનામની મોહક ટીપ લખી કાઢી.

હોલોવેએ તેની નકલ ઊતારી લેવાનું વચન આપ્યું, કેમકે મિં કેરટ બોલ્યો કે “એ કામમાં મારો હાથ જનાય નહિ, અને એ કામ બહુજ છૂપી રીતે કરવું; કેમકે ભાઇ સાહેબ! એવી ખાખટમાં કાયડાની જરાક કરડી છે—સરકારને પરવાનગી વગરની સોરટી પસંડ નહી.”

તે નિશાળિયાએ જવાબ દીધો, “કાયદો! કાયદાને શું પસંદ છે, તેની હું પરવા નથી રાખતો. હું કાયદો તોડીશ, તે હું ધાડું છું કે તેનો હંડ બરવાની મારામાં સત્તા છે, અથવા મારા ખાખમાં છે, અને એ તો વધારે સાફ.”

આ વિચાર યાહુદીએ તરતજ કબૂલ રાખ્યો, અને તેઓ પરસ્પર એક ખીબ્બની સંતોષ પામીને છૂટા પડ્યા. એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે આવતે મંગળવારે લોર્ડ રોસને પોતાના મિત્રને ગાડીમાં મેરિયરો લઇ જવો, અને યુધવારને દહાડે હોલોવેને પાછો વેસ્ટગિન્ટર લઈ આવવો, કે મિં કેરટ તે વખતે તેને ઇનામો લવાયે કરવાનો હતો, તેને તે મળી શકે.

યાહુદીને ત્યાંથી નીકળ્યા એટલે લોર્ડ રોસન બોલ્યો, “હું તું કહે તેવી શરત બંધું છું કે તને પોતાને એક ઇનામ મળશે. હવે કહે, મેં તને કેરટની જોળખાણ કરાવી તે મેં તારાપર ઉપકાર કરીધો કે નહિ?”

હોલોવેએ જવાબ દીધો, “હા, ઉપકાર ખરો. લાટિન કવિતા અને ઈંગ્રેજી નિબંધ લખવા કરતાં સોરતીમાં નામ બરબું ધણું સહેલું છે. હું મારા ખાખને કહીશ કે હવેથી હું તો એવી વસ્તુ સાથે કંઈએ માગું નહિ ફોડું.”

તેનો અમીર મિત્ર બોલ્યો, “મને કહેતો ખરો કે એક વાર શાળા છોડી કે પછી કોણ માગું ફોડે છે? હું તો ખરેખર લાટિન અને ગ્રીક ગ્રંથકારમાંથી કંઈ પણ કદી શીખ્યો હોઇશ, તે તો બધું ભૂલી ગયો છું. તું જાણે છે કે એક વાર સંસારમાં પડ્યા કે તેનો કોણ ભાવ પૂછે? મેં તે નિયમ આપ્યો છે કે પુસ્તકો વિષે કદી વાતજ કરવી નહિ; કેમકે ખરું કહું છું કે, જેને ખીબ્બ કંઈ વિષે વાત કરવાની હોય છે, તે કોઇ પુસ્તક વિષે વાત કરતું નથી. એ તો વિચિત્ર મૂર્તિઓ હોય, તેજ એવી તરેહની વાત કાઢે. હવે વિચાર કર હોલોવે, કે તું જે મેરિયરોમાં તારો હોરેસ કે વર્નલ ગડગડાવવા મંડે, તે બધા કેવા ટગરટગર જોયા કરે!”

તે ઊઠાંઠળો, પણ લાળળ નિશાળિયો ઘણા આનેશમાં આવી કસમ લઈ બોલ્યો કે “હું પણ હોરેસ ને વર્નલની તમારા જેટલીજ એકી દરકાર રાખું છું.” હોલોવે ખરેખર સારો વિદ્વાન હતો; પણ અમીર સાહેબની સોળતમાં પોતાની વિદ્વાની તેને ખરા દીલથી શરમ લાગવા માડી; અને તેણે ડહાપણથી નિશ્ચય કરીધો કે તેણે હમણાં જે નિયમો સાંભળ્યા હતા તે સ્વીકારવા; પોતે જે શીખ્યો હતો તે સઘણું જેમ બંને તેમ જલદીથી ભૂલી જવું, અને પુસ્તકો વિષે કદી વાત કરવી નહિ; તેમ પોતાનાં જ્ઞાન અને યુદ્ધિ બંને છૂપાવી રાખવાં, કે મેરિયરોમાં બધાં તેની સાચું ટગરટગર જોય નહિ.

૩ ઇનામી નિબંધનાં પરિણામ.

સોરતીની ટિકેટો વેસ્ટગિન્ટરના જુવાન ગૃહસ્થોમાં સહેલથી ખપી ગઈ. તરણ માણસ કવચિતજ હિસાબ ગણેછે, તેથી તેઓ હંમેશાં પોતાના સુબાગ્ય ઉપર બરોસો રાખવાને તત્પર હોયછે, અને તેને લીધે તેઓ ગમે તે પ્રકારની સોરતીમાં નામ બરવાને હંમેશાં તૈયાર થાયછે.

નાનો જોમિવર હાવડને એક સોરતીની ટિકેટ દેખાડીને બોલ્યો, “આમ જો, અલ્યા! હોલોવેની પાસે માગતા મારા અર્ધા ગિનીના બદલામાં મને તે હાથ

આ આપવાનું કહે છે. મેં તેને કહ્યું કે 'હું હમણાં દોડતો જઈને હાવડની સલાહ પૂછી આવું.' હું એ લઉં, વાર ?"

હાવડે જવાબ દીધો, "મારી તો સલાહ નથી. તારો અર્ધો ગિની તો તારે પોતાનો જ છે; પણ સોરતીમાં કંઈ વસ્તુ ગળવાનો માત્ર સંભવ જ રહેશે."

"અરે ! પણ જોની, મારે કેટલી બધી સુંદર વસ્તુઓ ગળવાનો સંભવ છે ? તેં ઈનામોની ટીપ જોઈ નથી. તું જાણે છે, તેમાં એક ઘડિયાળ છે ? હવે ધાર, કે મારા નામ પર ઈનામ આવ્યું, અને મને મારા અર્ધા ગિનીને બદલે એક ઘડિયાળ મળ્યું!—એક ખૂંટ ઘડિયાળ!—એક ખાસું ચાલતું ઘડિયાળ!—એક ઝીવું ઘડિયાળ કે હું રોજ રાતે ડૂંચી આપી શકું!—હું ચાલું. એ કંઈ મારા અર્ધા ગિનીનો સારો બદલો નહિ કહેવાય? મને ખાતરી છે, તેં ઈનામોની ટીપ વાંચી નથી. તેં વાંચી છે?"

હાવડે બોલ્યો, "ના, મેં નથી વાંચી; પણ તે 'ખાલી' ની ટીપ વાંચી છે?"

એલિવરનો અહેરો ફર્યો, અને તે બોલ્યો, " 'ખાલીની' ? ના. મેં 'ખાલી'નો કંઈ વિચાર જ કીધો નહોતો."

"એમ છતાં, યાદ રાખ કે ઘણી ખરી સોરતીમાં ઈનામ કરતાં 'ખાલી'ની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય છે."

એલિવર બોલ્યો, "એમ કે ? પણ હું આશા રાખું છું કે મને 'ખાલી' નહિ આવે."

"એમ દરેક જણ આશા રાખે છે, પણ કેટલાક જણ નિરાશ થવાના જ."

તે નાનો છોકરો જરા વિચાર કરીને બોલ્યો, "હા; પણ વળી કેટલાક જણ ઈનામ મેળવવાના જ; અને મને ખીજના જેટલો જ સારો સંભવ છે, નહિ વાર ?"

"પણ તને ઈનામ મેળવવા વિચાર કેટલો સંભવ છે, તે તું જાણે છે ? મને પણ એલિવર, એક વાર હાલ તને છે તેટલું જ સોરતીમાં નામ ભરવાનું મન હતું,—મારી કાકીની સઘળી દોલત ગઈ તે પછી તરત જ; અને મેં ધાર્યું કે મને વીશ હજાર પૌંડનું ઈનામ મળે, તો હું તે તેને આપું."

"હા, તું એમ જ કરે ? હું માફ ઘડિયાળ—એટલે તે મને મળે તો—કોઈને આપી દઉં. હું તે સંકરવર્ણી બાઈને આપું, કેમકે તે ગરીબ છે. ના; હું તેને આપું, કેમકે તે સૌથી ભલો છે, અને મને તે સૌથી વધારે વહાલો છે; અને નિયામો ખીજ કરતાં તારો મારા ઉપર વધારે ઉપકાર થયો છે, કેમકે તે મને વધારે શીખવ્યું છે; અને અગાઉ કોઈએ મને કદી નહિ શીખવ્યું તેવી રીતે તે શીખવ્યું છે, એટલે મારી ગળક કર્યા વગર, મને ઘમકાવ્યા વગર, અને અમકાવ્યા વગર, અને મને પત્થરનો ભગરડો કે ઠોઠ કલા વગર; અને તે મારે વિષે મારા મનમાં વધારે સારો વિચાર આવ્યો છે; અને હું તારી સાથે હોઉં છું ત્યારે મને હંમેશાં આનંદ રહે છે; અને તું શાળામાં આવ્યો છે, ત્યારથી હું તો એક બદલાઈ જાયો છું. હું આશા રાખું છું કે હું અહીં રહું, ત્યાં સુધી તું શાળા છોડશે નહિ."

એલિવરનો આ બલરો સાંભળીને હાવડનું મોં મલકાયું, અને પોતાના નાના ગિરના મનની નિર્મળતા અને ઊગળકાની તેના મનપર ઘણી અસર થઈ; અને તે બોલ્યો, "પણ સોરતીની વાત તો તું છેક ભૂલી જ ગયો છે."

એલિવર બોલ્યો, "હોં સોરતી, હા; તું કંઈ તારે પોતાને વિષે મને કહેતો હતો. ઠીક, બોલ આગળ."

"તું હાલ ધારે છે, તેમ હું પણ ધારતો હતો કે સોરતીમાં નામ ભરવું ઘણી સરસ વાત છે."

"વાર, ત્યારે તું શું કર્યો ?"

"ના."

"તું હાથો ?"

"ના."

"ત્યારે કેમ ?"

"મેં સોરતીમાં નામ ભર્યું નહિ, કેમકે મારી ખાતરી થઈ કે એ પૈસા મેળવવાનો એક મુખાંધ ભરેલો રસ્તો હતો."

એલિવર બોલ્યો, "તું એ મુખાંધ ભરેલું કે ખોટું ધારે છે, તો મારે સોરતી સાથે કશી લેવા દેવા રાખવી નથી."

હાવડે બોલ્યો, "હું મારા અભિપ્રાયથી તને દોરવવા નથી માગતો; પણ જે કારણથી મારી ખાતરી થઈ, તે સઘળાં પર લક્ષ આપવા જેટલી તારામાં ધીરતા હશે, તો તું પોતે વિચાર કરીને સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આંધી શકશે. તું જાણે છે કે મને ત્યારે પણ મારે શાળા છોડવી પડશે; અને ત્યારે—"

"નહિ, નહિ; એ વાત ન કર; પણ બોલ, સઘળાં કારણો કહે અટ."

હાવડે હસતો હસતો બોલ્યો, "એટલાં બધાં જલદી નહિ કહેવાય. આજે સાંજે આપણે ઘેર જઈશું, ત્યારે હું મારી કાકીને કહી, ક્ષિમથ કૃત 'સંપત્તિ' માંનો જે ફક્ત તેણે મને દેખાડ્યો હતો તે તેમની કલાવીશ."

એલિવર નીસાસો મૂકીને વચમાં બોલી ઊઠ્યો, "હું ! ક્ષિમથ કૃત કેવી સંપત્તિ? મને ખાતરી છે, કે એ પુસ્તક તો હું સમજી શકીશ જ નહિ. મિ. રસલ વાંચે છે તે પેલું મોટું પુસ્તક કેની?"

"હા."

"પણ હું તે કદી સમજી શકીશ નહિ."

"તે મોટું પુસ્તક છે તેથી?"

એલિવર મોં ગકલાવી બોલ્યો, "ના; પણ હું ધારું છું કે તે સમજવું ઘણું મુશ્કેલ હશે તેથી."

"મેં વાંચ્યું છે તેનો મુશ્કેલ નથી; પણ મેં છૂટક છૂટક ફક્ત વાંચ્યા છે. પેલો સોરતી વિષેનો ફક્ત તો એવી સરળતાથી લખેલો છે કે હું ધારું છું કે તું સમજશે."

એલિવર બોલ્યો, “ત્યારે હું વાંચી જોઈશ; અને એ દરગિયાન હોલોવેને જમને કહું કે ‘ગને એ સોરતીમાં નાગ બરતું સાઈ છે કે નહિ, તેની ખાતરી થાય, ત્યાં સુધી હું બરવા ઇચ્છતો નથી.’”

નાનો એલિવર સોરતીની ટિકટ પાછી આપવા ગયો, એટલે હોલોવે તેના ઉપર બહુજ ક્રોધાયમાન થઇ ગયો. તેણે આમ વચ્ચે પડવા માટે હાવડને ખૂબ ભાંડ્યો અને બનાવ્યો, અને તેની વિરુદ્ધ સામાન્ય જનવાદ ઉસ્કરવાગાં એટલો બધો ક્રોધ પામ્યો, કે જેવો હાવડે બેલનબૂમિ પર આવ્યો, તેવો એક સામાન્ય ફિટકાર બીઠ્યો, અને તે પછી એક બેડા નીસાસો સંભળાયો. હાવડે સિસરોને મળેલો દેવોનો જવાબ સાદ કીધો, અને સામાન્ય જનવાદનો ઉદ્દેગ થયો નહિ. હોલોવે એ એલિવરનો અર્થો ગિની ફેંક્યો, અને બડબડ્યો, “તને આ યાદ કરાવીશ, મિ. એલિવર.”

અપૂર્ણ.

મેહેરયાન બુદ્ધિપ્રકાશના એડિટર સાહેબ,
મુ. અમદાવાદ.
આપના નવંબર સને ૧૮૯૧ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં પૃષ્ઠ ૨૫૨ મેં “એક સેનાપતિનું મધ્યરાત્રે ચિંતન” એ વિષયના સંગીતની આઠમી કડી નીચે પ્રમાણેની છે:—

શાન્તિ તહાં ચૈતન્ય નહિં, ને ચૈતન્ય શાન્તિ ન એક
જ્ઞાન વિદ્યો ગંભીરપણું નહિં—પ્રભુ રાજે ક્ષત્રીનો ટેકરે
દીપે જ્યામ નિશામાં. ૮

ઉપર પ્રમાણેની કડીની નીચે ૧૭ મા અંકથી ટીકા છે. તેમાં આ કડીનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજાવતો નથી, એ વગેરે મતલબનું લખાણ છે.—એ એ કડી વાંચી, ને નીચે પ્રમાણે ભાવ સ્પષ્ટ મારા મનમાં સમજાયો; ને ત્યાર પછી એ ટીકા વાંચી. તેથી આ ઉત્તમ પદનો જે અર્થ હું સમજ્યો તે જણાવવાની મને ઉત્કંઠા થવાથી તે નીચે બતાવું છું.

અર્થ—પૂર્વાર્ધમાં, (ત્યાં આગળ જે મુડદાં પડેલાં છે તે ઉપર નજર પડવાથી એવું ચિંતન થાય છે કે આ પ્રસંગે) જ્યાં (મુડદામાં) શાન્તિ છે ત્યાં ચૈતન્ય નથી; ને જ્યાં (જીવતા યોદ્ધાઓમાં) ચૈતન્ય છે ત્યાં શાન્તિ નથી. એટલે ચૈતન્ય અને શાન્તિ એકત્ર નથી. અર્થાત્ કે આ રાત્રીનો સમય શાંત દેખાય છે, છતાં અશાંત છે. ઉત્તરાર્ધમાં, (વળી મનોમય કલ્પના કરે છે કે આ સ્થળમાં, અને આ સમય તથા પ્રસંગમાં) જ્યાં (સમજ્યું અને બુદ્ધિમાન યોદ્ધાઓમાં) જ્ઞાન (આ જ્ઞાન તે બ્રહ્મજ્ઞાન-અથવા જ્ઞાન નહિ, પણ વૃત્તિજ્ઞાન—ચિત્તવૃત્તિઓથી થતું જ્ઞાન) છે, ત્યાં—તે જ્ઞાનમાં, ગંભીરપણું નથી. (સંત્રામના વિષય પ્રસંગને લીધે, જ્ય પરાજયની શંકાને લીધે

વધળા યોદ્ધાઓમાં ચિત્ત સંકલ્પવિકલ્પવાળાં થયલાં, એટલે ગંભીરપણું ક્યાંથી હોય?) આવા વિષય પ્રસંગમાં ક્ષત્રીનો ટેક પ્રભુ રાજે.—(આખી કડીનો ટુંકામાં એવો ભાવ કે સમજણ યોદ્ધા શાન્તિ રહિત—અધીર જેવા જણાય છે. અને ગંભીરતા પણ જણાતી નથી. આવા વિષય પ્રસંગમાં ક્ષત્રીનો ટેક તો પ્રભુ રાજે ત્યારે રહે.) નીચે પ્રમાણેની ખાખતો ધ્યાનમાં રાખવાથી ઉપર મુજબ અર્થ સહજ જ સ્થિત થશે.

- ૧ એ કડીમાં જે કહ્યું છે તે એક નિશ્ચિત નિયમ તરીકે નથી, પણ માત્ર તેજ પ્રસંગને લાયક છે.
- ૨ વળી એ આખી કડીને વિરોધાભાસ અલંકાર કહીએ તો ચાલે; ને તે એટલો બધો પ્રબળ વિરોધાભાસ છે કે તે સાક્ષાત્ વિરોધ જેવો દેખાય છે. એ, તથા તે વખતનો પ્રસંગ, સ્થળ, વસ્તુ, સ્થિતિ, એ વગેરે સમજી બાખતો લક્ષણો રહી એ કડી વંચાતાં બપોલો અર્થ સ્વાભાવિકજ નીકળી આવશે.
- એજ નવમી કડીના “કુલબૂમિ” શબ્દ ઉપર ટીકા છે તેમાં પણ મને કંઈ સ્પષ્ટ લાગે છે. મારા સમજ્યા પ્રમાણે તો એ શબ્દનો સ્પષ્ટાર્થ ઉત્તરાર્ધમાં “તે” સર્વ-કામ મૂકી “મોંઘી” માત પિતાની લાજ” એ શબ્દોવડે કવિએ પોતેજ બતાવ્યો છે; એજ અર્થવડે એ કડીની પદરચનાનું ઉત્તમપણું વધારે પ્રકાશિત થાય છે.

ચોગાણ આંગણાં.

આપણા બધા લોકોની સાધારણ સમજ છે કે જેમ ધરને આંગણું મોટું તેમ આરે. આવી સમજ હોવાના ધણાં કારણો છે. ૧) સૂર્યનો પ્રકાશ તથા તાપ ત્યાં પડવાથી પાણીછાણી કાંઈ દેખાતું હોય તો સૂકાઈ જાય અને ભેજ થતો અટકે. (૨) સૂર્યનો પ્રકાશ ત્યાં પડે, તેથી ગંદકી થાય તે દેખાઈ આવે, અને તેના પર સૂર્યના કારણે પડવાથી ગંદકી અને બદગોને વેરી નાખે, અને તેનામાં નુકશાન કરવાની શક્તિ હોય છે, તેનો નાશ કરે, અથવા તો કમી કરે. (૩) ટાણેટચકે તે જગા બેસવા ઇચ્છાને કામ આવે. (૪) દાણોદુણી સૂકવવા કરવામાં ઉપયોગી થાય. આવી જાતના ઘણાં નાના પ્રકારનાં પણ જરૂરિયાતી કારણોને લીધે દરેક આદમીની સાધારણ સમજા સારા આંગણાવાળું ધર વેચાતું લેવાને અથવા બને તો તેવે ઠેકાણે બાંધવાને મન થાય છે. જે આંગણાં અથવા ચોગાણની આમ મહેલ્લામાં અને શેરીઓમાં જરૂર છે, તો એમ ધારવું કઠણ નથી કે ગામડાં, કરખા, બંદરો, અને મોટાં શહેરો જેમાં વસ્તી વધારે હોય છે, તેમને પણ ખુલ્લી જગાઓની જરૂર છે. આટલુંજ નહિ પણ જેમ જેમ વસ્તી વધારે, તેમ ચોગાણ, ખુલ્લી જગાઓ, આંગણાં, વગેરેની જરૂર ઝોર વધારે છે; કારણ કે વસ્તી એટલેજ, તેની જેડે ગંદકી થવાનો સંભાવના છે. વાસ્તે સૂર્યનો પ્રકાશ, તાપ, પવન, વગેરે આવવાના જે સાધનો, તે વધારે

વધારે જોઈએ; અને તેમાંનું એક સાધન ખુલ્લી જગા, આંગણાં, વગેરે છે.

ઉપરના લખાણથી થોડે દરજ્જે સમજવામાં આવે છે કે ખુલ્લી જગાની જરૂર છે; અને તે જરૂરીયાત બતાવવામાં ખુલ્લી જગાઓથી શી રીતે લાભ થાય છે, તે સ્પષ્ટ થતા રૂપે ઉપર સહજ બતાવવામાં આવ્યું છે. પણ હવે તે જરા સારી રીતે બતાવવાનો વિચાર છે.

જે કારણોને લીધે ખુલ્લી જગાઓની જરૂર છે તે આ છે;—અ. હવા ખી થવાને વાસ્તે. બ. જમીન અને ભોંય તળિયામાંથી ભેજ સૂર્યના કિરણો સૂકવવાને વાસ્તે. ક. ખુલ્લી જગા હોવાથી લોકોની નજરે ગંદવાડ પડે, અને તેથી અટ ખસેડવામાં આવે, કે જેથી તે ગંધાઈ ઊઠતું અટકે, અને તેથી રોગ ઉત્પન્ન થતો બંધ પડે. ડ. લોકોને બેસવાને તથા હરવા ફરવાને દિવસે સૂર્યના પ્રકાશવાળા અને રાત્રે ચંદ્રના પ્રકાશવાળી ખુલ્લી જગા મળે તે. (ધ.) ગહેલ્લાના છોકરાંને રમવાને વાસ્તે ખુલ્લી જગા મળે કે જેમાં તેઓ રમી ખુલ્લી હવા તથા કસરતનો લાભ લેઈ તંદુરસ્ત મોટા આદર્શ થઈ શકે.

(અ.) હવા યોગી રાખવાને તથા મેળવવાને આંગણું અથવા તે યોગાણુંની જરૂર છે. આ વાત કાંઈ નવી કહેવામાં આવતી નથી. પણ આગ આંગણું અથવા છૂટી જગાઓ રાખવાથી હવા સારી રીતે આવજન કરી શકે છે, એ આપણને આપણા અનુભવથી માલમ પડે છે. મેહેલા શેરીઓમાં આવી જગાઓ છે, ત્યાં પવન વાતો આપણને આપણા શરીરદારાએ માલમ પડે છે; અને જ્યાં આવી જગાઓ નથી, ત્યાં આવી પવનની લહેરો આવી શકતી નથી, અને તેથી આપણને તે લાગતી નથી. વિશેષે આગ જ્યાં પવન આવતો નથી, ત્યાં માણસોના શ્વાસોશ્વાસ લેવાને લીધે, અથવા બગડી જઈ ગંધાઈ ઊઠે એવી વસ્તુઓને લીધે હવામાં જે ખીગાડ થાય છે, તે દૂર થઈ શકતા નથી; અને તેથી હવા બગડેલી રહેવાને લીધે થતાં પરિણામો, જેવાકે ક્ષયરોગ, પિત્તરોગ, જઠરાગ્નિ વગેરે ગંદ થવાને લીધે થતા રોગો, વગેરે માલમ પડે છે; અને એટલુંજ નહિ, પણ તેવે ઠેકાણે રહેનાર સારા બાંધાના હોવાને લીધે કદાચ આવા ઉપર બતાવેલા અમુક રોગોમાંથી બચ્યા તે પણ શુ? પણ તેમનાં શરીર અતિશય નબળાં થાય છે, અને તેથી તેઓ આલતા રોગોના સપાટામાં સપાટાબંધ આવી પડે છે.

ગિ. એડવીક તા. ૧૫ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૮ ના બ્રિટિશ મેડિકલ જર્નલમાં કહે છે જ્વારોમાં એટું સાદું માલમ પડ્યું છે કે જે કુટુંબો એક જોરડીમાં પ્લેટાની સમાસ કરી રહે છે, તેમનામાં મોતની સંખ્યા, ત્રણ જોરડીમાં સમાસ કરી રહેનાર કરતાં વધારે છે. ટૂંકામાં સારાંશ એ છે કે જેમ ખુલ્લી હવા વધારે, તેમ દર હબરે મોતની સંખ્યા ઓછી. આ વાત સમજવા અને યાદ રાખવા લાયક છે. જે લોકો ઓછા ખાતર (ભાડું વધારે આપવાની શક્તિ છતાં) ઓછી જગા રાખી સંકોચાડા ખાતર જે લોકો વધારે ભાડું આપી વધારે જગા ભાડે રાખે છે, તેમના કરતાં વધારે મોતની સંખ્યા ઓછી વધારે જોઈએ. વળી આ વાત જે લોકો વધારે

દામ આપી સાંકડાં ખીચોખીચ વસ્તીવાળા ગહેલામાં ઘર વેચાતાં લે છે, તેમને વિચારવા જેવી છે એટલુંજ નહિ, પણ નવાં ઘર ખીચોખીચ વસ્તીમાં બંધાવનારે પણ ગનન કરવી જોઈએ.

(બ) ખુલ્લી જગાઓ અથવા આંગણાંવાળી શેરીઓમાં અને પોળોમાં રહેવાનો બીજો લાભ એ છે કે ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ અને તડકા સારી રીતે આવી શકે છે, એટલુંજ નહિ, પણ ત્યાં તે વધારે રહે છે. અને તેથી ત્યાં અગાડી પાણી વગેરેથી જમીનમાં થતો ભેજ સૂર્યના કિરણો શોષી લે છે, અને તેથી ભેજને લીધે થતાં દરદો, જ્યાં કે તાવ, ગરદો, અતિસાર, વગેરે બંધ થાય છે, અથવા તે ત્યાં બહુ વાસ કરી રહી શકતાં નથી. વળી દુર્ગંધ પેદા કરનાર પદાર્થો ત્યાં અટ નજરે પડે છે, એટલે ખસેડવામાં આવે છે; અને તેમ છતાં કદી જરા પડી રહ્યા, તે તેમાંથી નીકળતી બાષ્પોને સૂર્યનો તાપ વિખેરી નાખી તેમાંથી તેના હાનિકારક પદાર્થોનો નાશ કરે છે. તાપ અને પ્રકાશ ત્યાં હોવાને લીધે નાના પ્રકારના જીવ જંતુ આદિક ત્યાં વાસ કરી આણસને નુકશાન રૂપ થઈ પડતાં પણ અટકે છે. યાદ સૂર્યના પ્રકાશથી ત્યાંના રહેનાર લોકોના શરીરમાં ફરતા લોહીના પર પણ બહુ લાભકારી અસર કરે છે. આ વાત ખરી છે, એની સાબીતીમાં નીચેનું દૃષ્ટાંત બસ થશે. આપણા બંધાના જાણવામાં છે કે બાજરી અથવા તે જુવારના જે છોડવા ખેતરમાં આવી રહેલા ઝાડ તળે હોય છે, તે દેખીતા ફીકા હોય છે; જિંચાઈ અને કાંવતમાં પણ કમ હોય છે; અને તેમના પર દાણા પણ ઝાઝા આવતા નથી, અને જે આવે છે તે જીણા અને પોચા હોય છે. આ વાત શું બતાવે છે? જેમ વનસ્પતિને તંદુરસ્ત રહેવાને અને તેના પર પાકતું અનાજ સાફ થવાને સૂર્યના પ્રકાશની જરૂર છે, તેમ માણસને પણ છે. આના સંબંધમાં વાંચનારનું લક્ષ નીચે બતાવેલા બે ત્રણ દાખલા પર ખેંચવા માગું છું. હોરીઓ જે ધણીખરી ઘરમાં રહે છે, તેમના લોહી પર સૂર્યના પ્રકાશથી થતી સારી અસર કદા થવાનો લાભ ધણો ઓછો મળે છે, તે લોકોમાં લોહીની ફીકાશ અને થતા શારીરિક ફેરફાર બહુ જોવામાં આવે છે. (આપૂર્ણ).

ભરતખંડના લોકોની હાલની સ્થિતિ.

કોઈ પણ દેશના લોકોની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે, તે તે દેશમાં ચાલતાં રાજકાજ, ધર્મ, વ્યાપાર, હંતર, ભાષા, સંપ, ખેતીવાડી, અને સંસારવ્યવહાર ઉપરથી જણાય છે. હવે એ દરેક આખતો વિષે હાલ ભરતખંડની સ્થિતિ તપાસીએ તો;—
૧. રાજકાજમાં (૧૦૦૦) હબર વર્ષે થયાં લોકો નબળા માલમ પડ્યા છે, તથા તેઓ તે બાબતમાં સુખી નથી. કહ્યું છે કે “લક્ષ્મી રાજદ્વારે કાંતો વ્યાપારે વસે છે.” આ ઉપરથી જણાય છે કે રાજલક્ષ્મીથી ભરતખંડના લોકો વિમુખ છે. એ કાર્યમાં ઈશ્વરની મ્હોટી કૃપા છે કે તેમના ઉપર કોઈ જુલમી પ્રજાતું રાજ્ય નથી, અર્થતુ ન્યાયી તે ધર્મરક્ષક માયાળુ ઇંગ્લેન્ડ સરકારનું રાજ્ય છે.

૨. ધર્મકાર્યમાં બાહ્ય ધર્મની ઉત્પત્તિ પછી ભરતખંડના લોકો ધણુજ દુઃખી છે. તેઓમાં દિવસે દિવસે અનેક પંથો, દેવો, ગુરુઓ, તથા ધર્મપુસ્તકો વધતાં જાય છે. હાલમાં બ્રહ્મસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ; અને આર્યસમાજ નવા સુધરેલા મતોનો પ્રચાર થવા લાગ્યો છે; પરંતુ એવા મતના સુધીભર ગાણુસોથી દેશનું ધર્મ સંબંધી અજ્ઞાન દૂર થવું દુર્લભ છે. અને ધર્મના એક સિવાય અનેક સંકટોમાંથી લોકો બચે એમ જણાવું નથી. ધર્મએકયથી મુસલમાનો તથા ક્રિશ્ચિયનો હાલના જમાનામાં બળવાન ગણાય છે ને સ્વતંત્રતા ભોમવે છે.

૩. વ્યાપારની બાબતમાં આર્યલોકો ધણુ કુશળ હતા; પરંતુ હાલના જમાનામાં તેઓ પાછળ પડી ગયા છે. આગળ ભરતખંડમાં વ્યાપારી વર્ગમાં ધણુ ઠેકાણુ કરોડોપતિ હતા; અને હાલ લક્ષ્યાધિપતિ પણ તેટલા નથી. તેવું કારણ એ જણાય છે કે વ્યાપારસંબંધી કેળવણીમાં લોકો પાછળ પડી ગયા છે. માત્ર નોકરીને માટે બી. એ., એમ. એ., એલ. એલ. બી. વગેરે પદવીઓ મેળવે છે, અને તે પદવીવાળામાં ધણુખરા પોતાને સરકારમાં મ્હોટા મ્હોટા દરજ્જા મળે તેમાંજ વડાઇ માને છે. તેથી શ્રીમંતો અને બુદ્ધિવાળા પુરુષો વ્યાપારમાં નહિ લાગતાં નોકરવર્ગમાં જાય છે, અને તેને કામે ધનવાન તથા બુદ્ધિવાળા યુરોપિયન લોકો વ્યાપારમાં હાથ લાગે છે, અને તેને કામે ધનવાન તથા બુદ્ધિવાળા યુરોપિયન લોકો વ્યાપારમાં હાથ લાગે છે, અને ભરતખંડના વ્યાપારીઓ બૂઝ પાડે છે કે વ્યાપાર છેક પડી લાંગ્યો છે, રોજગાર નથી, વગેરે—

૪. હુદાર, કંસારા, સુધાર, સોની, રંગારા, વણકર, વગેરે હુન્નરી લોકો યુરોપના એકસંપી ને કેળવણી લોકોના હુન્નર આગળ છેક પાછળ પડી ગયા છે. તેવું કારણ પણ એ છે કે જાત અને કેળવણી પામેલા લોકો એ ધંધાથી અલગ રહ્યા અને ઊતરતી પંક્તિના અભણુ લોકો એ ધંધામાં નેડાયા, તેથી તેઓ પોતાના ધંધામાં સુધારો વધારો કરી શક્યાજ નહિ. અને યુરોપિયન લોકોમાં સર્વ કામે તે ધંધો કરવાની છૂટ હોવાથી વિદ્યાન તથા અકલવાળા એકસંપી લોકો હુન્નરના કામમાં નેડાઈ દિવસે દિવસે સુધારો વધારો કરતા આલ્યા, તેથી તેઓ હુન્નરમાં વધી ગયા. આ બાબત “હુન્નરખાનની ચઠાઈ” વાંચવાથી અને પરદેશી હુન્નર ઉપર લોકો કેટલા મોહી ગયા છે તે જોવાથી, દેશનો હુન્નર કુની સ્થિતિમાં સહેજ જણાઈ આવશે.

૫. સંસારવ્યવહારમાં અનેક પ્રકારના વહેમ, ભોજનવ્યવહારમાં અયોગ્ય પ્રતિબંધ બાળકાન, પુનર્લગ્નની બંધી, અભડાઉં, વટલાઉં, જતોના ટૂકડા પાડવા, વગેરે બાબતો તથા નક્કરી રીતો દાખલ થઈ છે; અને તેનાં મૂળ એટલાં ઊંડાં છે કે દૂર કરવાને લોકો છેક અશક્ત થઈ પડ્યા છે; ને તેની પીડાથી રીયાયા કરે છે, તેને તને ખસેડી શકતક નથી. એવાં કારણોથી આપણો સંસારવ્યવહાર પ્રથમ જે સ્થિતિમાં હતો, તે હવે છેક અધમાવસ્થાએ પહોંચ્યો છે.

૬. જે દેશમાં એક ભાષા હોય તે દેશ સુખી ગણાય છે. હવેનાં

ભરતખંડની ભાષા સંસ્કૃત એજ એક હતી. તેના અનેક વિભાગ થઈ પ્રાંતવાર જુદી ભાષાઓ થઈ; અને હાલમાં સંસ્કૃત મૃત ભાષા ગણાય છે, તેથી દેશનું ભાષા સંબંધી મુક્ય તૂટી ગયું છે. ફક્ત ધંધેજ ભાષા દેશભાષા માફક વિદ્યાન લોકોમાં ભરતખંડમાં સર્વ ઠેકાણે ધણુંકરી વપરાય છે.

૭. ખેતીવાડીના કામમાં આગળના લોકો ધણુ કુશળ હતા, અને મ્હોટા મ્હોટા રાજાઓ તથા વિદ્યાન લોકો પણ “ઉત્તમ ખેતી” એ કહેવત પ્રગણે માનતા. તે વિચાર પલટાઈ હાલના જમાનાના ઉત્તમ લોકો “કનિષ્ઠ નોકરી”ને ઉત્તમ માની ખેડા છે, અને ખેતીવાડીનું કામ અભણુ અને ગરીબ લોકોના હાથમાં રહ્યું છે. તેથી (૫૦) વર્ષ પહેલાં દેશમાં જે સુકાળ હતો, તેવો આ સૈકામાં જેવામાં આવતો નથી. પરંતુ જ્યાં જ્યાં જાતની જમીનને લીધે લોકો પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે એટલું ધાન્ય ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ ખાનારા વધ્યા ને ધાન્ય પરદેશ જાય છે તેથી, તથા અજ્ઞાનોના હાથમાં ખેતીવાડીનો ધંધો હોવાથી, લોકોની એ સંબંધી સ્થિતિ વખાણુવા લાયક નથી.

૮. ભરતખંડના પ્રત્યેક પ્રાંતનાં હવા પાણી વગેરે જગ નિરનિરાળાં છે. તેમ પ્રત્યેક પ્રાંતોના લોકોનો સ્વભાવ પણ નિરાળો છે. તેઓ કાંઈ બાબતમાં એકત્રપણુ ધરાવતા નથી. તેઓની ભાષા, ધર્મ, કે સંસાર સંબંધી એકતા ન હોવાથી, આપણે આર્ય એવું જે જાતિઅભિમાન તે છેક નાશુદ થઈ ગયું છે; અને લોકો એક બીજાના સુખ દુઃખમાં ભાગ લેવાનું ભૂલી ગયા છે. કહેવત છે કે “જ્યાં સંપ ત્યાં જંપ;” પણ તે લાવે ક્યાંથી? પ્રાંતે પ્રાંત વાળા એક બીજાને કાંઈ દૂર દેશના સમજી કુંસંપ ને અદેખાઈ કરતા જેવામાં આવે છે, એ શોચનીય વાર્તા છે.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી હાલના ભરતખંડના લોકોની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે, તે સહેજ જણાશે. એ દરેક બાબતને માટે દરેક દેશહિતેચ્છુ પુરુષોએ મહેનત લેવી ધટે છે; અને જમ દયાનંદ સરસ્વતી, ભોળાનાથ સારાભાઈ, ગહીપતરામ રૂપરાગ, વગેરે મહાપુરુષોએ દેશની સ્થિતિ સુધારવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ હવે બી.એ., એમ. એ., એલ. એલ. બી. વગેરે ડિગ્રીઓ મેળવનારા વિદ્યાન પુરુષો, તેમજ બીજા સદ્ગુણસ્થોએ દેશનો સંપ, કારીગરી, સંસારવ્યવહાર, ખેતીવાડી, વ્યાપાર, વગેરે સુખદાયક સાધનો વધારવામાં તન, મન, ને ધનથી શ્રમ લેવો ધટે છે. ધરવર એવા પુરુષોની બુદ્ધિને એ શુભકાર્યમાં પ્રેરો અને સહાય કરો!

લિ. હરજીવન ત્રિભુવન ત્રિપાઠી.

સીતાહરણ.

અર્જુન વીજો.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૭ થી.)
(પછી અંતરિક્ષ માર્ગે મુંદગનાદ)

(આવે છે.)

મૃદંગનાદ—આ આકાશના રંગમાં મળી જતો દક્ષિણ સાગર અને—
શિશ્વરિણી.

ધ્વજ દેહા બ્યોમે તિલક કરતા પુષ્પક તણા,
રૂડા હારે હમ્યો ધનપતિ અનુવર્તી જનનાઃ
બધી એની એ શ્રી, પણ અવર વાસે અવનવી,
આહો ! આ લંકા તે ચિરપરિચિતા રમ્ય નગરી. ૧
આહો ! શો કાળનો મહિમા ! ! ત્યારે લાવ—
આહ્યાયિકાવૃત્ત.

રિસાયલી જ્યાં સુર અંગનાઓ,
મનાતિ સેને થઇ કામ ઘેલિઓ;
નિનાદિતા ખલો વિષ પક્ષિ નાદે,
અશોક નામે વન વાટિકા વિષે. ૨

આહજ ઉતરે.

(ઉતરી પરિક્રમણ કરીને)

ભો ! ભો ! માલાકાર !

માલાકાર—પધારિએ સખા મૃદંગનાદ.

મૃદંગનાદ—પ્રિય મિત્ર સપરિવાર કુશળ છે ?

માલાકાર—હા. બહુ કાળે આપનાં દર્શન થયાં.

મૃદંગનાદ—હા. કેમ રાજ્યદારના શા સમાચાર છે. પ્રભ તે તમારા

નથી પ્રસન્ન છે ?

માલાકાર—નગરમાં તે:— ગીતિ.

નિશદ્દિન નવા ગપાટા, ઉડે પ્રભમાં વધે અધિરતા, એ—

રાવણુ વિક્રમ રવિના, અસ્ત સમયને સમીપ સૂચવે છે.

મૃદંગનાદ—આ લોકવાયકા ગપાટો નથી પણ—

અનુષ્ટુપ.

તમારા ગર્વથી ઘેલા, રાજને રણુ રોળવા;

અયોધ્યાધીશ આવેછે, ભાર ભૂનો ઉતારવા.

માલાકાર—આર્ય ! અયોધ્યાધીશ તે વળી કોણુ ?

મૃદંગનાદ— વસંતતિલકા.

સીતાસ્વયંવર વિષે શિવચાપનીચે—

આવી ગયેલ કરે રાવણુના મુકબ્યે;

ભાગે શરાસન, વધે વળી તાટિકાના,

ખ્યાત પ્રતાપ રવિવંશજ રામ રાજ. ૫

બુદ્ધિપ્રકાશ.

પુસ્તક ૩૯ મું. મે, ૧૮૯૨. મૂલ્ય વર્ષે રૂ. ૧૧૧. ૨પાલ ખર્ચ માફ. અંક ૫ મો.

કાઠની આગઠ કાંઈ ન ચાલે.

દંડવિજય છંદ.

જો વશિયે જઈ ગુપ્ત ગુફા મહિ કે વશિયે જઈ પેશિ પતાજે;
કે વશિયે નિજ ધામ નિરંતર ચોકિ કરાવેી શુરા રખવાજે;
કે જઈને વનમાં વશિયે; પણ એક દિને કર એ ઝટ ઝાલે:
લાખ કરો તદખીર ભલે પણ કાળની આગળ કાંઈ ન ચાલે. ૧

જો વધરાગ ધરે અનુરાગયિ કૃષ્ણુ ઉપાસક થાય કશાલે;
કે શિવનું ધરિ ધ્યાન હમેશ રગૃહાશ્રમને જન જો તજી ચાલે;
ચેતિ ફરે કરિ ચાતુરી ચિત્તથી; તેા પણ કાળ અરેખર શાલે:
લાખ કરો તદખીર ભલે પણ કાળની આગળ કાંઈ ન ચાલે. ૨

જોઈ હજાર કરે નહિ જે જન, જેર કરી અરિને જઈ ઝાલે;
વાધ ઋજંગ વર પગજ આદિ કરે વશ પ્રાગ પશુ વિકરાલે;
એથી અધીક શુરા રણુધીર ઘણાક કરયા જન કમ્પર કાળે:
લાખ કરો તદખીર ભલે પણ કાળની આગળ કાંઈ ન ચાલે. ૩

કેંક ગરીબ અને બળવાન તથા કળવાન હણ્યા ઝટ કાળે;
ખાળ જીવાન ગયા વ્યવૃદ્ધ સુનાર અને નર એક મિસાલે;
દાનિ દુખી વરદાનિ તથા સનમાનિ ગુમાનિ ગણી નવ પાળે:
લાખ કરો તદખીર ભલે પણ કાળની આગળ કાંઈ ન ચાલે. ૪

રાવણુનું દષ્ટાંત.

અમૃત કુંપિ હતી દ્વદ્યે, વળિ શંકર સાથે હતા સહુ કાળે;
ખાઈ, અને શુભ ભાઈ જમાઈ સુપુત્ર અને પરિવારશું માલે;
દેવ કરયા વશ રાવણુ તે પછિ શીશ કરયાં દશ ચૂરણુ કાળે:
લાખ કરો તદખીર ભલે પણ કાળની આગળ કાંઈ ન ચાલે. ૫

હિરણ્યકશિપુનું દષ્ટાંત.

શંકરનું વરદાન હતું શિર લોહ કે કાષ્ટ તણું નહિ ચાલે;

૧ મૃત્યુ. ૨ ગૃહસ્થાશ્રમ. ૩ શત્રુ. ૪ તાગ. ૫ હાથી. ૬ ઉમ્મરે ધરડા. ૭ સા
લી. ૮ નળવે. ૯ વખતે.

જે જાળવે પીતા અધિક નિજ ચામ તોડી રહામને,
 તે કેદમાં ખરચે અને તે દે ધનાયકાન તમામ તે;
 એ પુત્ર તે સુધારવા રાખે જરી નહિ ધારણા;
 થાશે દુખી આગળ અતિશ એ આર્ય વેમી આપણા.
 ટોપી નિહાળે શિર વિષે તો વેમ મોટો એવ છે,
 બાવા તણી ટોપી બરાબર પતોળવે ગુણુ કેતેજ છે;
 આચાર એ સ્વામી તણા શિદ આચરે દુરભાગણા;
 થાશે દુખી આગળ અતિશ એ આર્ય વેમી આપણા,
 નહિ વિચારે મન વાત જે ટોપી વિષે શું પાપ છે ?
 સ્વામી તણી તે જગહીની તે જાત નોખી આપ છે;
 ભગવાં ધરે છે સ્વામીને ધારે ગૃહી ભૂખણુ ધણાં;
 થાશે દુખી આગળ અતિશ એ આર્ય વેમી આપણા-
 બહુ નાત જાતે રહે કાપી; સૈન્યમાં સંતાપ છે;
 હથિયાર યાર થવા થકી જે લોક લાજ અમાપ છે;
 એ વિચારો શરા ઉરે આ કાળમાં કલ્યા તણા;
 થાશે દુખી આગળ અતિશ એ આર્ય વેમી આપણા-
 જે મળે લક્ષ્મી લાજ મૂકી લોભમાં લપટાય છે,
 કે મદ મહી મસ્તાન થઇ દિન દૂભવાને ચાંચ છે;
 પણ માર્ગ સારે વાપરે તો દામ ખૂટે તે તણા;
 થાશે દુખી આગળ અતિશ એ આર્ય વેમી આપણા-
 કસરત વિષે નહિ કશ ધણા; જે મદલની સમ થાય છે,
 બળવાન કે કળવાન જાણી સૈન્યમાં લઇ જાય છે;
 લડતાં મરે એ ખીક છે ઉર રાજ્યની, એવા ધણા;
 થાશે દુખી આગળ અતિશ એ આર્ય વેમી આપણા-
 પરદેશની વિદ્યા ભણે તો બાળ બગડે છે અરે,
 નિજ ધર્મ તજી પર ધર્મ માને નોકરી અથવા કરે;
 કે દૂર ભણવા મૂકવા નવ જીવ સાથે સૌ તણા;
 થાશે દુખી આગળ અતિશ એ આર્ય વેમી આપણા-
 જે ખીક એવી વેમ એવો ઉર વસ્યા છે જેમને,
 હું પ્રાગજી ચિતથી ચહું દેવા શિખામણુ તેમને;
 જે દાન તો તું રંકને ધર માન તો તું દેશનું;
 કર કામ એકું નામ તારું જે અમર હરમેશનું.

૬
૭
૮
૯
૧૦
૧૧
૧૨
૧૩

દાહરો.

જે ચાહો જશ અમર તો કરો દેશ હિત કામ;
 જનું છે જગથી નકી (પણુ) રહે આપણું નામ. ૧
 સમય પ્રમાણે ચાલતા સમજ સારી રીત,
 તે જન જશ ધન મેળવે થાય સજનનું પ્રિત. ૨

વારાહી તા. ૧૬-૧૧-૯૧ } બનાવનાર, દકર પ્રાગજી ડોસજી
 ધાતુપુષ્ટિની ગાંઠિયો વીગરે
 દવા બાવનાર.

ઉત્તમ શિક્ષાગુરુ સ્વાશ્રયી ગાર્ફીલ્ડ.

(સાંઘણુ પૃષ્ઠ ૭૯ થી.)

ભાગ ૪ થી.

હાંચા પ્રકારની કેળવણી મેળવવા સારૂ પાઠશાળામાં દાખલ થવું.

વાંચનારાઓને યાદ છે કે, જિયાગા પાઠશાળા ચેરટર શહેરમાં છે. ત્યાં જવાને માપણો જેમ્સ, વિલિયમ, અને હેન્રી ત્રણે જણા રાંધવાના વાસણો વગેરે જરૂરના સાહિત્યની આંધેલી પોટલી આંધે ભરાવીને પગે ચાલતા નીકળ્યા. જેમ્સનો પોષાક તો દાકતર રાખિન્સનની મુલાકાત વેળાએ હતો તેજ, અને ચેરટર શહેરમાં પહોંચતાંજ પાઠશાળાના અધ્યક્ષ મિં દાનિયેલ આંચને મળ્યા. એ ગૃહસ્થ ધણો વિલક્ષણ અને પ્રતાપી પુરૂષ હતો. તેને જેમ્સે કહ્યું, “અમે તમારી પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવા સારૂ આરેજ જામથી તમારી પાસે આવ્યા છીએ.

દાનિયેલ—તમારો નામ શાં છે ?
 જે—મારું નામ જેમ્સ એ. ગારફીલ્ડ. (ખીજા છોકરાઓ તરફ વળીને) આ મારા મસિયાઇ ભાઈઓ છે. તેનાં નામો વિલિયમ અને હેન્રી છે.
 દાનિયેલ—તમને જોઈને હું ધણો ખુશી થયો છું. હું ધારું છું કે તમે ધણા ગરીબ છો.
 જે—ખરેખર સાહેબ, અમે ધણાજ ગરીબ છીએ. અમારી પાસે સોનું રૂપું કશુંજ નથી, માત્ર રાંધવાનાં વાસણુ અને સીધું સામાન છે.
 દાનિયેલ—હું ધારું છું કે તમે જાતેજ રાંધીને કામ ચલાવી લેશો ?
 જે—હા સાહેબ; તથાપિ અમારે રહેવા સારૂ એકાદી ઝોરડી આપ આપી શકશો ?
 દાનિયેલ—હા, જીઓ, આ પાસેજ ઝોરડી છે. ત્યાં વીશ પચ્ચીશ છોકરા જાતેજ રાંધી ખાઈને અહીં અભ્યાસ કરે છે. જે તે છોકરાઓ હાથે રાંધીને અભ્યાસ કરી શકે, તો તેમનાથી અહીં રહેવાયજ નહિ. (અગાડી આવીને) છોકરાઓ, તમને પેહું જાતું ધર દેખાય છેની? ત્યાં જાઓ. હું ધારું છું કે ત્યાં એક ઝોરડી ખાઈ

૧ આપ. ૨ પૈસા. ૩ નહિતર. ૪ ગુણુકા. ૫ મેળવે. ૬ વેમી માણુસ.

ડાલર હતા, તે હવે બધા ખપી ગયા.

વુડવર્થ—એટલા પૈસા તે કેટલા દિવસ પહોંચે? આ ઠેકાણે તો જમવાનો અરથ કરવો પડે છે.

જે—હું મારો ખોરાક હાથેજ પકાવું છું.

વુડવર્થ—શું! હાથેજ રાંધી ખાયછે?

જે—જાતે રાંધવાના કરતાં બીજી ધણી વાતો અધરી છે.

વુડવર્થ—હશે ભાઈ; પણ આ બહુજ માથાકુટનું કામ છે. વાર જેટલું મારા થી બનશે, તેટલું હું તારે માટે કરીશ.

જે—જે હું તમારે ઘેર મજુર પ્રમાણે કામ નહિ કરું, તો પછી તમારું કામ કેમ થશે? કેમકે મારે અભ્યાસ કરીને તમારું કામ કરવું જોઈએ. તથાપિ તેવું સગવડ મને નહિ મળે, તો પછી તમારું કામ મારાથી કેમ બનશે?

વુડવર્થ—(જેમ્સની હિંમત જોઈને) શીકર નહિ. આવતી કાલે નિશાળ છૂટવા પછી મારી પાસે આવજે, એટલે હું તારે માટે જોઈશ.

જે—હું માત્ર શનિવારે આખો દહાડો કામ કરીશ; પણ બીજા દિવસોમાં તે એ ત્રણ કલાકનું કામ બનશે. તમે માંડું કામ જોજો, તે પછી મજુરી આપવા ત્યાં સૂધી મજુરી ઠરાવશો મા.

આખરે મિં વુડવર્થે આપણા જેમ્સને કામ ઉપર રાખ્યો. તે સવારે નિશાળ બંધ થયા પહેલાં તથા સાંજના છૂટી મળ્યા પછી વુડવર્થને ત્યાં કામ કરવા શનિવારે તે આખો દહાડો કામ કરતો હતો.

એવી રીતે તેણે પોતાનો વખત બીજા છોકરાની જેમ રમવામાં ન ગુમાવતાં કામ કરવામાં વાપર્યો. જે કે તેને રમવાનું નહોતું ગમતું, એમ તો નથીજ. તેને રમવાનું તો ધણુંજ ગમતું હતું. તથાપિ પોતે નિશાળમાં જે કંઈ અરથ કરે, તે કરવા સારૂ રમતમાં વખત ન ગુમાવવાનું તેને વધારે જરૂરનું લાગ્યું. વળી નિશાળમાં જે થોડા દિવસની છૂટી મળે, તેમાં તેણે કામ કરવાથી લાંબી રજામાં ઘેરજ વેળાએ તેની પાસે ઠીક સંચલ થયો; તે એટલો કે ત્યાંનો તમામ અરથ આદરે એ ત્રણ ડાલર બચ્યા તે પોતાને ઘેર લઈ ગયો.

આ પાઠશાળાના સંબંધમાં જે લાયબ્રરી (પુસ્તકશાળા) હતી, તેમાં જઈને જેમ્સ ધણીવાર વાંચવા બેસતો. તેમાં તે વેળાએ આશરે ૧૫૦ પુસ્તકો હતાં. તે જ તેણે વાંચેલાં નહોતાં; તોપણ તે બધાના નામ તે જાણતો હતો; અને જે અભ્યાસનાં પુસ્તકો હતાં, તે રાતે ધણી વાર સૂધી બેસીને વાંચતો હતો. એ પાઠશાળામાં એવો નિયમ હતો કે, ઝોછામાં ઝોછા મહિનામાં એ વાર તો નિબંધ અંગાવવાજ; અને લખી આણેલો નિબંધ વિદ્યાર્થીએ જાતે વાંચી સંભળાવવો. આથી જેમ્સ ઉપર નિબંધ લખવાનો પહેલ વહેલો વારો આવ્યો. તે વાંચી દેખી ધણીજ ગભરાયો. તે બાબત એણે પોતાના મિત્ર આગળ એમ કહ્યું છે કે, “અરૂં એ માંડું મોટું ભાગ્ય સમજવું જોઈએ કે, પૈસા પડદાનો મારા પગ ઝાંચો હતો.” તે સાંભળીને મિત્ર વિલિયમે કહ્યું, “એટલે શું?”

જે—તે નિબંધ વાંચી દેખડાવતાં મારા પગ એટલા તો થરથર ધ્રુજતા કે, જે તે પડદો મારા પગ આગળ ન હોત, તો એ મારો ધ્રુજરો સહેલથી જોઈ શકત.

મિત્ર—બિમી, એવું કદી તારે વિષે ધાર્યુંજ નહોતું.

જે—તું ધાર કે ન ધાર, પણ હું અરૂં કહું છું કે, એના પહેલાં કોઈ વાર આ ગભરાયો નહોતો.

મિત્ર—તારે તો તું ખરેજ ગભરાયલો હોવો જોઈએ.

જે—હા, તેમજ હતું.

મિત્ર—તું ગભરાયલો હતો, પણ તારો નિબંધ તો ગભરાયો નહોતો; કેમકે તે જાણ સારો રચાયો હતો. જે તારા જેવોજ નિબંધ મને લખતાં આવડે, તો હું મારી જેઠે ગભરાઈ નહિ. કેટલાકને તો તારે માટે ધણું આશ્ચર્ય લાગવાથી કહે છે કે, “જે કે જેમ્સ ગરીબ છે ખરો, તોપણ તેના ચીંધરાંની માંહે મોટી વિશાળ બુદ્ધિ-શક્તિ ખાણ છે.”

અપુર્ણ.

સુજ કાકી.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૯૬ થી).

તે ગરીબ ગાડીવાને હાવડેને ક્ષણવાર થોભી તેની વાત સાંભળવાની આજીજી થીથી. તેણે તેને સઘળી વાતની સમજ પાડી, અને પોતાની સુખાઈ માટે પોતાની જાતને સખત ઠપકો દેવા લાગ્યો. તે બોલ્યો, “હું ખાતરીથી ધારતો હતો કે ગૂઢ-સ્થની ટેકનો શક રાખવો નહિ; અને જીવાન ગૂઢસ્થો ગમ્મત કરે, તો તેમણે પોતાની ગમ્મત માટે છૂટે હાથે પૈસા આપતાં પાછા હટવું ન જોઈએ; અને ગમ્મત એ જીવી વાત છે; અને મારા સરખા ગરીબ માણસને છેતરવો એ જીવી વાત છે; અને વળી એણે ગાડી જાંધી મારી તેથી એક સંકરવર્ણી બાઈડી મરતી મરતી બચી; એ બધાં એનાં કરતુક હતાં.”

હાવડે વચ્ચે બોલી બીચો, “તે બાઈડી હવે સારી થઈ છે, અને સારી અવસ્થામાં છે; તેથી એ વિષે તારે કંઈ કહેવાની જરૂર નથી.”

ગાડીવાન બોલ્યો, “વારૂ, પણ મારા પૈસા! મારે તે વિષે તો બોલવું પડશે.”

અહીં હાવડે જોયું કે મિં સુખાઈને બારણામાં સુસ્તની માફક અટકીને બેઠો હતો, અને છેક તેમની વાત સાંભળી શકે એટલો નજીક હતો. તેથી ગૂઢ કાન-કરડીથી તેનું ધ્યાન ખેંચાતું અટકાવવાને હાવડે ગાડીવાન પાસેથી ચાલવા માડ્યું, પણ ગાડીવાન તેને છોડે તેમ નહોતું. તે પૂઠે ચાલ્યો, અને બોલ્યો, “હું ફસડો ફાડો દમશ, મારે મારા બચાવમાં એમ કરવું પડશે.”

હાવડે બોલ્યો, “કાલ સવાર સૂધી રાહ જો; કદાપિ ત્યાં સૂધી તને આપશે.”

૦૬

ગાડીવાન સુશીલ સ્વભાવનો માણસ હતો, તેથી તે બોલ્યો, “જીવાન ગૃહ
પંચાતમાં નાખવા મને ગમતું નથી. હું કાલ સૂધી રાહ જોઈશ, પણ પછી ત
ને પગે લાગશો, તોપણ બાઈ સાહેબ એક દહાડો વધારે નહિ થાઉં.”

મિ. સુપાઇનની જિજ્ઞાસા પરિપૂર્ણ જાગૃત થઈ હતી, તેથી તેણે હાવડ
સાંભળે એટલે દૂર નીકળી ગયો, કે તત્કાલ ગાડીવાનને બોલાવ્યો અને વિધવિધ
સ્ત્રોતથી તેની પાસે ગુલા વાત કઢાવવા માગી. “ગાડી ઊંધી મારી,—સંકર
બાઈ,” એ શબ્દો, અને “જીવાન ગૃહસ્થો ગમ્મત કરે, તો તેમણે પો
ની ગમ્મત માટે છૂટે હાથે પૈસા આપતાં પાછા હાવડું ન જોઈએ.” એ
કમ, જે તે કોધાયમાન ગાડીવાન માટે અવાજ બોલ્યો હતો તે, હાવડને ખપ્પર
કે તે શિક્ષાગુરુ સાંભળતો હતો તે પહેલાં, મિ. સુપાઇનને જાગૃત કાને પડ્યાં હ
એમ છતાં ગાડીવાને આવતી કાલ સૂધી ફસડો નહિ શેડવાનું હાવડને વચ
આપ્યું હતું, માટે તે હાલ પોતાના વટ પર છે એમ સમજતો હોવાથી, મિ.
પાઇન તેની પાસે કંઈ પણ વધારે કઢાવી શક્યો નહિ. સુસ્કેલીએ મિ. સુપાઇન
જિજ્ઞાસા વધારે ઉત્તેજ; પણ હાલ તો નિષ્કલંક મિ. આલ્સ હાવડની એક સર
ગમ્મત પોતાની જાણમાં આવી છે, એ વિચારમાં સંતોષ મારી મૂકે રહ્યો: પો
તાના શિષ્ય વિષે તે તેને આ પ્રસંગે વહેમ સરખો પણ ન આવ્યો. ગાડીવાન
સાથે હોલોવેની કાનકરડી મિ. સુપાઇન ખાસે આવ્યો તેજ ક્ષણે બંધ થઈ
તી, અને તેજ ક્ષણે શિક્ષાગુરુનું લક્ષ લોડ રોસનની ગાડીના સુંદર વાર્નિશ તર
એટલું બંધ આકર્ષાયું હતું, કે તેનો શિષ્ય વધારે વાર કાનકરડી કર્યા કરત, તોપણ તે
ધ્યાન ખેંચાત નહિ. વળી માળીને ત્યાં તેણે જોયલી સંકરવર્ણી સ્ત્રીનું સ્મરણ થયાથી
મિ. સુપાઇનની હાવડ વિષેની બૂલમાં વધારો થયો. તે જાણતો હતો કે તે સ્ત્રી
ડાકગાડી ઉપરથી ઊડી પડવાથી વાગ્યું હતું. તે હાવડને તેને વિષે ઘણી ચિંતા
રાખતો જોતો હતો. આ બધાની સાથે ગમ્મત વિષે તેણે જે હાલ તુરત સાંભળ્યું
હતું તેનો સંબંધ મેળવ્યો, અને તે ઉપરથી મિ. રસલ જેને તે ધિક્કારતો હતો
તેને આ કામમાં સામીલ કરવાનો વિચાર ઊઠ્યાથી ખૂશી થયો.

મિ. સુપાઇન તેના શિષ્યની પીડા પત્યા પછી તુરત પુરપટલ હોલોવેને ઘેર
ગયો. ત્યાં તેને બોજનનું હંમેશનું સાધારણ આમંત્રણ હતું. મિસિસ હોલોવેને પો
તાના દીકરાનો શિક્ષાગુરુ જેટલો તેની સંગીત વિષે નિપુણતા માટે પસંદ હતો, તે
ટલો તેના ગપ્પાં મારવાના શોખ માટે પણ હતો. મિ. સુપાઇન તેને ઘણી વાર
નવી ખપ્પરો અને કહાણીઓ કહેતો. આ પ્રસંગે તેણે ધાર્યું કે તેની વાત ગમે એ
વી અધૂરી હતી, તોપણ તે હાવડને લગતી હતી, તેથી મિસિસ હોલોવે તે આ
તુરતાથી સાંભળશે.

ધનામી નિબંધ અને ચાંદના પ્રસંગના સમયથી, તરણ હાવડ ઉપર મિ-
સિસ હોલોવેની અપ્રીતિ થઈ હતી, અને તેને પોતાના પહાલા ઓગરડાને શનુ

ગણવા લાગી હતી. જેવી તેણે મિ. સુપાઇનની બૂલભરેલી ખપ્પર સાંભળી, તેવી-
જ તેણે તે બધી કંઈપણ વધારે તપાસ કર્યા વિના ખરી માની લીધી; અને એ વા-
ત મિસિસ હાવડને કહેવાની આતુરતામાં તેણે તેને ચિટ્ટી લખી, અને તે દહાડે સાં-
જે તેની સાથે પોતે ચઢા લેવાની ખુશી જણાવી. એ ચિટ્ટીમાં મિસિસ હોલોવે-
એ માર્ગેથી પાછા આવ્યા પછી મિસિસ હાવડને મળવા નહિ જવા માટે ઘણી
ઘણી માફી માગી.

મિસિસ હોલોવે બ્યારે સાંજે મિ. સુપાઇનની સાથે મિસિસ હાવડને ત્યાં
આવી, ત્યારે તેણે તેની સાથે વેસ્ટમિનસ્ટરશાળાના મુખ્ય ગુરુ ડાક્ટર બી. ની ધ-
ણિયાણી મિસિસ બી. ને દીઠી.

“કેવો વિચિત્ર સંયોગ !” એમ મિ. સુપાઇનના કાનમાં બોલતી બોલતી મિસિસ
હોલોવે તેને એકાંત ગપ્પાં મારવાને અતુકળ ઊડી બેઠકવાળી બારી તરફ લઈ ગઈ.
“હું જાણું છું કે મને વેસ્ટમિનસ્ટરમાં ચાડિયણુ કહેશે; પણ તે છતાં હું આપણી વાત
કહીશ. હું ખીબા કોઇનું ગુલા હોય, તો દયાવી રાખું; પણ હાવડ કેવો સિદ્ધ છે !
અને મને સિદ્ધનો ધિક્કાર છે.”

આ વખતે ખાસણાનું કહું ખપ્પરું, એટલે મિસિસ હોલોવે અટકી, અને બા-
રીમાંથી બહાર નેચું. તે આગળ બોલી, “હા આ એવું ગંભીર સાંજનું ચક્કર લઈ
આવીને, એ અને એનો મિ. રસલ, અને સાથે હું ખાતરીથી કહું છું કે પેલી સં-
કરવર્ણી બાઈડી દાદરે ચઢે છે. હવે લાગ આવ્યો છે !”

હાવડ ઓરડામાં આવ્યો, અને તેની કાકી પાસે જઈને ધીમે અવાજે બોલ્યો.
“કાકીમા, ગરીબ કચુબા આવી છે. એ ચાલવાથી કંઈક થાકી ગઈ છે, અને આગ-
લા ઓરડામાં વિશ્રાંતિ લેવા ગઈ છે.”

નાનો એલિવર જે હાવડની પૂઠે ઓરડામાં આવ્યો હતો, તે બોલ્યો “તેવું
લંગડાવું તો લગભગ સાઈં થઈ ગયું છે. મેં તેને સહેજ પૂછ્યું કે ‘તારા ધાર્યા પ્ર-
માણે ડાકગાડીમાંથી કેટલે ઊંચેથી—’”

હાવડ તેને આંખ કરી, એટલે એલિવર તુરત અટકી પડ્યો; કમકે અગર
જે તે તેની સંપૂર્ણ મતલબ સમજ્યો નહિ, તો પણ તેણે જોયું કે હાવડની તેને બો-
લતો બંધ કરવાની ધારણા હતી. હાવડને મિ. સુપાઇન કે મિસિસ હોલોવે આ-
ગળ હોલોવેનું ગુલા પૂરી જવાની ખીક રહેતી હતી. તેની કાકીએ તેને કચુબાને કંઈ
ખપ્પર કહેવાને ઓરડા બહાર મોકલ્યો, અને એથી મિસિસ હોલોવેને પોતાનું કામ
ખારંભવાનો લાગ મળ્યો.

તે બોલી “વાર, મને પૂછવાની જરા રજા છે—કમકે મને લાગે છે કે એ જી-
વાન ગૃહસ્થને મારાથી છૂટું રાખવા જેવું કંઈ ગુલા છે, અને તેને માટે એને સાર
કારણ હશે—મને મારા મનનો માત્ર સંતોષ કરવા સાઈ પૂછવાની જરા રજા છે,
મિસિસ હાવડ, તમારી કચુબા, તેના નામ ઉપરથી અટકળ બાંધીએ તે, સંકર
વર્ણી બાઈડી છે ?”

પ્રશ્નની હવે ઉપરથી વિસ્મય લાગ્યાથી મિસિસ હાવર્ડે અનાદરથી જવાબ દી-
 ઘો, "હા, બાઈ—સંકરવર્ણી બાઈડી છે."
 તે ખંતીલી વિચિત્ર સ્ત્રી નાના ઓલિવર તરફ ફરીને બોલી, "અને હું ધાઈ
 છું, બાઈ, કે તું કહેતો હતો કે તે લંગડાય છે."
 "હા, તે હજુ જરા લંગડાય છે; પણ તે જલદીથી પૂરેપૂરી સારી થઈ જશે."
 "હં! ત્યારે હું ધાઈ છું કે તે કંઈ અકસ્માતથી લંગડી થઈ હશે, તેના જન્મ-
 થી નહોતી?"

"હા, બાઈ સાહેબ, અકસ્માતથી."
 "હં! અકસ્માતથી—પડી જવાથી—ગાડીમાંથી પડી જવાથી—કદાચ ડાકગા-
 ડીમાંથી," એમ આગળ બોલીને મિસિસ હોલોવેએ મિ. સુપાઈન તરફ જોઈ મ-
 મમાં મોં મલકાવ્યું. તેણે ઓલિવરને આગળ કહ્યું, "કેમ જીવાન ગૃહસ્થ, તું મને
 બહુગર ધારે છે? મને તારો વિસ્મય કહી આપે છે; પણ એક નાના પક્ષીએ મને
 સઘળી વાત કહી છે; અને મને જણાય છે કે મિસિસ હાવર્ડને પણ મારી પેટ
 ચુક વાત જાણવી રાખતાં આવડે છે."

મિસિસ હાવર્ડે ખૂલાસા માટે તેની સામું જોયું.
 મિસિસ હોલોવે બોલી, "એમ કેમ, મિસિસ હાવર્ડ? તમે તે બહુ સારી
 રીતે જાણો છો; પણ આપણે હાલ શાળાની બહાર છીએ, તેથી દાકતર સાહે-
 બની બાઈડી આગળ પણ મને આવી નાની સરખી વાત કહેતાં ભય રહેતું નથી.
 કેમકે ખેશક તેઓ કદી દાકતર સાહેબને કાને જવા નહિ દે."
 મિસિસ હાવર્ડે બોલી, "ખરેખર, બાઈ, તમે મને જરાક ભ્રમમાં નાખી છે.
 તમે ખૂલાસો કરો, તો સાઈ. તમે દાકતર સાહેબને કાને નથી જવા દેવા માગતા,
 એવું શું છે, તે હું જાણતી નથી."

"તમે નથી જાણતા!—ત્યારે તમારો ભત્રીજો તમને અંધારામાં રાખી શકે,
 એવો ધણો વિચક્ષણ હોવો જોઈએ. કેમ નહિ વાર, મિ. સુપાઈન?"

મિ. સુપાઈન દૃષ્ટ બાવથી બાર મૂકીને બોલ્યો, "તમે જાણો છો, કે હું તે
 જીવાન ગૃહસ્થને હંમેશાં ધણોજ વિચક્ષણ ધારતો હતો."

મિસિસ હાવર્ડે હવે રાતીપીળી થઈ ગઈ, અને તેણે સકોષ આતુરતાથી મિ.
 સુપાઈન અને મિસિસ હોલોવેને જાનેને સ્પષ્ટપણે બોલવાને આગ્રહ કર્યો, અને
 બોલી કે "મને ગૃહ વાતોનો ધિક્કાર છે."

એમ છતાં મિસિસ હોલોવેએ હજુ પણ ગદાંતલ્લાં કર્યાં કરીયાં, અને કહ્યું કે
 'એ બારીક બાબત છે,' અને એવો ઇસારો કરીયાં કે 'એ સઘળી વાત ખરેખરી જા-
 ણ્યાથી તમને જે સૌથી વહાલું છે, તેના પરના તમારા ભાવ અને વિશ્વાસમાં ધ-
 ઠાડો થશે.'
 (અપૂર્ણ)

સારંગદેવના રાજ્યની સિટ્ટ પ્રશસ્તિ.

(લખનાર—ડૉક્ટર જી. બચુલર, પી. એચ. ડી.,
 એલ એલ. ડી., સી. આઇ. ઇ.)

(આ વિષય રાજ્યભાષામાં લખાયો છે. તેનું ૨૦ બં ગોપાળજી સુરભાઈ દેરાઈ-
 ભાષાન્તર કર્યું છે. તે ગયા માસમાં સૂચ્યા પ્રમાણે અગત્યનો માર્ગ નીચે પ્રગટ
 કરીએ છીએ તે અમારો વાચકવંદ લક્ષ પૂર્વક વાંચશે.)

આ સાથે રાખેલી પ્રશસ્તિની એક નકલ, (૧૭૯૮) "ટ્રાવેલ્સ ઇન પોર્ટુગલ"
 પોર્ટુગલ દેશની મુસાફરી) નામના મર્ફીના પુસ્તકમાં સર આર્લ્સ વિલિંગ્સને કરેલા ભા-
 શાન્તર સહિત પ્રથમ પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. (મુંબઈ ૧૮૭૯) આર્કિબાલ્ડજીકલ
 વેવે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા, પાનું ૧૦૪, ની યાદી નંબર ૯ માં ડૉક્ટર બર્નેસે દસ
 વર્ષ ઉપર તે (તાંબાનું પતર) છપાવ્યું હતું. તેની સાથે મૈયત ડૉક્ટર ભગ-
 વાનલાલ ઇંદ્રજીનો લેખપુનરુદ્ધાર અને તેની અંદરની ખીનાનો ટૂંક સાર દાખલ કરીયા
 તે, અને ઇંડિયન એટ્રિકલરિમાં તેનું સંપૂર્ણ ભાષાન્તર આપવાનું તેજ વખતે કહ્યું
 ઇ. કમનશીએ સંપૂર્ણ ભાષાન્તર કદી બહાર પડ્યું નહિ. ડા. ભગવાનલાલનું અસલ
 સ્ક્રિપ્ટ સાધારણ રીતે શુદ્ધ છે, અને તેના બુદ્ધિબળ માટે તેને મોટું માન થયે છે.
 સરણુ કે જે નકલ ઉપરથી તેણે કામ લીધું હતું તે, ડા. બર્નેસના કહેવા પ્રમાણે,
 ઘણી અશુદ્ધ છે. તોપણ હું ધાઈ છું કે લિસ્બોનના પ્રેક્ષિસર જી. ડી. વેરકો-સેલ્લાસ
 જુએ મહેરબાની કરીને પેન્સિલ ધસીને કરી લીધેલ ઉત્તમ ઊતારો આપ્યો છે, તે
 રપયોગી થઈ પડશે નહિ. ડા. ભગવાનલાલ જે ગુંચવણો અનુમાનથી નિવારી શ-
 નહોતા, તેમાંની કેટલીએક દૂર કરવાને, અને ઘણી ખરી બાબતમાં તેનું પુનઃસ્થા-
 અસલની સાથે મળતું આવે છે તે બતાવવાને, આ આખેહુબ નકલથી હું શ-
 માનુ થયો છું.

આપ ચડાવેલ કાળા પથ્થરના એક લાંબા કકડા પર તે લેખ ઘણી કાળજી
 ને સદાઈથી કોતરવામાં આવ્યો છે; અને પેન્સિલ ધસીને લીધેલા ઊતારો ઉપરથી
 ૪૨ ઇંચ લાંબો અને ૨૦ ઇંચ પહોળો, અને ૬૬ લીટીનો જણાયો છે. સિંદ્રામાં
 જેઆઓ ડીક્ટરની કિવન્હા નામની જગામાં તે પથ્થર હમણાં સાચવી રાખ-
 માં આવ્યો છે, પણ લેખની અંદરની ખીના ઉપરથી જણાય છે કે તે અસલ
 રહના દેવપાટણ અથવા સોમનાથના મંદિરમાં હતો. બધી રીતે જોતાં તે લેખ સારી
 સચવાઈ રહેલો છે. પણ અઠારમી લીટીના મધ્યમાંથી ચાર અક્ષર જતા રહ્યા
 ૨૩ થી ૨૮ સુધીની લીટીને છેડે ૪ થી ૧૨ સુધી અને ૪૯ થી ૫૩ સુધીની
 ડીના પહેલા ભાગમાંથી ૨ થી ૫ સુધી અક્ષર ગયેલા છે. તે ઉપરાંત કોઈ કોઈ
 થોડા છુટા છુટા નાશ પામ્યા છે, અથવા સાફ દેખાતા નથી. તેરમી સદીની
 વારણુ નાગરી છે; જેમાંના માત્ર થોડાક પુરાતન કાળના આકારના છે; એટલે
 ઇ, બે વર્તુલ અને એક અર્ધવર્તુળનો ઇ ત્રણ ઊભા છેકાને બ વ અને તેન

ગાળ ભાગમાં એક મીડાંને અનેકો છે; અને પૃથ માત્રાને તેમાં બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે. મયાળાની લીંટીમાં મધ્યસ્થ ધ અને અનુહવાહ શોભાયમાન આકારના દેખા છે, જેવા જેન લોહાના ધણા હસ્તલિખિત પત્રોમાં જેવામાં આવે છે. ભાષા તે શુદ્ધ સંસ્કૃત નથી, અને આદિ તથા અંતના બે ટૂંકા વાક્યો શિવાય બહુ પદ્ય લખાય છે. છેવટના ભાગમાં દાનની ટીપમાં કેટલાક ગુજરાતી શબ્દ અને ગુજરાતી ભાષા રચના આવી ગય છે. તેમજ સંસ્કૃત શબ્દકોષમાંથી મળી ન શકે તેવા કેટલાક અધરા શબ્દો છે. જેડણીની આખતમાં ધ્યાન આપવાનેગ એ છે કે, બ અને ગુદા પાડેલા છે, તે છતાં બહુસ્પતિને બદલે વૃહસ્પતિ અને વિતકને બદલે વિત માલમ પડે છે. તે લેખમાં એક પ્રશસ્તિ છે (કાવ્ય ૭૫).

તે હમણા વેરાવળના નામથી ઝોળખાતા (કાકિયાવાડ) સોરઠના પ્રખ્યાત શિવવર્તીય, સોમનાથપાટણ અથવા દેવપાટણ, અથવા પ્રભાસમાં ત્રિપુરાંતક નામના એક શિવપંથી સાધુએ પાંચ લિંગનું સ્થાપન કર્યું, તે મંગળ પ્રસંગે બનાવવામાં હતી. કવિતાની શરૂઆતમાં ત્રણ ટૂંકનું એક મંગળ છે, ૧-૩. તેની પહેલાં ગદ્યમાં શિવનું ટૂંકું મંગળાચરણ છે. પહેલી બે ટૂંકમાં શિવની અને ત્રીજીમાં ગણેશની સ્તુતિ રાધના કરેલી છે. પછી ધવળે સ્થાપેલા વ્યાઘ્રલીય અથવા વાઘેલા શાખાથી ગુજરાતના ચાલુક્ય રાજાઓની વંશાવળી આવે છે.

(ટૂંક ૪) "તે વિજયી, યશસ્વી, રાજાઓમાં મુગટમણિ સમાન વંશનો કુળદીપક હતો. તેના કટારને માત્ર બેજ ધાર હતી, તોપણ તેના દુશ્મને દૂરથી જોતાં તેને સહસ્રધાઈ ખડ્ગ ગણતા હતા.

(ટૂંક ૫) "આ અખિલ જગતના મહારાજાધિરાજ, હિંમતનું ચમત્કારિક સ્થાન જેણે પોતાની આસપાસના ગિરિ સમાન દઢ ભૂત થયેલા રાજાઓનું તેના વજ્ર હાથથી જડ મૂળ કાઢી નાખ્યું, તેને તેની પ્રજા રાજા નારાયણ કહેતી હતી.

(૬) "યશસ્વી પ્રભુ વૈજનાથ (શિવ) જેના બળથી જગતનું દુઃખ નિવારણ છે, તેણે તે ક્ષત્રિકુળના શણગારને પોતાનો અંશ આપ્યો હતો; અને તેણે અખિલ જગતનું હિત હૈડે ધરીને ઘટતી રીતે પોતાના શસ્ત્રવડે દુશ્મન રાજાઓના અંતકારણમાં મોટા જીહાળા મારતી મગરૂખીને દાખી દીધી હતી.

(૭) "તેની સ્ત્રી નાગલદેવી જયશ્રીની પેઠે તેને વળગી રહી હતી. જેમ તે તેના પ્રકાશને લીધે તેજસ્વી જણાય છે, તેમ તે રાજા તેણીને લીધે અતિ તેજસ્વી બન્યો હતો.

(૮) "તે રાજા, જેનું હસ્તશૈલ્ય દૃષ્ટિસ્ત્રીમા સમીપ વિરામ્યું હતું, જેનો અંતુ બૂપાળે ચમત્કારિક શૈલ્યની અતિ રસજતાને લીધે જાણે એક પ્રતાપમય હતો, આખી સૃષ્ટિનું ગમન કરતો હતો.

(૯) "પ્રતાપમયના પુત્ર અર્જુનનો પોતાની પછી તપ્તનશીન થવાનો અભિચ્છત્રથી આચ્છાદિત કરેલી, આખી સૃષ્ટિનું ગમન કરતો હતો. તેનામાંકિત વિશ્વમય (સ્વર્ગમાં) દેવાંગનાના અધરામૃત રસ અને અમૃતની ઉપભોગ કરવા લાગ્યો. "રાજાઓનો શિરોમણિ, મહારાજા અર્જુન, પૂર્ણિમાના ચંદ્રના કિરણો

કાશ સમાન દેહીપ્યમાન, સદ્ગુણોને લીધે પ્રીતિપાત્ર થયો હતો; અને જાણે કે મોદરનો અંશ અવતાર હોય, તેવી તેણે પોતાના બળથી મોટી કીર્તિ મેળવી હતી, અને કામધેનુ જેવી પૃથ્વી પાસેથી અઢળક નાણું મેળવ્યું હતું.

(૧૧) " તે નિષ્કલંક કૃષ્ણાવતારે, પાપીઓને શિક્ષા કરવાને પૃથ્વીનું રાજ્યચક્ર પોતાના હાથમાં લીધું—કે જે હાથ તેની ઉદારતાને લીધે કલ્પવૃક્ષથી અધિક ગણાતો હતો. તેણે તેના ઉત્તમ કાર્યોથી પ્રજાનું રક્ષણ કર્યું.

(૧૨) " તેનો અંગજાત મહારાજા સારંગ વિજયી છે. તેનું હૃદય ગુર્જરી રાજ્યની ભાગ્યદેવી સાથે પ્રીતિયુક્ત વિલાસથી આનંદમાં રચ્યું પચ્યું રહે છે, ભૂમિ-સ્થાની રમતમાં મશગુલ રહે છે અને સારંગધર જેવો મોભાવાળો છે.

(૧૩) " જેવી રીતે પક્ષિરાજે મોટા શરીરવાળા હસ્તી તથા કાચખાને અગાઉ શ કીધા હતા, તેવી રીતે તેણે સ્વસત્તાથી રણક્ષેત્રમાં યાદવ અને માલવવંશના રાજાઓને તાબે કર્યા."

જે કે આ કાવ્યોમાં ધણા ભાગ માત્ર શબ્દવિસ્તાર સિવાય ખીન્નું કશું નથી, પણ તે ઉપરથી વાઘેલા વંશના ઇતિહાસની કેટલીએક નવી ખીનાઓ બહાર આવે છે. પહેલું તો આપણે એ જાણીએ છીએ કે આ વંશના પહેલા રાજાનું પૂરું સંસ્કૃત નામ વિશ્વમય (જગતનો મય) છે, કે જેનું નામ પ્રયંધોની અંદર સાધારણ રીતે વિશલ અથવા કવચિત વિશ્વલ છે. આ નામ જે આહવમય, યુદ્ધમય (જેધમલ), પૃથ્વી-મય, અને જગ-મય (જગમલ), અને એવાં ખીન્ને નામોને મળતું છે, તે ખેશક મસલ અને ખરૂં નામ છે; અને વિશલ જેનું પ્રાકૃત નામ વિસલ છે, તે કાંતો લાગીને ભામવત્ થયેલું તેનું ટૂંકું રૂપ છે, અથવા તો રૂઢભટ્ટને બદલે રૂઢટ, હિમભટ્ટને બદલે મમ્મટ, અને જયભટ્ટને બદલે જયટની પેઠે વિશ્વમયનું અપભ્રંશ થયેલું રૂપ છે, જેમાં છેલ્લો અક્ષર લ સમાસના ખીન્ન ભાગ મયની ગરજ સારે છે.

તે લેખ ઉપરથી મળી આવતી ખીલ ઐતિહાસિક ખીના એ છે કે, વિશ્વમયને પ્રતાપમય નામે એક નાનો ભાષ હતો, અને ખીન્ને વાઘેલો રાજા અર્જુન પ્રતાપમયનો હીકરો હતો. વાઘેલા રાજાઓની નોંધવાળા જે પ્રયંધો મારા જાણવામાં છે, તેમાં મોટા ભાષ વીરમ વિષે માત્ર લખેલું છે, જેને વસ્તુપાળે ઘોળકાની ગાદીએ વિશ્વમયને ખેસાડવા સાર, પદબ્રહ્મ કર્યો હતો. જે ગ્રંથોમાં અર્જુનનું નામ આવે છે—

ખટલે કે ડાકટર બાણરકરના નામ વિનાનો વિભાગ વિચાર ઝેણી અને પ્રવચન સંપ્રદાયમાં તેની આગળ થઈ ગયેલા ગાદીપતિ સાથે તેને શું સગપણ હતું, તે શોધેલું નથી. લેખ ઉપરથી મળી આવતી ત્રીજી ખીના એ છે કે વિશ્વમલની સ્ત્રી ખીખે પટરાણીનું નામ નાગલદેવી હતું. છેવટમાં સારંગ વિષે આપણને ખબર મળે છે કે તેણે યાદવ અને માલવ રાજાઓનો પરાજય કીધો અને આ હકીકત ઉપરથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે, ચાલુક્ય રાજાઓના પૂર્વ અને અગ્નિકોણના તેના પાડોશીઓ સાથેના લાંબા વખતથી ચાલતા આવતા કલ્યા તેઓના રાજ્યે ક્યાં ત્યાં સુધી આદ્યા કર્યા. સારંગનો યાદવશત્રુ દેવગિરિનો છેલ્લો સ્વતંત્ર હિંસા રામચંદ્ર હશે, જે દિલ્હીના મુસલમાન પાદશાહના તાબેદાર તરીકે ધ.

૧૨૭૧ માં ગાદીએ આવ્યો અને ૧૩૦૯ માં મરણ પામ્યો. જે માલવ રાજા સારંગે સારંગે યુદ્ધ કર્યું હતું, તેનું નામ હજી સુધી પ્રગટ થયેલી સત્તાવાર ટીપોમાંથી નકલ થઈ શકતું નથી.

વિશ્વમલ્લના પિતા વીરધવલને જે આપણે દાખલ કરીએ તો, પહેલા વાઘેલ-રાજાઓની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે છે.

વીરધવલ.

વિરમ ૧ વિશ્વમલ્લ	}	નાગલ	પ્રતાપમલ્લ
અથવા		દેવીને પર ૨ અર્જુન	
વિશ્વવલ અથવા વિશ્વશલ.		૩યો.	૩ સારંગ.

લેખના એ પછીના ભાગમાં કાવ્ય ૧૪ થી ૩૯ સુધીમાં સોમનાથના તીર્થસ્થાપનાર ત્રિપુરાંતકના દેવી કુટુંબનું અને તેના સદગુણો અને પરાક્રમોનું વ્યાખ્યાન આપેલું છે. ગુજરાતના પછીના વખતના લેખો અને કાવ્યોમાં ઘણી વખત જોવામાં આવે છે, તેમ છતાં “અને હવે” એ શબ્દો લખીને તે વિભાગ દાખલ કરેલો છે અને તેની શરૂઆતની કાવ્યો નીચે પ્રમાણે છે.

(કાવ્ય ૧૪) “ સૃષ્ટિ ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે ચંદ્રશિખર પ્રભુ જે અને તપનું ફળ આપે છે, તેણે પોતે ભદ્રારક શ્રીલક્ષ્મીશનો અવતાર ધારણ કર્યો.

(૧૫) “અને ૧* ઉલૂકના પુત્ર જે ચિરંકાળથી પોતાના બાપના શાપને લીધે બીનકરબંદ હતા, તેનો અનુગ્રહ કરવાને માટે લાટ (દેશ) ના શણુગાર, ૨* પૃથ્વીના જણે કપાળ હોય તેવા કારોહણમાં તે આવી વસ્યા.

(૧૬) “આ જગ્યાએ તેના ચાર શિષ્યો, -કૃશિક ગાર્ગ્ય, કૌરવ, અને ત્રેત્રેય, અમુક પાશુપતની બાધાઓ પરિપૂર્ણ કરવાને આવ્યા હતા.

(૧૭) “પછી આ યતિઓના વંશની ચાર શાખાઓ થઈ, અને તેમણે ચાર મહોદધિથી વીંટળાએલી પૃથ્વીને દીપાવી.

(૧૮) “આ ચાર શાખાઓથી અનુગૃહીત થયેલા મોટાં મનના પુરુષો ગાદીએ તાં જીવવાથી અસંખ્ય દોલતવાળો કીર્તિવંત પેદા થયો.

(૧૯) “કાર્તિકઋષિ નામનો એક સ્થાનાધિપ જે મનુષ્યરૂપે તપનો ભંડારને જીવવામાં (૭) પોતાની ધર્મશ્રિતો તરફ ફક્ત નજર કરીને તેમના પાપ હરી લેતો, પછી તેના પ્રકાશને

૧* ઉલૂકજાતનાં હે ઉલૂકજાતના અર્થમાં ગણું છું; કારણ કે તેનો સૌથી સ્વાભાવિક અર્થ “જેઓ ધ્રુવડ થયે હતા” કાંઈ સારી સમજવાળો થતો નથી. જે “જેઓ ધ્રુવડ થયા હતા” એ અર્થ ગ્રહણ કરીએ, તો વિપુત્રકાન્ત વિશેષ નામ તરીકે લેવું જોઈએ, અને તેમ કરવાને આપણી પાસે આગળની કાંઈ સત્તા નથી.

૨* અસલ ઉપરથી આ બરાબર બાબતનું છે. પણ મારા ધારવા પ્રમાણે કવિનો ભાવાર્થ એવો હોવો જોઈએ-લાટ દેશનો શણુગાર, જે લાટ દેશ પૃથ્વીના કુષાળને (લલાટ) મળતો આવે છે, કારણ કે લાટ અને લલાટ ઘણા મળતા છે, અને કારોહણની લલાટગીર્વાહ સાથેની સંસ્કરણમણી બુદ્ધિને દર્શાવ્યું છે.

(૨૦) “પછી દયાવંત વાલ્મીક ઋષિ થયા, જેનો જન્મ તે ૩* હસ્તકમળ (કાર્તિકઋષિ) ના પ્રભાવથી થયો હતો, અને જેણે પોતાની શબ્દરચનાથી વાણીને અને પગલાંની નિશાનીથી પવિત્ર સ્થાનોના રસ્તાને પવિત્ર કર્યા, જે રચના અને નિશાની તેના ૪* જેવી નિર્મળ હતી.

(૨૧) “તેણે કૃપા કરીને ત્રિપુરાંતક નામના એક જીવાન સાધુને ૫* સદગુણી મનુષ્યોને પ્રમોદ કરવાને નીચ્યો. આવા હસ્તકમળ પુરુષોથી પવિત્ર થયેલા પવિત્ર પણ અરેખર દેવતા તરીકે દષ્ટિગમ્ય થાય છે.

(૨૨) “વાલ્મીકઋષિના ગુણનિષ્પન્ન નામવાળા શિષ્ય ત્રિપુરાંતકે, અન્ય પવિત્ર સ્થાનોનાં દર્શન કરવાની પોતાની જાણસાને લીધે દષ્ટિ સીમાપરના ચારે સ્થળોને પવિત્ર કર્યાં.

લક્ષ્મીશ-પાશુપતની ગાર્ગ્યશાખાના ત્રણ પ્રમોદકો સાથે આ કાવ્યો આપણને જાણાણ કરાવે છે, કે જેઓ ગુજરાતમાં કોઈ મઠના ૬* અગર કોઈ પવિત્ર સ્થાનના એક પછી એક સ્થાનાધિપ અથવા ધર્મપ્રવર્તકો હતા. જે જગ્યાએ તેઓ રહેતા હતા તે કદાચ કારોહણ હશે, પણ આ નક્કી નથી. કારણ કે ૧૮ શ્લોકના

શ્લોક ચાર પદમાં કોઈ જગ્યાનું નામ હોત અને તે શ્લોકની મતલબ એવી હોત કે, મઠ અથવા પવિત્ર સ્થાન લક્ષ્મીશના ૭* ચાર એલાઓના ધર્મવંશનાએ સાં સ્થાપ્યું હતું. પણ ગમે તે બાબતમાં આ તો નિર્વિવાદ છે કે લાટ દેશમાં અથવા મધ્ય ગુજરાતમાં કારોહણ આ શૈલીઓનું મુખ્ય ધામ હતું, કારણ કે ત્યાં શિવે લક્ષ્મીશનો અવતાર ધારણ કર્યો હોય એવું કહેવાય છે. એમ જણાય છે કે કારોહણ એ મીયા-

નામ-લોઈ રહેવું હાલનું કારવાણ છે. આ ગામ તેના માહાત્મ્ય પ્રમાણે અગાઉ નામવિરોહણ અથવા કાચારહણ (કાચા રોહણ?) ૮* કહેવાતું હતું, અને દંતકથા

જાણી પ્રમાણે મહાદેવ જે નકુલેશ્વર તરીકે ઉલકાપુરી અથવા અવાકહલના બ્રાહ્મણના કુળ-સમૂહમાં જન્મ્યા હતા, તેમણે આ જગ્યાએ ફરીથી ધર્મવરી રૂપે ૯* ધારણ કર્યું હતું.

૩* જેને કાર્તિકઋષિએ શિવપંથમાં દાખલ કર્યો હતો. ૪* જેણે ઘણો ધર્મ-પાથ અને ઘણી યાત્રાઓ કરી હતી. ૫* શિવપંથના પ્રમોદક અને અગ્રેસર થવાને કારણે -સ્થાનના અંતે અર્થ થાય છે. ૭* “અન્ય” એને બદલે અભૂતને મળતા અર્થ

ક્રિયાપદ હિંદુસ્તાનની અર્વાચીન દેશી ભાષાઓમાં સાધારણ રીતે વપરાય છે, અને આપણે આ કવિ ગુજરાતી રૂઢિને મળતો શબ્દ વાપરવા જાય છે, તે સંભવિત છે. ૮* જે કે કારોહણ અને કારવાણનું મળતાપણું ચોક્કસ છે, એમ હું ગણું છું, મળતો સંસ્કૃત શબ્દ શોધી કાઢવાના પ્રયત્ન તરીકે ગણું છું. ૯* જુઓ બામ્બે જે-કાતનાપણ મારી કહેવાની મતલબ એવી નથી કે તે અંતે નામો અનન્ય છે. કારવાણ

શબ્દ વિષે ઇન્ડિયન એટિવરિ, પુસ્તક ૧૮ પાનું ૧૭૬ માં બતાવેલા મતને હું વર્ણવી રહું છું, અને કારોહણને, કાચય વિરોહણની પેઠે, ગુજરાતી શબ્દને બદલે તેને મળતો સંસ્કૃત શબ્દ શોધી કાઢવાના પ્રયત્ન તરીકે ગણું છું. ૯* જુઓ બામ્બે જે-કાતનાપણ મારી કહેવાની મતલબ એવી નથી કે તે અંતે નામો અનન્ય છે. કારવાણ

શબ્દ વિષે ઇન્ડિયન એટિવરિ, પુસ્તક ૭. પાનું ૧૯-૨૦ અને ૫૫૦-૫૫૧. ઉલકાપુરી એ કદાચ ઉલૂક

રીતે બદલે ભૂલથી થયેલ હશે, અને માહાત્મ્યમાં ૧૪ મી કાવ્યમાં વર્ણવેલી કલિપત

પ્રાની અંખી યાદીમાં રહેલી બીના હજી હશે. જેઝેટીઅરમાં શિવનું નામ નકુલેશ્વર

પૃથ્વીના નકુલેશ્વર તરીકે આપ્યું છે, જે નકુલેશ્વરનું અપભ્રંશ રૂપ છે, અને પ્રસંગોપાત

“તે શિવપૂજના સૌથી પ્રાચીન અને સૌથી પ્રખ્યાત ચાર સ્થળોમાંનું એક છે” અને તે જે પ્રદેશ લાટના નામથી ઓળખાતો હતો તેમાં આવેલું છે. લકુલીશ અને નકુલીશ શબ્દો એક બીજાને અદ્વે આવેલા છે, જેમાંનું બીજું નામ જે કે ઘણુંક રીને સંસ્કૃત ભાષામાં વપરાય છે, તેપણુ પહેલું ઘણું કરીને વધારે જુનું ૧૦* છે.

નકુલીશ પાશુપતના સિદ્ધાંતો રસાયણના સર્વદર્શનસંગ્રહમાં, પાનું ૧૦ (કાઉએલ અને ગાફ) લંબાણથી સમજાવેલા છે. પણ તેઓના ઇતિહાસ વિષે કંઈ જાણાએલું નથી. તેટલા માટે જે જગ્યાએ તે પંથ નીકળ્યો, તે દેશ ઇ. સ. ૧૩ મી સદીમાં ગુજરાત ગણાતો હતો, અને જ્યાં તેનો સ્થાપનાર જન્મ્યો અને તેના મતની ચાર શાખાઓ થઈ તેનું માન કારોહણ-કારવાણને ઘટે છે. એ બીના ઘણી જાણવાલાયક છે. આપણે દૃઢભૂત કબુલ રાખવી કે કેમ, તેનો આધાર, અલબત્ત, વધારે શોધોના પરિણામ ઉપર રહેવો જોઈએ, જે શોધ બેશક કારવાણની ભૂમિના પ્રાચીન વિધાના શોધ કરનાર આપણને પૂરી પાડશે. તે પંથના પુરાતનપણા વિષે જે ખ માહિતી બીના ઉપરથી ઘણું મળી આવતું નથી. આ પાશુપતનો ઐતિહાસિક પહેલો પુરૂષ ઇ. સ. ૧૨૨૫ પહેલાં ઝાઝા વર્ષ અગાઉ તેના અધ્યક્ષસ્થાને આવ્યો નહિ હોય, કારણ કે ત્રીજી અધ્યક્ષ ૧૨૮૭ માં જીવતો હતો.

ત્યાર પછીની શ્લોકોની બીના પૂરેપૂરો તરજુમો કરવા જેટલી અગત્યની નથી. તેનો ટૂંકો શાસ્ત્રસાર આપવો એ અસ છે, કારણ કે ઘણીખરી કડીઓ ખ ભાગી તૂટી ગઈ છે. ૨૩-૨૪ કાવ્યોમાં કહ્યા પ્રમાણે ત્રિપુરાંતક પહેલી યાત્રા હિમાલની કરી હતી, જ્યાં તેણે કેદાર એટલે ગર્હવાલમાં કેદારનાથના દર્શન કર્યા હતાં; અત્યાં સ્વચ્છ અક્ષરસમાંથી કમળો લઈને શિવપૂજા કરી. ત્યાંથી તે દક્ષિણ તરફ વળ્યો, અને ગંગા અને જમનાના સંગમ ઉપર આવેલા પ્રયાગ-હાલ અલાહાબા પાસે સ્નાન કર્યું (કાવ્ય ૨૬). અહલાઆદથી તે શ્રીપર્વત તરફ ગયો (કાવ્ય ૨૭); જેને તેણે યથાશક્તિ પ્રદક્ષિણા કરી, અને જ્યાં તેને દિવ્ય મલ્લનાથના દર્શનનો લાભ મળ્યો. જે તેણે યાત્રા કરેલી જગ્યાઓનો અતુલ્ય ખરાબર હોય તો, આ પર્વત જે દક્ષિણના શ્રીપર્વત અથવા શ્રીશૈલની સાથે મળતો આવતો હોય એવું જણાવતું નથી, તે નર્મદાની ઉત્તરે અને અલાહાબાની દક્ષિણમાં હોવો જોઈએ; કારણ કે પછીની કાવ્ય (૨૮) માં એવું કહેલું છે કે પછી ત્રિપુરાંતકે રેવા નદીના પાણી સ્નાન કર્યું, જે અગસ્ત્યઋષિના પગલાંથી પવિત્ર થયેલા વિંધ્યા પર્વતની ખડકોર વહે છે. નર્મદાથી તે ગોદાવરી ગયો (કાવ્ય ૨૯), અને ત્યંબક એટલે નાસીક આગળના ત્ર્યંબકની ભેટ લીધી. હજુ દક્ષિણ તરફ મુસાફરી કરતાં તે જત્રાણુ રામેશ્વર અને રામના સેતુએ જઈ પહોંચ્યો (કાવ્ય ૩૦). છેવટે તે વાવ્યકોણુ તરફ પાછો વળ્યો અને દેવપાટણુ કે પ્રભાસમાં આવ્યો, કે જ્યાં સરસ્વતી નદી સમુદ્રને મળે છે (કાવ્ય ૩૧-૩૩). ત્યાં દેવાલયના મુખ્ય ધર્મોચ્ચ તરફથી મોટું માન મળ્યું.

૧૦* લ ને અદ્વે ન અને ન ને અદ્વે લ વપરાય છે, તે માટે નીચેનાં પુસ્તકો જુઓ:—કહપત્રીકાજ્ઞ ઝરપાલી-ગ્રીમતિક, પાનું ૩૮ અને ૪૦; હેમચંદ્ર ૧, ૨૩૦, ૨૩૯; બીમ્સ કમ્પેરેટિવ ગ્રામર હ ૨૪૮; હોર્નેલ ગ્રામર ઓફ ધી ગાલ્ડન ઇમ્પીરિયલ હ ૩૦. લકુલીશ વધારે જુનું છે, એમ ધારવાને મારાં કારણો છે, (૧) ન નો લ થાય તે કરતાં લ નો અહલાઈને ન થાય, તે વધારે સાધાર છે. (૨) લકુલીશ એ લકુલીન એટલે લઘુલીન અને ધ્રુશ “એટલે લાકડા ધ

(કાવ્ય ૩૪) “અહીંયાં દેવાલયના નામીયા ધર્મગુર (ગંડ) બૃહસ્પતિ જે ૧૧૦ માકાંત તરીકે દૃષ્ટિગમ્ય થાય છે, તેણે તેને આર્ય કર્યો, અને તેને હટ્ટો મહત્તર ધ્યાપ્યો.

(૩૫) ૧૨* ચાતુર્જાતક જે તેના સદ્ગુણોથી ખુશી થયો હતો તેણે ઉલ્લાસથી વિચાર્યું કે “આ મહત્તર તેના પવિત્ર કાર્યોથી પવિત્ર સ્થાનને પાછું અસલ સ્થિતિમાં લાવશે.

ત્રિપુરાંતકને આપવામાં આવેલા આ માનનાં ચિન્હો આર્ય અને મહત્તર એ યાદ પદનીઓ હતી, કે વધારે સંભવિત લાગે તેમ, માત્ર માનનાં ચિન્હ હતાં, તે ક્રી કરવાને હું અશક્ત છું. માત્ર આટલુંજ ખતાવીને હું સંતોષ માનું છું કે સોમનાથપાટણુ પ્રશસ્તિની નવમી કાવ્યમાં (વીનરઝિસ્કીફટ લોકલ સિંગ્લ પાનું ૮) શીવ્યા પ્રમાણે ભાવ બહસ્પતિને જયસિંહ-સિદ્ધરાજ રાજ્યએ તેજ ખેતાખ આપ્યા હતા. જે ગંડબૃહસ્પતિએ ત્રિપુરાંતકને માન આપ્યું હતું તે, અલબત્ત, ડાકટર ભવાનલાલના કહેલા (આર્કિઓલોજીકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયાની યાદી નંબર ૯ પાનું ૧૦૪) પ્રમાણે, જે ગંડબૃહસ્પતિ જયસિંહ અને કુમારપાળના વખતમાં થઈ ગયો તે નથી. કારણ કે આ બે રાજ્યોએ વિક્રમ સંવત્ ૧૧૫૦ થી ૧૨૨૯ સુધી જય કર્યું, અને આપણી લેખની તારીખ ત્યારપછી સો વર્ષની છે. વળી તે બૃહસ્પતિ, તેઓની સ્ત્રીઓ વિષેના વૃતાંત ઉપરથી સાફ જણાય છે કે જુદા હતા. મનાથ પાટણુ પ્રશસ્તિની ૩૫ મી કાવ્ય પ્રમાણે ભાવબૃહસ્પતિ સોઠલની દીકરી હાદેવ વેરે અને આપણો બૃહસ્પતિ ઉમા વેરે પરણ્યો હતો (નીચે કાવ્ય ૪૩). તે બૃહસ્પતિ નામ, દેવપાટણુ અથવા પ્રભાસના સોમનાથના મંદિરના ઉપરી ધર્મધિકારી તરીકે એકથી વધારે સખ્સોએ ધારણુ કર્યું હશે.

ત્રિપુરાંતકને જે માન મળ્યાં તે ઉપરથી તેને ચાતુર્જાતકની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનું ન થયું, અને તીર્થ ઉપર પુષ્કળ પૈસો ખરચ્યો. નીચેની (૪૦-૪૬) કાવ્યોથી આણુને જાહેર થાય છે કે (૧) તેણે પાંચ દેવળ બાંધ્યાં, (૨) પાંચ મૂર્તિઓનું સ્થાપન કર્યું, (૩) બે વિજય સ્થંભને આધારે કમાનતી પેઠે રહેલું એક તોરણુ બંધું. ૪૦ કાવ્ય પ્રમાણે પાંચ દેવલો સોમશ્વરના દેરાના ભૂમિસ્થાન અથવા મંડપની

૧૧* આ વાક્ય દ્વિઅર્થી છે. એનો અર્થ એ કે બૃહસ્પતિની સ્ત્રીનું નામ ઉ હતું, અને તે શિવનો અવતાર હતો. ૧૨* આ મોટા સ્થાનિક અમલદારનો હોદ્દો હોવો જોઈએ; કારણ કે નીચે (કાવ્ય ૬૫) શ્રીમત્ચાતુર્જાતક, યશસ્વી ચાતુર્જાતક નામો આવે છે. ૬૪ અને ૭૦ કાવ્યોમાં ચાતુર્જાતકપાદા: એટલે કે પૂજ્ય ચાતુર્જાતકનાં પગલાં એવા શબ્દો જોવામાં આવે છે. કાવ્ય ૬૦-૬૧ માં તે મોડવીની કાતમાંથી દરમાયો આપવાની આજ્ઞા કરે છે. કાવ્ય ૬૩ માં તેના ખબનાનું ખ્યાન અને કાવ્ય ૬૭ માં શિવરાત્રી મહોત્સવને દહાડે તેની પાન સોપારીની લાગાનું વર્ણન રહે છે. તેનો અક્ષરશ: અર્થ એવો થાય છે કે ચાર રાત્રી સાથે સંબંધ રાખનાર અવા તેનો રાજ્યકર્તા; તેનો પારિભષિક અર્થ એવો થાય કે કુલ અખત્યારી હાકે અથવા વંશપરંપરાથી ચાલતો આવતો લોડ મેન્ચર જેવો નગરશેઠનો હોદ્દો સોમ ઠણુ પ્રશસ્તિ (વીનરઝિસ્કીફટ માર્ગેન્લન્ડીઝ, પુસ્તક ૩ પાનું ૯ મું) માં આ કાવ્યમાં આપણે ચાતુર્જાતક લોક: શબ્દ સાંભળ્યો છે, જેનો અર્થ ભૂલથી અથવા ના લોક એવા થઈ શકે.

ઉત્તરે, સુશોભિત ઘટિકાલયની ૧૩* નજીક, અને શ્રીકાંત-પંચમુખ એટલે શ્રીકાંત ઉપનામના પંચમુખી શિવની ભૂમિ ૧૪* ઉપર આવેલાં હતાં. આ દેવાલયોમાંનું પહેલું (કાવ્ય ૪૧) ત્રિપુરાંતકની માતા માલહણના કલ્યાણાર્યે બંધાવ્યું હતું, અને તે માલહણેશ્વર કહેવાતું હતું. બીજું (કાવ્ય ૪૨) ઉમાપતિને અર્પણ કર્યું હતું અને ધર્મચક્ર બૃહસ્પતિ જે ઉમાનો પતિ હતો, તેના નામથી બાંધવામાં આવ્યું હતું. ત્રીજું ઉમેશ્વર નામનું (કાવ્ય ૪૩) તેની સ્ત્રીના કલ્યાણાર્યે બાંધવામાં આવ્યું હતું. બાકીનાં બે ત્રિપુરાંતકેશ્વર અને રામેશ્વર તેના અને તેની સ્ત્રીના નામ ઉપરથી બાંધવામાં આવ્યાં હતાં (કાવ્ય ૪૪). પાંચ પ્રતિમાઓ ૧૫* ગોરક્ષક (ગોરખનાથ), ભૈરવ, અંબનેય (હનુમાન) સરસ્વતી, અને સિદ્ધિવિનાયક (ગણેશ) પાંચે દહેરાના અંતરાલમાં બેસાડવામાં આવ્યાં હતાં. આ દેવળોના ઉત્તર તરફના દરવાજા આગળ (ભૂપરિસરે) ખાલી જમીન પર છે. હવે તોરણ બંધ કરવામાં આવ્યું હતું. આ હકીકત ઉપરથી માલમ પડે છે કે દેવળોની ચોતરફ દીવાલ હતી, અને ચોકમાં દાખલ થવાનો મુખ્ય દરવાજો કમાનથી સુશોભિત કર્યો હતો, જે ઉત્તરની બાજુએ કરવામાં આવ્યો હતો; કારણ કે દક્ષિણ અને પૂર્વમાં સોમેશ્વરનું મોટું દેરું હતું, અને પશ્ચિમમાં સમુદ્ર આવી રહેલો હતો.

દેખતો બાકીનો ઘણોખરો ભાગ તેનાં દહેરાની સેવા બંધવવાને માટે કરેલ દાનની ગણના કરવામાં અને પૂજનની વિધિમાં રોક્યો છે. આ વિભાગમાં ઘણી ગુણવત્તો આવે છે. કારણ કે તેમાં કેટલાક શબ્દો એવા આવે છે કે જે કોષમાં મળી શકતા નથી, અથવા મળે છે તો તેના અર્થ બંધ બેસતા નથી, અને પૂજન વિધિ બેઠપ ઘડી કાઢેલી અને સમજ ન પડે તેવી છે. હું ઘાંટું છું કે, આ સઘળાં શંકાઓ દૂર કરવામાં માત્ર એકજ ધલાજ છે, અને તે એ કે સોમનાથના, અથવા કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના બીજા શિવપંથના ધર્મસ્થાનકોના પ્રવર્તકોમાં તે જ જોએ તપાસ કરવો. એવી તપાસ શરૂ કરી શકું તેવી સ્થિતિમાં હું નથી, તેથી માત્ર ભાષાન્તર અને અર્થો કેટલીક આપતમાં માત્ર સુંથવા જેવું થશે, અને બીજા આપતોર હું માંડે અજ્ઞાનપણું કમુલ કરું છું. દાનની અને વિધિની ગણના નીચે પ્રમાણે છે:—

- (કાવ્ય ૪૭) “દેવોને રોજ સાક્ર કરવાને માટે જળની બે કાવડી ૧૬* આ ૧૩*—ઘટિકાલય એ હાલનું ગુજરાતી ઘડિયાળ છે, જે શબ્દ કોઈ જાતના કાળદર્શક યંત્રને માટે વપરાય છે. ૧૪*—અસલમાં વાસમધિગિટાનિ છે, જેને અક્ષરશઃ અર્થ વાસ ઉપર ઉભેલો એવો અર્થ થાય છે. એનો અર્થ એવો થાય છે કે કાંતો પાંચે દેવલો જુના જીર્ણ થયેલા દેવળની ભૂમિપર બાંધવામાં આવ્યાં હતાં અથવા તે તે દેવને માટે તે ભૂમિ પવિત્ર હતી. વાસ એ જૈનીય શબ્દ વસહિંકા મળતો જણાય છે, એટલે કે પવિત્ર ધર્મારતની હદ. ૧૫* પ્રતિમા શબ્દ અસલમાં નથી; પણ ન્યારે કોઈ હિંદુ સરસ્વતી, ગણેશ, વગેરે વિષે એવે, ત્યારે તેનો ભાગ આ દેવોની પ્રતિમા એવો હોય છે. (અંતરાળ એ અર્થ મંડપ અને દેવ મંદિરને કહેવાય છે.)
- ૨૩*—કાવડી એ તો દેખાઈતો ગુજરાતી અર્થ અને મરાઠી કાવડ છે.
- ૨૪*—સંસ્કૃત વિવધ જેવો છે જોને બાંધકો જવાનો વાંસ. આ કોણે છે તેનું લક્ષણ વળગાડેલા હોય છે તે, તેટલા માટે બે કાવડી પાણી એટલે લક્ષણે વાવેલ પાણી, આટલું પાણી લિંગના રોજના સ્નાનને માટે જોઈતું હતું.

- ૧૮* સાક્ર કરવાને માટે ઝીઝીફસ જુજુબની ૧૭* એક સાવરણી.
- (૪૮) “એક હુશિયાર શિષ્યે (બુદ્ધ) પોતાના મળતા નૈવેદ્ય ૨૦* અને મા-અરચને ૨૧* માટે મળતા પૈસાના બદલામાં આ બંને વસ્તુઓ મેળવવી ૧૯* વાપરવી જોઈએ. (આ બે કાવ્યોનું યુગ્મ છે.)
- (૪૯) “ત્રિપુરાંતક જે સુવર્ણદાન આપવાના પોતાના કુદરતી વલણને લીધે થયો હતો, તે ચંદ્રશિખર પ્રભુના ઉપર કૃપાને લીધે દર માસે મથારકમાં ૨૨* (ખરીદ કરવાને) માટે આઠ દ્રામ આપતો.
- (૫૦) “માળીના માઝન તરફથી રોજ બસે ઘોળાં ગુલાબ (શનપત્ર) અને બે સુગંધી પ્રતિહાસના છોડ (કણવીર ૨૩* પૂરા પાડવામાં આવતા.
- (૫૧) “એક પવિત્ર વેદિકા ૨૪* મેળવવાને માટે પરીક્ષીપત્રમાં માસિક માટે તેણે ૬ દ્રામ નક્કી કરી આપ્યા હતા.
- (૫૨) “બે માણુક ૨૫* ચોખા (ચોખા) ૨૬* અને એક માણુક મુર્ગ.

- ૧૭*—કોલિનીને હું કોલમયીની બરાબર ગણું છું, જે કોલ અથવા ઝીઝીફસ જુજુબની કાળીની બને છે.
- ૧૮*—જગતીનો અર્થ અહીં વાસ્તુ થાય છે, જે યાદવ પ્રકાશના વૈ-ને બદલે આપેલો છે. વળી ગુજરાતી જગો, અને જગ્યા સરખાવો.
- ૧૯*—ગુજરાતી અને બીજા દેશી ભાષાઓમાં જેમ વપરાય છે તેમ અહીંયાં ગમે તેમ વાપર્યું છે. તેનો અર્થ જેમ સંબંધમાં મળતું આવે છે તેમ પાણું, નીમવું, એવો જૂદો જૂદો કરવો જોઈએ. અહીં એવો અર્થ થાય છે તેમ કે અથવા ચેલાએ માત્ર ઉપર કહેલી સ્ત્રીને મેળવવી એટલુંજ નહિ, પણ તેની પછી પૂજનું હાથનું કામ કરવું.
- ૨૦*—નૈવેદ્ય દેવોના ભોજનને માટે કરેલું બળિદાન છે, જે દેવળના આપવાનો રિવાજ હોય છે (જુઓ ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વરી પુસ્તક ૧૨ ૩૧૭).
- ૨૧*—ચેલાને મળતા લવાજમ માટે નીચે ૬૧ મી કાવ્ય જુઓ.
- ૨૨*—આ શબ્દ શક પડતો છે, તેનો અર્થ આપવાને હું અશક્ત છું.
- ૨૩*—કણવીર એ પૂરા પાડવાના વીરનું પાકૃત અને ગુજરાતી રૂપ છે. તેને મળતું તેનું વર્ણન નીચે (કાવ્ય ૫૫) આપ્યું છે.
- ૨૪*—આ કાવ્યોના વાને હું અશક્ત છું, કારણ કે પુરક્ષત એ શબ્દો હું જાણતો નથી. પરીક્ષી એ હાલના (કાવ્ય ૫૫) પરીખ એટલે નાણાવટીનું છે.
- ૨૫*—એક જિ ઇન્ડિકા, પુસ્તક ૧૬૬ મુજબ, પાંચ મણુ જેટલું માપ હતું. એ શબ્દ ગુજરાતી અર્થે બરણીની સાથે મળતો છે.
- ૨૬*—ચોખા: એ ગુજરાતી ચોખા શબ્દની ખોટી આવેલાં ન.

વૈ-ને બદલે આપેલો છે. વળી ગુજરાતી જગો, અને જગ્યા સરખાવો.

૧૬*—ગુજરાતી અને બીજા દેશી ભાષાઓમાં જેમ વપરાય છે તેમ અહીંયાં ગમે તેમ વાપર્યું છે. તેનો અર્થ જેમ સંબંધમાં મળતું આવે છે તેમ પાણું, નીમવું, એવો જૂદો જૂદો કરવો જોઈએ. અહીં એવો અર્થ થાય છે તેમ કે અથવા ચેલાએ માત્ર ઉપર કહેલી સ્ત્રીને મેળવવી એટલુંજ નહિ, પણ તેની પછી પૂજનું હાથનું કામ કરવું.

ચાર કર્ષ ૨૭* ધી, અને દીવાને ૨૮* માટે તેટલુંજ તેલ.

(૫૩) "જગ્ની પ્રતિની પાંચ સોપારી-એ સઘળું જથુનો એક માણસ, જાના ગુણનો પરીક્ષક હોતો, તે કોઠારમાં દરરોજ પૂરું પાડતો. (આ બે યુગ્મ છે).

(૫૪) "તે જે પુણ્યના કામો કરવામાં મંડ્યો રહેતો, તે અહીં ૩૦* તિમાસે ધૂપને માટે બે મણુ ૩૧* સુગંધી ગૂળળ પૂરો પડાવતો.

(કાવ્ય ૫૫) "મેહુર ૩૨* બિતક ૩૩* તૈયાર કરવા માટે રોજ ૫૦ વેલના પાન આપશે.

(૫૬) "તે પવિત્ર ધામમાં ભોગ માટે આ પ્રમાણે જે પૂરું પાડવામાં હોય, તે કીર્તિવંત (સોમનાથ ૩૪*) ના કોઠારમાંથી પશુપાલે ૩૫* લાવીને જોઈએ (તેણે પૂજા કરનારને આપવું). ૩૬*

(૫૭) "એક માણુક ચોખા અને બે પલિકા ૩૭* મુર્જા તેમજ બે

૨૭*—કેટલાક આધાર પ્રમાણે કર્ષ બે તોલા ખરોખર છે. કાઠિયાવા તેની તેજ કિંમત હોય તો ચાર કર્ષ એ આઠ તોલા ખરોખર છે. હાલ ધી તેલ સ્થાનિક રિવાજ મુજબ ૧૧૦-૧૮૦ ગ્રમના તોલાથી વેચવામાં આવે છે.

૨૮*—એકવચન શબ્દ દીપાય ઘણું કરીને બહુવચનને બદલે ગમે વાપર્યો છે. સવાર સાંજ દીવા આરાત્રિક માટે જરૂરના

૨૯*—સ્થિતકે શબ્દ, જે નીચે ૬૦, ૬૧, અને ૬૨ માં વે છે, તે ભાષાન્તરમાં મેં પડતો મુક્યો છે. કારણ કે શબ્દકોષમાં થતો કશો પત્તો મળતો નથી. પરંપરાનું એવો અર્થ તેનો થાય.

૩૦*—અહીંયાં પણુ, એટલે કોઠારમાં.

૩૧*—મણુ જેને હાલ સામાન્ય રીતે મોંડ કહે તે, તે ૪૦ રતલનો અને જે કાચો હોય તો ૨૦ રતલનો થાય છે.

૩૨*—જોએ ગેઝેટીઅરમાં મેહુ નામની કાઠિયાવાડની એક જાત છે, હેત્રો કદાચ મેહુર હશે, અને તેમાં પુસ્તક ૮ મું પાનું ૧૩૭-૧૩૮ માં તેવું આપેલું છે. કદાચ તે ત્રિપુરાંતકના દેવળો સાથે સંબંધ રાખનાર કોઈ રીતનો દાર હશે, અને તેની પાસેથી તેને કોઈ લવાજમ મળતું હશે, જે કે કોઈ દર્શાવેલું નથી.

૩૩* બિતક એટલે ચૂનો અને સોપારી વગેરેનું ત્રણ ખૂણીઉં બીડું, જે અંદર નાખીને લવીંગથી બંધ કીધું હોય છે, જેને હમેશાં પાન સોપારી કહે

૩૪* પશુપાલનો સાધારણ રીતે અર્થ જોવાળ થાય છે. જે તે શબ્દને આહીં તેવો લેખ્યો, તો શિવપૂજા સાથે તે જોવાળને શું સંબંધ હોતો, તે મુશ્કેલ છે. અને સંદેહ છે કે શિવ પશુપતિની પૂજા સાથે સંબંધ રાખનાર પૂજારાનો હોદ્દો હશે.

૩૫* જે પુનરુદ્ધાર થયેલો શબ્દ સોમનાથ ખરો હોય, તો તે ઉપરથી મા. માલમ પડે છે કે ઉપર ૫૩ મી કાવ્યમાં જણાવેલો કોઠાર તે મોટા દેવળને સ્તકાચે મળ્યો.

૧, ૨૧ વચ્ચેનું જે પુરૂષને પૂજા વિધિનો સામાન આપવામાં આવે છે, તે શિવ અને લંગ-૧૬*—કાવ્ય ૫૮-૫૯ જુઓ.

છે, (૧) ન સંસ્કૃત વિષય એ એક નાનું માપ હશે, કારણ કે મગ ચોખાને વધુ છે. (૨) લોકલે ઘડા વળગાડ

જોવાળની લાવેલ પાણી,

એવું બીજું ૩૮* (કોઠરીએ) ભોગને માટે રોજ પશુપાલને આપવું.

(૫૮) "આ વળી નૈવેદ્યને માટે રોજ આપવું. પછી તે અન્ન ચેલો (બટુક) રાખીને રાંધે.

(૫૯) "સંકલ્પ કર્યા પછી પશુપાલે તે નૈવેદ્ય અને બીડા જે ચેલો પૂજા ૩૯* આપવાં.

(૬૦) "૪૦* ચાતુર્નતકના હુકમથી તે માંડવી (મણુપિકા)ની જીપજમાંથી એકક્રમ તે મહા સદ્ગુણ સંપન્ન (ત્રિપુરાંતક) અપાવતો હતો.

(૬૧) "૪૧* વળી તેમાંથી આ મોટા મનનો પુરૂષ શિષ્ય (બટુક જે દેવલોની બળવે છે) *૪૨ ના નિર્વાહ અર્થે (પ્રતિમાસે) નવ દ્રામ અપાવતો.

(૬૨) "૪૩* (નિયમાનુસાર) અપ્રતિમપૂજા કરવાને જે પશુપાલ આવે છે, પ્રતિમાસે નવ દ્રામ આપવા જોઈએ.

(૬૩) "આ કામને માટે તે (ત્રિપુરાંતક) દર મહીને પૂજ્ય ૪૪* ચાતુર્નતકના ધારમાં ૧૫ દ્રામ મૂકતો.

(૬૪) "પોતાના અંતઃકરણમાં રાજી થઈને તેણે પૈસા આપીને પૂજ્ય ચાતુર્નતક ત્રણ એક દુકાનો ખરીદ કરી અને ભેટ આપી (તેના દહેરાની નીમનુકતે માટે).

(૬૫) "યશસ્વી ચાતુર્નતક જે (શિવ) પ્રભુ પર આસ્થાની માળા ધારણ કરે છે આમાંની સર્વોત્તમ, ૪૫* પૂજાને માટે રોજ પુષ્પપુંજ પૂરા પાડવાના બદલામાં આપી દીધી.

૩૮* સામાન અલખત પાંચે દેવોને નૈવેદ્ય ધરવાને માટે હતો. ઇતિનો અર્થ બીજું કયો છે, તે વિષે ૫૯ મી કાવ્યની ટીકા જુઓ.

૩૯* ઉપલી ૪૮ મી કાવ્ય સાથે સરખાવો. ખીરક દાખલ કરવાનું કારણ એમ છે કે ૫૭ મી કાવ્યમાં ગણાવેલો સામાન પૂરેપૂરો નથી, અને છેલ્લે જે ઇતિ જણાવ્યો છે, તેનો ખરોખરો અર્થ 'અને એવું બીજું' થાય છે.

૪૦* અર્થ એ છે કે ત્રિપુરાંતકે આ અને પછીની કાવ્યમાં દર્શાવેલી બંધાવવાને માટે પૈસા આપ્યા. કારણ કે ૭૧ મી કાવ્યમાં કહેલું છે કે તેણે શા-ક્રમ) પોતાની જાતે મેળવેલી દોલતથી ખરીદ કીધો હતો.

૪૧* 'માંડવી' ને માટે, પાનું ૭ અને ૧૭ મું જુઓ. મેં સ્થિતકે શબ્દ મૂક્યો છે.

૪૨* ત્યાં એટલે માંડવીમાં (જીપજમાંથી) શિષ્ય એ કાવ્ય ૪૯, ૫૦, ૫૧ માં કહેલો પુરૂષ છે. સ્થિતકે શબ્દ આ આધાન્તરમાં પણુ પડતો મુક્યો છે.

૪૩* પશુપાલ બેશક ઉપર ૫૮-૫૯ મી કાવ્યમાં તથા નીચે ૬૨ મી કાવ્યમાં મૂક્યો છે.

૪૪* સંમીલિત પોતકેનો અર્થ 'ગારમાં' એવો કરેલો છે, તે માત્ર સુંથાઇ પોતકે એ શરસી ફોટલર અનુકૂળ છે, એમ હું ગણું છું. જે શબ્દ પોતુ તરીકે વપરાય છે, જેનો અર્થ 'ગામવેરાને કલ આંકડો' થાય છે. આ સંમીલિત પોતકેનો અર્થ ગામવેરા જિઘરાવાની જાતે એટલે કોપાગાર થાય છે, માત્ર કોપાગાર બતાવે છે.

૪૫* ઉપર ૫૦ મી કાવ્યમાં દર્શાવેલાં જે પૂજે માળીમાળન પૂરાં પાડવા

એ પ્રમાણે ઘણીક વાતો થઈ. જેમ્સે પહેલાં કહેવા પ્રમાણે હેન્રી સી. રા
 તું ચરિત્ર વાંચીને ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. માટે અગાડી દૂધન પીવાનો ઇરાવ કર્યો
 આ પાઠશાળાના સંબંધમાં એક "ડિમેટિંગ સોસાયટી" (વાદવિવાદ કર
 સભા) સ્થાપન થઈ હતી. તે સભામાં આપણા ચરિત્રનાયકે ઘણી નામના મે
 કમકે તેણે લીધેલા વિષયનું ઘણી સારી રીતે પ્રતિપાદન કર્યું હતો. તે જોઈ
 ના વિદ્યાર્થીઓનો શું, પણ મુખ્ય અધિકારીને સુદાં ઘણી નવાઈ લાગતી.
 મોટા વક્તા થશે, એમ પહેલાંથીજ લોકોએ ભવિષ્ય બાંધ્યું હતું. તેજ પ્રમ
 આ પાઠશાળામાં પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યો.

આ પાઠશાળામાં હુનાળાની એ મહિનાની રજા પડવાથી તે પોતાને ઘેર મા
 આગ્યો. તે વેળાએ ટામસ પણ બહાર ગામથી આવેલો હતો. તેથી બંને બાઈ
 લાંબી સુદે તે સુલાકત થઈ. પછી ટામસે ધાર્યું કે જેમ્સ પણ ઘેર આવેલો છે
 માને સારું એક કોઠાર બાંધીએ, તો આ વખત અનુકૂળ છે. એવું ધારીને તે
 કે, "કોઠાર બાંધી શકીશ કે?" તેનો જેમ્સે જવાબ દીધો, "હા, બાઈ, બ
 કીશ, એમ ધારું છું ખરો; પણ અંકગણિત અને બીજગણિત વગેરે વિદ્યાએ
 બ્યાસ કરવા માડવાથી તે કદાચ વીસરી પણ ગયો હોઈ. ખરાખર નક્કી કહેવાતું

ટામસ—ફરીથી એક વાર પ્રયત્ન તો કરી જો. બીજગણિત અને એ
 બ વિષયો તો એ કામને ભલાવી ન નાખતાં વધારે સહાય થાય છે, એમ હું તો
 જેમ્સે—તેનો સુચારી કામ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. એ તો અભ્યાસની વાત છે
 ટામસ—તું શું શું કરી શકે છે, તે થોડી વારમાં જણાઈ આવશે.

ટલાક છોકરાં બગડે છે.
 એ ઉપર કેટલીક વાતો થયા પછી, ટામસે કોઠાર બાંધવા સારું લાકડાં
 કર્યો હતાં, અને બીજો પણ સામાન તૈયાર હતો; તેથી બંને બાઈઓએ મળ
 ણુજા ઉંચા પ્રકારનો કોઠાર તૈયાર કર્યો; અને તેમાં તેમને બહારના બીજા મા
 મદદ લેવી ન પડી; અને તે બાંધી રહ્યા પછી જેમ્સે બીજાના ખેતરમાં કામ
 સારું જવા માડ્યું; કમકે છૂટી ખૂલે પાછા પાઠશાળામાં જવા માટે પહેલાંથી
 રચના પૈસા ભેગા કરવાની તેને જરૂર હતી. વળી લોકોનું જે દેવું કીધું હતું,
 ણ પતાવવાનું હતું; ને પોતાના લૂગડાં પણ ફાટી ગયાં હતાં. એ વખત એક
 થી પોતાનો સુડો વઠાઈ ન શકાવાથી તે કામ પાછળ પડ્યું હતું. તેની તેને
 પડતાંજ પેલા જેડુતને જમને મળ્યો.

જેડુત—આ સુડો વાઢી રહેતાં હુનાળો પૂરો થશે નહિ વાર ?
 જેમ્સે—તમારું કામ ઘણુંજ પછાડી પડી ગયું છે. એકાદ વાર એમ
 તો ચિંતા નહિ; પણ અધાંજ કામમાં એમ મોડું થવું ન જોઈએ.
 જેડુત—મેં તો એવું વાંચ્યું છે કે કોઈપણ કામમાં લગારે મોડું
 થવું નથી.

જેમ્સે—તમા પ્રમાણેજ મારો નિશ્ચય છે. નિશાળમાં હોઈએ છીએ,
 ત્યારે અમારે ત હાજર રહેવું જોઈએ. આજસ મુદ્દે ચાલવું નથી.
 જેડુત નહિ, પણ કોઈપણ કામમાં આજસ કરવું ન જોઈએ. જે
 કોઈ કામ ની જાય છે, તો તે મેળવી લેવું ઘણું કઠણ પડે છે; અને તેમ મ-
 નમાં પણ બળ થાય છે. આજસ તો મને ગમતુંજ નથી.

જેમ્સે—મને પણ આજસ નથી ગમતું. કામમાં પાછળ પડવું શરમ ભરેલું છે.
 જે વિદ્યાર્થી પછાડી પડે છે, તેની અવસ્થા ઘણી ભૂંડી થાય છે.
 જેમ્સે આ જેડુતનું પાછળ પડી ગયેલું કામ એક અઠવાડિયામાં પતાવી દી-
 ધું; અને તેની મજૂરી પણ એને સારી મળી. તેથી તેને થયેલું દેવું પતાવી ના-
 ખી તથા માને મદદ કરીને પાછો પાઠશાળામાં જવાને શક્તિમાન થયો.

જેમ્સે—છૂટીના દિવસોમાં દરરોજ કામ કરીને ઘેર આવી સંધ્યાકાળે એટા એટા
 બીજગણિત દાખલા કરતો હતો. તેવું મન હવે અભ્યાસમાં એટલું તો લાગ્યું હતું
 કે, તેથી હવે સમુદ્ર ઉપર જમને અનુભવ મેળવવાનો તેને લાગેલો નાદ બીલકુલ છૂ-
 ઠી ગયો. તેથી તેની માને મોટો આનંદ થયો; અને પાઠશાળામાં જવાને એક દિવસ
 બાકી રહ્યો, ત્યારે તેની માએ તેને કહ્યું, "જેમ્સ, તું પાછો નિશાળે જાય છે ખરો;
 પણ તારી પાસે થોડા વધારે પૈસા હોત તો બહુ સારું થાત.

જેમ્સે—તેને માટે તું ફિક્કર રાખીશ નહિ. મારી પાસે માત્ર નવ પેન્સ છે, તે-
 માં જેટલા દિવસ ચાલશે તેટલા ચલાવીશ. મેં અગાડીથીજ મિ. વુડવર્થ સાથે ગો-
 ઠવણ કરેલી છે. તે ઉપરથી હું ધારું છું કે મારું ગમે તેમ કરીને ચલાવી લઈશ.
 મા—હા, એ વાત ખરી હશે. પણ પાછો તું નિશાળે જાય છે, ત્યારે સાથે
 થોડા પૈસા હોત તો બહુ સારું થાત.

જેમ્સે—હાથમાં પૈસા હોય ત્યારે આરંભવું, અને તેવું ફળ નિરપયોગી થાય, તેના
 રતાં હાથમાં પૈસા ન છતાં આરંભવું, અને તેવું ફળ સારું અને ઉપયોગી થાય,
 ત વધારે સારું છે.
 મા—એ ઉપરથી હું તો જાણું છું કે તારો વિચાર વગર પૈસે પણ પાઠશાળા-
 માં અભ્યાસ કરીને સારું ફળ મેળવવું એજ છેની?

જેમ્સે—હા, તેવોજ છે; કારણ કે હું શિયાળામાં નિશાળ ભણાવવા માડીશ, એ-
 રલે થોડા પૈસા એકઠા થશેજ.
 મા—ત્યારે તો તું આવતા શિયાળામાં નિશાળ ભણાવવાની ઉમેદ રાખતો
 જણાય છેની ?

જેમ્સે—હું એવો વિચાર કરું છું ખરો. પણ કદાચ એમાં નિરાશ પણ થાઉં.
 મા—તું નિરાશ તો નહિ થાય એવી મને આશા છે. જે તું શિયાળામાં એ-
 કાદ નિશાળ કહાડશે, તો તારો તમામ ખર્ચ નીકળી રહેતાં પાઠશાળામાં જવાને વ-
 ધારે સવડ થશે એટલુંજ નહિ, પણ ફાવે ત્યારે બીજું કામ તારે કરવું પડશે નહિ.

જે—તું કહે છે તેવો વખત ડ્યારે આવે, તેની અપેક્ષા કરતો હું બેસી રહેવાને નથી. પણ જેમ આજ દિન સૂધી હું કરતો આવ્યો છું, તેમ કામ કરીને મારો ભણવાનો અને બીજો ખરચ કહાડીશ. હું બળવાનું છું, કંઈ કામ કરતાં થાકી બહુ એવો નિર્ભય તો નથી.

એ પ્રમાણે મા દીકરાને વાતચિત્ત થયા પછી તેને પાઠશાળામાં જવાના દહાડા પાસે આવી લાગ્યા. જ્યારે તે ઘર છોડીને નીકળ્યો, ત્યારે તેની પાસે માત્ર નવ પેન્સ હતા. તે હસતાં હસતાં પોતાના મશિયાઈ બાધને દેખાડીને બોલ્યો, “જેને હેત્રી, આ મારી પાસે નવ પેન્સ છે. એને બીજા સોખતી નથી. પણ થોડી મુદ્દતમાં એને બીજા સોખતીઓ કરી આપીશ.” એ કહેવાની મતલબ એવી હતી કે, “આ માત્ર થોડા પૈસા છે. પણ બીજા વધારે પૈસા હું મેળવીશ.”

જેમની આ સઘળી વાતો ઉપરથી આપણને એક પ્રસિદ્ધ માણસની વાત યાદ આવે છે. તેનું નામ હારેસ માન અને તે માસાચ્યુસેટનો રહેનારો હતો. તે ધણી જ ગરીબ હાલતનો હતો; અને તેને પણ વિદ્યા સંપાદન કરવાની હોંસ હતી. તથાપિ ગરીબાઈને લીધે તેને ધણાં દુઃખો પડ્યાં; તોપણ પરમેશ્વર તેનો બેલી હતો. તેણે તેને માર્ગ બતાવ્યો તથા નિશાળે જવાની સવડ કરી આપી. એ પણ કોલેજમાં હતો, ત્યારે કાવતે વખતે કામ કરતો હતો. એક વાર તેણે પોતાની બહેનને એમ લખ્યું કે, “બાઈ, મારા છેલ્લા નવ પેન્સે મને છોડ્યો; ને હવે ફરીથી મને મજા એવી આશા નથી.” એ માણસ એટલો ગરીબ હતો, તથાપિ પરમેશ્વરે અગાડી તેનું કલ્યાણ કર્યું; અને પછી તે મોટા નામીઓ પુરૂષ થઈ ગયો.

અધૂરું.

ગ્રીષ્મ વર્ણન.

પર્યસ્તાપન્દુત્યલંકાર.

૧ તરણિનો તાપ એ પ્રતાપ પૂરો દેખી લઈએ,
પવન પ્રચંડ શરો સંગમાં સુહાવ્યો છે;
વિચરી વિદેશ દેશ જેસથી જુકામ કરી,
અંધરે ઊડાવી રેણુ અપ્તર બનાવ્યો છે;
ઠાંકી દીધો સૂર્ય જે સહાય સદ્કાળ કેરો,
અંધકાર ગાઠો મન પ્રાગને ન ભાવ્યો છે;
૨ મારવ પ્રચંડ થકી કાપે વૃંદ વાદળાંનાં,
સદ્કાળ થકી ગ્રીષ્મ લડવાને આવ્યો છે.—

૧

૧ સૂર્ય. ૨ પવન.

ગ્રીષ્મની પ્રોષિતપતિકા નાયિકા.

કોન ઉપચાર પીર મેરે મનહુકી જાવે ?
બસત બિદેસ પ્રાન પ્યારો એસે કાલમે;
ગાઠે ગાત્રહીસે ગલી, ભરહુ ન આવે નિંદ,
પુલહુકી સજ્જન સૂલ જેસી બિના અબાલમે.
તરનિકે તાપતે મૂંઝાય મન સોક લાય,
ચંદન ચઢાય હાર દુઃખ ભયો હાલમે;
આવે પ્રાન પ્યારો ફેર ગ્રીષ્મમે ન જાને દેહું,
દોહુભાતી હોવે દુઃખ વહે ગઈ બિહાલમે.

૨

બનાવનાર કવિ લાધારામ વિશ્રામ
આત્મજ પ્રયાગજી વિ. લાધારામ.

વીરવંદનાષ્ટક.

સવૈયા.

જે નિજ ધર્મે ભાવ ધરે, પર ધર્મે કહી કરે નહિ પ્યાર;
દેશ તણી દિક દાઝ અહનિશ, અને અનેક કરે ઉપકાર;
સત્ય શીલ વ્રત શાન્ત સ્વભાવે, સર્જનના ગુણનો શૃંગાર:
એવા ગુણ ગંભીર વીરને, કરે વંદના વારંવાર. ૧

નિરાશ્રિતોને આશ્રય આપે, કાપે તેનાં કષ્ટ અપાર;
એક પત્ની વ્રત આપે, અંગે અનીતિને આપે ધિક્કાર;
જે દુર્વ્યસનથી દૂર રહે ને, કવિ કાવિદને દે સત્કાર:
એવા ગુણ ગંભીર વીરને, કરે વંદના વારંવાર. ૨

ધરે ધીરતા દુઃખ પ્રસંગે, મનમાં નહિ ગભરાય લગાર;
ઉચ્ચ પદે અભિમાન દિસે નહિ, સર્જન જાને જે સુખકાર;
દંદ્રિયદમનની શક્તિ અનુપમ, ધની પાસે ન બને લાચાર:
એવા ગુણ ગંભીર વીરને કરે વંદના વારંવાર. ૩

એક અનંત અનુપમ ધર્મર ઊપર જેનો દૃઢ આધાર;
સેવે જે સદ્ભાવ ધરી નહિ ભૂત વ્રત કે રિંજણકાર;
ખહાદુર બુદ્ધિનો બળવંતો, જાણી લે જે સાર અસાર:
એવા ગુણ ગંભીર વીરને કરે વંદના વારંવાર.

લુચ્ચા લંપટ બંડોરને શાસન આપે તજ દરકાર;

૩ બાલમે—પતિએ.

દેશ તણા દુઃખને નિત કાપે, આપે આનંદનાં ઉદ્ગાર;
ગરીબ તવંગર ગુણહીણાં ગુણી બપર છે જેનાં આભાર:
એવા ગુણુ ગંભીર વીરને કહે વંદના વારંવાર.
પાપ વિષે નહિ આપ રતિ, ને પાપીને શત્રુ આકાર;
પ્રાણી જનપર પ્યાર અતિશય, સદાય કરતો પરઉપકાર;
છાને છેતરવું છળ કરવું, ખાસ એ પરે રાખે ખાર:
એવા ગુણુ ગંભીર વીરને કહે વંદના વારંવાર.
ધન ધૂતી ને કરે ન ભેળું, ધન થાતાં ધર્મો કરનાર;
સરખો ભાવ સરવ પર રાખે, વળી વૃત્તિ રાખે દાતાર;
કારણુ વિણુ નહિ કરે કલહ કદિ, કરતાં કલહજ શૂંર સરદાર;
એવા ગુણુ ગંભીર વીરને કહે વંદના વારંવાર.
સદા સંપ સર્વેથી રાખે, હનર જેના હિત ઇચ્છનાર;
પૂર્ણ પરાક્રમ પંડ વિષે, હથિયારો હિંમતનાં ધરનાર;
ઇશ કરો બક્ષીશ પ્રાગ કહે ભરતભૂમિમાં ભડ નરનાર.
એવા ગુણુ ગંભીર વીરને કહે વંદના વારંવાર.

અન્યર કચ્છ.

} બનાવનાર. કવિ લાધારામ વિશ્રામ
આત્મજ પ્રયાગજી વિ. લાધારામ.

સીતાહરણ.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૪૮ થી)

માલાકાર—એ અહિં શું કરવાને આવે?
મૃદંગનાદ—તમારો અહંકારી રાજા એમને અહિં આણુશે.
માલાકાર—ત્યારે શું જનસ્થાનમાં ચોદ હનર રાક્ષસો મરાયા એ સંભળાય છે તે
એમણે માર્યાં ?
મૃદંગનાદ—એટલુંજ નહિ, પણ એમના કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મણે શૂર્પણખાનાં નાક
કાન પણ કાપ્યાં છે.
માલાકાર—(આશ્ચર્ય) આર્ય ! તમે આ શું કહો છો ?
મૃદંગનાદ—આમાં આશ્ચર્ય શું પામો છો? દેવી કમળ એવો છે.
માલાકાર—હાય,
||ગીતિ||
મન મનનો મદ હરવા, એક એકથી બધે અધિક દિસે;
તારક શશી રવિ રાહુ, રચાયલા છે સ્વભાવતઃ સેજે.
મૃદંગનાદ—શૂર્પણખા શું અહિં આવી નથી ?

માલાકાર—ના કંઈ સાંભળ્યું નથી.

મૃદંગનાદ—વાર ત્યારે તમારા મહારાજ અત્યારે ક્યાં હશે ?

માલાકાર—હમણુંજ એક અતુચારિકા આવી તે કહેતી હતી કે મહારાજ અંત-
ગૃહમાંથી સભાભવનમાં ગયા.

મૃદંગનાદ—ત્યારે મહાત્મા વિભીષણને મળવાનો તો આ સમય ઠીક છે.

માલાકાર—હા, ચાલો હું પણ રાજમહેલમાંજ આવું છું.

(બન્ને જાય છે.)

इति चिष्कंभक.

(પછી સભા ભરી બેઠેલો રાવણુ પ્રવેશ કરેછે.)

વંદીજન—(હાથ જોડી) પુષ્પિતાગ્રા.

સુર અસુર નરેશ ગર્વહારી,
ત્રિભુવન વૈભવ માત્રના વિહારી;
પ્રતિ દિવસ હજો પ્રભુ પ્રતાપી,
જય જય રાક્ષસચક્રવર્તી. ॥ ૭ ॥

પ્રહસ્ત—જય જય મહારાજ દશકંધર !

રાવણ—સર્વે આસનસ્થ થાવ.

(સર્વે નમન કરી આસન લેછે.)

(પ્રહસ્તને) કેમ શા સમાચાર છે?

પ્રહસ્ત—મહારાજના પ્રતાપથી સર્વેન વિજય એજ. માત્ર જનસ્થાનવિના સર્વે સ્થળેથી
વિજયના સમાચાર લઈ અતુચરો આવી ગયા છે; અને માંડણિક રાજાએ
તરફથી પણ પ્રતિનિધિયો અને સેવકો મહારાજની સેવામાં હાજર થઈગયાછે.

રાવણ—(પુશ થઈ સર્ગવ) અને અમરાવતીથી અને અલકાથી કાઈ આવ્યું છે કે?

પ્રહસ્ત—હા મહારાજ ! ક્રમાનુસાર દેવ ગન્ધર્વ અને અપ્સરાઓ મહારાજની સેવા-
માં આવેલાંજ છે.

પ્રતિહારી—(પ્રવેશ કરી) મહારાજનો જય થાવ. જનસ્થાનથી અકંપન પધારેલા છે.

પ્રહસ્ત—(સ્વગત) અકંપન પંડેજ !

રાવણ—તેમને પ્રવેશ કરાવો.

(પ્રતિહારી જાય છે.)

અકંપન—(પ્રવેશ કરી) મહારાજનો જય થાવ.

રાવણ—પધારો ! પેલા આસન ઉપર બેસો.

(અકંપન બેસેછે.)

કેમ જનસ્થાનમાં કુશલ છે તે ?

અકંપન—(અકંપ) આ હંજ શેષ રહ્યો તે મહારાજનાં દર્શન કરવા પાસે.

(નમન કરે છે.)

રાવણ—શાન્ત થઇ અથ ઇતિ વૃત્તાંત કહેા.

અકંપન—મહારાજ, યૌદ હજાર રાક્ષસો મરાયા ! !

રાવણ—(પગ પછાડી) હે ! મંદાક્રાન્તા.

શુભી દેવો રણ રમતમાં સ્વર્ગથી બ્રહ્મ કીધા,
ગંધર્વોને વશ કરી બળી યક્ષને બંદી કીધા;
ભૂપાળો ને ઉરગપનિએ દૃષ્ટિએ પ્રાણ આપ્યા,
એવા મારા અતુલ બળનો કોણ અજ્ઞાત છે હા !!

અકંપન—રામ કરીને એક બાળક ક્ષત્રિયકુમાર છે.

રાવણ—ત્યારે ખર ક્યાં નાશી ગયો ?

અકંપન—નાશી ક્યાં જાય ? દેવ ! એ, દૂષણ, અને ત્રિશિરા પણ એ બાળકના શરે
યમલોકને પ્રાપ્ત થયાછે.

રાવણ—(સર્ગવં)

અનુષ્ટુપ્

ધનેશ યમ ને ઇન્દ્ર વિષ્ણુએ છેડીને મને,
સમર્થ નથી લેવાને સુખસ્વપ્નેય કોસ્થને ॥ ૯ ॥

પ્રહસ્ત—ખરેજ મહારાજનું બળએશ્વર્ય એવુંજ અપ્રતિહત છે.

રાવણ—ત્યારે શું એ રામ દેવસૈન્ય લઇને આવ્યોછે?

અકંપન—ના; તે તો માત્ર ઇન્દ્ર જેવા એના કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મણેજ અનુગત છે.

રાવણ—(સાશ્વર્ય) ત્યારે ખરશાસિત સેનાએ કેમ રાક્ષસ જાતને કલંકિત કરી?

અકંપન—મહારાજ ! શું એવું બળ ! માત્ર એક પ્રહરમાંજ

અનુષ્ટુપ્.

ધાયુના વેગને રોકવાને વેલા સમુદ્રની,
રામે એવા શરાસારે હણી સેના નિશાચરી.

રાવણ—(સ્વગત) ખરેખર !

અનુષ્ટુપ્.

ઉપેક્ષા કરી મેં મારે હાથે શત્રુ ઉછેરિયો,
સીતા સ્વયંવરે પાછો મેં એને શવતો મુક્યો.

॥૧૧॥

(પ્રકાશ.) અરે ! કોઇ છે કે ? મૃત્યુ લોકના માનવીએ રાક્ષસોનું નાક લીધું !!!

પ્રહસ્ત—શાન્ત થાવ મહારાજ ! અને વિચાર કરો.

(નેપથ્યમાં.)

હા બ્રાતર ! દશકંધર ! હા કુમાર મેઘનાદ !

રાવણ—અરે ! આ કોનો સ્વર છે ?

(સર્વે સસંબ્રમ જુએ છે, એટલામાં શૂર્પણખા આવીને મલા વચ્ચે પડે છે).

—(શૂર્પણખાને) શાન્ત થા; એન, શાન્ત થા.

શૂર્પણખા—(નિઃશ્વાસ નાખી) હા બંધુ ! હા કુમાર મેઘનાદ !

રાવણ—શાન્ત થા એન ! અને આ તારા, અપરાધી માત્રનો એક ક્ષણમાં સંહાર કર
નાર બંધુને જે હોય તે કહે.

શૂર્પણખા—અરેરે ! શું કહું ? અને ક્યાં જાઉં ?

વસંતતિલકા.

એકંમુ બાવન નિશાચર પાળનારી;

તારા સમા ત્રિભુવનેશ્વર બંધુવાળી;

હું કામરૂપ અતિ ઘોર છતાં અરેરે !

પોંચી શું શાન્ત થઉં ? રામથી આ દશાએ.

॥૧૨॥

રાવણ—(શૂર્પણખાને વિરૂપ જોઈને) તને વળી આમ કોણે કરી ?

શૂર્પણખા—એ રાઘવેજ.

રાવણ—(અજ્ઞાન હોય તેમ) એ રાઘવ વળી કોણ છે ?

શૂર્પણખા—(ચીડાઈને)

વસંતતિલકા.

તારો મુવા ! મદવિમદકંકાર્તવીર્ય,

તેના હજાર કરને પણ છેદનાર;

તે ક્ષત્રિયાન્તકરનેય નમાવનાર,

છે એજ દાશરથિ રાઘવ રામચન્દ્ર.

॥૧૩॥

રાવણ—અહો ! એના તે શા ભાર છે !

શૂર્પણખા—ભાઈ ! તે હજી એનો હાથ નથી દીઠો.

રાવણ—જ જ !

માલિની.

સુર અસુર ભુજંગો યક્ષ ને ગુણકોથી,
ભય નથી કદિ જેને મૃત્યુનો માનવીથી;

ત્રિભુવન જીતિ જેણે સેન કેલાસ તોળ્યો,

દશમુખ કર એવો કેમ રે' રામ ખીતો ?

॥૧૪॥

શૂર્પણખા—મુવા મિથ્યાભિમાની ! તને ક્યાં રોક છે ?

રાવણ—એણે હજી શું કર્યું ?

શૂર્પણખા—(કોપથી).

જ્ઞાદૂલવિક્રીહિતમ્.

માંડી યજ્ઞથી ગાધિરાજ સુતના માંડ્યો તને મદવા,

તાં નાક લીધું સ્વયંવર વિષે મારી વળી તાટિકા;

આજે યૌદ હજાર રાક્ષસ હણી કીધી વિરૂપા મને,

તારા વીસ હજાર હસ્તિબળના ધિકાર છે હાથને.

॥૧૫॥

(અપૂર્ણ)

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને હસ્તકનાં ફંડોનું બંને:—સન ૧૯૬૨ નું.

ક્રમ નં.	ફંડનું નામ અને મૂળ થાપણ.	સન ૧૯૬૨ ની આખર સૂચીની ઊપજનો અડસ્ટો.		નિશ્ચિત થયેલો સંભવિત ખર્ચ.		આસા-લભાંખ રચાઈ શકે એ-લ તરફ ની કુલ વોસંભ નિર્મિત વેલિત વ રકમ.	નોંધ.
		આખત.	છૂટક રકમો.	આખત.	(નિયમિત રકમની કુલ વોસંભ નિર્મિત વેલિત વ રકમ.)		
૧	શેઠ સોરાળજી ભમશેઠજી જીભાઈ પ્રાધકંડ. મૂળ થાપણ ૨૨૫૦૦)ની સરકારી પ્રો. લોન. ચાલુ સાલનું વ્યાજ.	૨૯૨ ૪૦૦ ૧૧૬	૨૯૨ ૪૦૦ ૧૧૬	આખત.	૨૦૦ ૨૫૦ ૨૫૦	૧૦૦	૧૦૮
૨	શેઠ હરિવલ્લભદાસ આળગોવિદ્યાસ પ્રાધકંડ મૂળ થાપણ ૨૨૦૦૦)ની સરકારી પ્રો. લોન. ચાલુ સાલનું વ્યાજ.	૧૯૩ ૨૫૦ ૯૦	૧૯૩ ૨૫૦ ૯૦	આખત.	૨૦૦ ૨૫૦ ૨૦૦	૯૦	૧૦૮
૩	રા. બ. ગોપાળરાવ હરિદેશમુખસીલીક રોકડ. મેમોરિયલકંડ. મૂળ થાપણ ૨૧૩૦૦)ની સરકારી પ્રો. લોન. ચાલુ સાલનું વ્યાજ.	૧૩૧ ૩૫૦ ૬૬	૧૩૧ ૩૫૦ ૬૬	આખત.	૧૫૦	૪૩૦	૧૦૩

૪	કચ્છગિજીભેમોરિયલકંડ. મૂળ થાપણ ૨૨૫૦૦)ની સરકારી પ્રો. લોન. ચાલુ સાલનું વ્યાજ.	૨૬૫ ૫૨૫ ૧૨૧	૨૬૫ ૫૨૫ ૧૨૧	આખત.	૨૦૦ ૧૫૦ ૩૫૦	૩૬૦	૧૫૭
૫	કરસનદાસ મૂળજી મેમોરિયલકંડ. મૂળ થાપણ ૨૩૨૦૦)ની સરકારી પ્રો. લોન. ચાલુ સાલનું વ્યાજ.	૨૮૬ ૩૫૦ ૧૪૨	૨૮૬ ૩૫૦ ૧૪૨	આખત.	૧૫૦ ૨૦૦ ૨૭૫	૭૦૦	૨૪૧
૬	મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ મેમોરિયલકંડ. મૂળ થાપણ ૨૫૦૦૦)ની સરકારી પ્રો. લોન. ચાલુ સાલનું વ્યાજ.	૫૮૭ ૧૪૦૦ ૨૫૬	૫૮૭ ૧૪૦૦ ૨૫૬	આખત.	૬૦૦ ૪૦૦ ૫૦૦	૬૨૫	૧૫૩
૭	મજમુંદાર મણિશંકર જીભાઈ પ્રાધકંડ. મૂળ થાપણ ૨૨૦૦૦)ની સરકારી પ્રો. લોન. ચાલુ સાલનું વ્યાજ.	૧૮૦ ૨૭૫ ૯૧	૧૮૦ ૨૭૫ ૯૧	આખત.	૩૦૦	૧૬૦૦	૩૪૩
૮	સૌ. પાર્વતી કુંવર સ્મારકકંડ. મૂળ થાપણ ૨૨૦૦૦)ની સરકારી પ્રો. લોન. ચાલુ સાલનું વ્યાજ.	૭૮ ૧૦૦	૭૮ ૧૦૦	આખત.	૧૩	૩૦૦	૨૪૬

— પ્રો. લોન.
 ૯ ડિ. ૦ બા. મણિભાઈ ભશભાઈ ક. સીલીક રોકડ.
 ૨૭ મેમોરિયલફંડ. મૂળ યાપણુચાલુ સાલનું વ્યાજ.
 ૨૮૭૫)ની સરકારી પ્રો. લોન.
 ૧૦ સૌ. ૦ કંકુઆઈસ્મારકફંડ. મૂળ યા-સીલીક રોકડ.
 ૫૭૫૦૦)ની સરકારી પ્રો. ચાલુ સાલનું વ્યાજ.
 લોન.
 ૧૧ રા. બ. રણછોડલાલ છોટાલાલસીલીક રોકડ
 બાપણુફંડમૂળ યાપણુ ૨૨૦૦૦)ચાલુ સાલનું વ્યાજ
 ની મ્યુનિસિપલ લોન.
 ૧૨ અચારામ શંભુનાથ મેમોરિયલફંડસીલીક રોકડ
 મૂળ યાપણુ ૨ ૫૦૦) ની સ. ચાલુ સાલનું વ્યાજ
 રકારી પ્રો. લોન.
 ૧૩ એરેડેલ મેમોરિયલ ફંડ. મૂળસીલીક રોકડ
 યાપણુ ૨ ૩૩૦૦) ની સરકારી
 પ્રો. લોન. " વધારાની લોન
 ચાલુ સાલનું વ્યાજ
 ૧૪ પ્રિન્સિપલ મેમોરિયલ ફંડ. મૂળસીલીક રોકડ
 યાપણુ ૨. ૩૧૦૦)ની સરકારી
 પ્રો. લોન. " વધારાની લોન
 ચાલુ સાલનું વ્યાજ

૬૪	૨૬૨	અક્ષયકૃત હિરટરી ઓવસિવિલાહ		
૭૩૮	૭૩૮	કેશનનું ભાષાંતર (ચાર વર્ષના)	૭૦૦	
૩૫૦	૧૦૮૮૬૭	લાઈબ્રરીઓને પુસ્તકની ભેટ	૩૮૮	
			૧૦૮૮	૦
૪૦૯	૬૦૯	૨ ૫) ની માસિક રકોલશિંપ	૬૦	
૨૦૦		સન ૧૮૬૨ નાં ઇનામના.	૨૫	
			૮૫	૫૨૪
૬૦	૧૬૦	ગુજરાતકોલેજમાં ૧૮૬૧નું ઇનામ.	૧૮	
૧૦૦		" " ૧૮૬૨નું ઇનામ	૧૮	
૨૨		થું કોલેજમાં માસિક રકોલશિંપ.	૧૨૦	
૨૦		કન્યાશાળામાં ઇનામ ૧૮૬૧ નું	૧૨	
		" " ૧૮૬૨ નું.	૧૨	
૪૧	૩૨૯	થું કોલેજમાં માસિક રકોલ- શિંપ.	૧૪૪	૧૮૫
૧૫૦			૧૨૦	૧૫૮
૧૩૮				
૫૦				
૧૦૦				
૧૨૮				

૨૭૮	૧૨૦	થું કોલેજમાં માસિક રકોલર- શિંપ.	૧૨૦	૨૦
૧૪૦	૨૦	મગનભાઈ કન્યાશાળામાં બે વા- ર્ષિક ઇનામ.	૨૦	૨૦
૪૦	૩૬	ભરૂચ હિલેટ્ચુ સભાની એ-વ- સ્કંદમાં ૧૮૬૧-૧૮૬૨ નાં ઇ- નામ.	૩૬	૭
૪૩	૨૦	આમદાવાદ પ્રે. ૨૦ મે. ૨૦ કોલેજમાં બે વાંદના.	૨૦	૦
	૪૮	સન ૧૮૬૧ તથા ૧૮૬૨ ના ત્રણ ત્રણ ઇનામનાં.	૪૮	૩૧
૭૯	૪૮	આમદાવાદ સં. હાઈસ્કૂલમાં મા- સિક ૨૪)ની રકોલશિંપ.	૪૮	૧૭
૬૫	૩૫૦	મળકુર લાઈબ્રરીને રોકડા ગા પવાના.	૩૫૦	૦

૧૫ લલુભાઈ શામળદાસ રકોલશિંપસીલીક રોકડ
 ફંડ. મૂળ યાપણુ ૨ ૩૧૦૦)ચાલુ સાલનું વ્યાજ
 ની સરકારી પ્રો. લોન.
 ૧૬ સૌ. સતવાદી ઇનામ ફંડ. મૂળસીલીક રોકડ
 યાપણુ ૨ ૬૦૦)ની સરકારીપ્રો. ચાલુ સાલનું વ્યાજ
 લોન.
 ૧૭ દેશાઈ કન્યાશાળામ હકૂમતરાય પ્રા. સીલીક રોકડ
 ઇક ફંડ. મૂળ યાપણુ ૨ ૫૦૦)ચાલુ સાલનું વ્યાજ
 ની સરકારી પ્રો. લોન.
 ૧૮ સર હોપ મેમોરિયલ ફંડ. મૂળસીલીક રોકડ,
 યાપણુ ૨ ૫૦૦) ની સં. પ્રો. ચાલુ સાલનું વ્યાજ.
 લોન; તથા ૨ ૧૭૫) નો ચાંદ
 પાડવાનો સિક્કો.
 ૧૯ માસ્તર પુલાખીદાસ પ્રાઈક ફંડસીલીક રોકડ
 મૂળ યાપણુ ૨ ૫૦૦)ની મ્યુ. ચાલુ સાલનું વ્યાજ
 લોન અને ૨ ૧૦૦) સરકારી પ્રો.
 લોન.
 ૨૦ રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભ-સીલીક રોકડ
 દાસ રકોલશિંપ ફંડ. મૂળ યા-ચાલુ સાલનું વ્યાજ
 ૫૭૫ ૨ ૧૪૦૦) સેવિંગબંકમાં.
 આપારવ ભોળાનાથ લાઈબ્રરી ફંડરોકડ સીલીક
 મૂળ યાપણુ-૨ ૭૦૦૦) ની મ્યુ-ચાલુ સાલનું વ્યાજ
 નિસિપલ લોન.

Lalshanker Umishanker,
 ઓનરરી સેક્રેટરી, બુ. વ. સોસાયટી.

વાર્તા વિનોદ.^૧

પ્રથમ દર્શન.

(લખનાર—જીવરામ અજરામર ગોર, ભુજપુર-કચ્છ.)

વિભાગ પેહેલો.^૨

ઇતિહાસિક વાતો અને ખરા બનાવો.

(૧) કવિ કિર્દુસી અને મહમૂદ ઘિઝનવી.

સુલતાન મહમૂદ ઘિઝનવીની તવારીખથી ભાગ્યેજ કોઇ ઇતિહાસ વાંચનાર અજાણ્યું હશે. એણે વિશેષે કરીને પોતાની જીંદગી હિંદુસ્તાન પરની પોતાની ચોવીશ સ્વારીઓમાં વાપરી. એ સ્વારીઓ કરવામાં ઘણું કરીને તેની એ મતલબ હતી, એક અર્જનસ્પૃહા (પૈસો પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ) અને બીજી મહત્વાકાંક્ષા (દુનિયામાં મહાન પુરુષ કહેવાવાની ઇચ્છા) અને તેની બંને ધારણાઓ ઘણું અંશે સફળ થઇ છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી, એ ઇતિહાસ વાંચનાર સહેજ સમજી શકશે. દ્રવ્ય મેળવવાની લાલચથી તેણે ઘણા દુરના દેશો પર ઘણું જોખમ વેડીને સ્વારીઓ કરી છે, અને ત્યાંથી અપાર દ્રવ્ય લૂટી લઈ ગયો છે.

મહમૂદે સાંભળ્યું હતું કે બખાનના રાજા પાસે પચાસ “માપાં” ઝવાહિર છે, તેથી તેને પણ એજ રીતે માપાંને હિસાબે ઝવાહિર એકઠું કરવાની ઇચ્છા થઈ; અને તેથી તેણે જે જે સ્વારીઓ કરી મૂલક જીત્યા, ત્યાં થાણાં ખેસાડી કબજે રાખવા કે બંદોબસ્ત કરવાને બદલે માત્ર ઝવાહીરો વગેરે દ્રવ્ય એકઠું કરવાનીજ નેમ રાખી તો: અર્થાત્ તેને મુલકના માલિક થવા કરતાં ઝવાહીરના માલિક થવું વધારે પસંદ હતું. બીજી વૃત્તિ (મહત્વાકાંક્ષા) ઉત્પન્ન થવાનું કારણ મહાપુરુષોના ચરિત્રો વાંચવાને અને સાંભળવાને તેને શોખ હતો. તેણે પુષ્કળ ઇતિહાસિક પુસ્તકોની વાતો સાંભળી હતી, તેથી પોતાની પણ તેવા પુસ્તકોમાં ગણના થાય એવી તેની ઇચ્છા હતી. તેને કવિતાનો ઘણો શોખ હતો. તેની સમજણ એવી હતી કે (પ્રસિદ્ધ) કવિઓએ જે

૧ આ પુસ્તક ચાલતી સાલ (૧૮૯૨) ની આખેરીએ છપાઈ બહાર પડશે; તેની કિંમત રૂ. ૨-૮-૦ છે.

૨ આ પહેલા વિભાગમાં આવી પચાસ વાતો આવશે. બીજા વિભાગમાં “બોધદાયક વાતો” ની સંખ્યા પણ તેટલીજ બલકે તેથી વધારે થશે. (જૂઓ વિજ્ઞાન વિલાસ ૧૮૯૨ ના અંક પેહેલાથી)

ની કીર્તિ ગાઈ છે, તે પુરુષ ગમે તેવો હોય તોપણ જગતમાં તે પ્રસિદ્ધ અને મહાન પુરુષ કહેવાય છે? ” એવા વિચારથી તે કવિઓને ઘણું માન આપતો, અને તેમની કવિતા શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળતો. કવિતાની પરીક્ષા કરવામાં અને સૂક્ષ્મ ભેદો સમજવામાં તેની શક્તિ બેહદ હતી.

એક વખત તેના દરબારમાં એ કવિઓ આવ્યા. તે સંબંધે બંને ભાઈ હતા. તે બંનેમાં વત્તી ઓછી કવિત્વ શક્તિ હતી. તેમાંના એકનું નામ ફિરદુશી અને બીજાનું નામ ઉનસારી હતું. ફિરદુશીની શક્તિ વીરરસમાં અત્યુત્તમ હતી. ઉનસારીની સામાન્ય શક્તિ જે કે ફિરદુશી કરતાં ઘણીજ કમ હતી, તોપણ શૃંગારી કાવ્યમાં તેનું ટકું ઠીક ચાલતું હતું; અને ઉનસારીની કવિત્વશક્તિ બહુ પ્રસિદ્ધ પણ નથી. કવિ ફિરદુશી વાતચિત્ત કરવામાં ઘણો ચાલાક અને રાજનીતિજ પુરુષ હતો. તેણે મહમૂદની સ્વારીઓના વર્ણનની અદ્ભુત-વીરરસથી ભરપૂર થોડીક બેતો બનાવી હતી, તે બાદશાહે બેટ કરવા તેમનો વિચાર હતો. આગળથી ખબર આપ્યા પ્રમાણે બ્યારે આ બંને ભાઈઓને રાજસભામાં મહમૂદની હાજર દાખલ કરવામાં આવ્યા, ત્યારે બંને જણાએ ઘણી નમ્રતાથી માથું નમાવી સલામ કરી. તે વખત મહમૂદે ફરદુશીને પ્રસિદ્ધ કવિ જાણીને તેની આગતાસ્વાગતા પૂછી, તથા ઘટિત સન્માનની સાથે બંનેને ખેસવા કહ્યું; એટલે ફરદુશીએ પુનઃ નમન કરી પોતા પાસેનો બેતો વાળો પત્ર ખુલ્લો કરી, બાદશાહે આપતાં કહ્યું કે “આપની શરાતન અને ઉદારતાની એ બહુ તારીફ સાંભળી, તેથી આપની સુલાકાતે આવવાની ધારણા તો મેં ઘણા વખતથી બાંધી હતી, પણ કંઈને કંઈ કારણોથી અવાયું નહિ. તેમ આપની પાસે આવવા માટે કંઈ નજરાનું જોઈએ, એમ સમજી આ જૂજ બેટ લાવ્યો છું, તે અંગીકાર કરશો.” બાદશાહે બાબદથી તે બેટ (પત્ર) સ્વીકારી, પત્ર હાથમાં લઈ, ધ્યાનપૂર્વક મથાળાથી છેડા લગણુ જોઈ ગયો. તેથી જોનારને તો માત્ર એટલુંજ જાણાય કે તેણે માત્ર કાગળ યા ઘણું કહીએ તો અક્ષર જોયા, પરંતુ મહમૂદની ખુદ્દિ એવી તીક્ષ્ણ હતી, કે જે કાગળ પર માત્ર તેની નજર ફરી ગઈ, કે તે તમામ કાગળની બરાબર મતલબ સમજ્યો. આ કવિનો પત્ર વાંચી રહેતાં સુલતાનના મોઢા પર આનંદસૂચક લાલી દેખાઈ. કવિ તે બરાબર સમજ્યો. “કવિતા કરનાર પોતેજ તે કવિતા વાંચી સંભળાવે, તો તેના મનના ગૂઢ આશયો સાંભળનારને બરાબર સમજાય, તેમ અસર કરે,” એ નિયમથી સુલતાન અચ્છી રીતે વાકેફ ગાર હતો; એટલે તરત તેણે પત્ર પાછો કવિના હાથમાં આપ્યો; એટલે કવિ તેની મતલબ સમજ્યો, અને તે બેતો પોતાની છટાદાર અને મનોહર વાણીથી સુલતાનને કહેવા માડી. કવિના બોલવાથી મહમૂદને તે બેતો એટલી બધી પસંદ આવી કે તેને જે કાવ્ય પસંદ પડે તે વંચાવાને અંતે બોલનારને શાખાસી હોતો તેને બદલે બધી બેતો બોલાઈ રહેતાં સૂધીમાં તેણે દશ વાર કવિને શાખાસી આપી, અને દશે વખત તેના કોષાધિકારીએ કવિની પાસે સુવાર્યું સુદાઓની થેલીઓ મૂકી; કેમકે રાજનીતિનો નિયમ છે કે—

“જો મન રીક્ષે આપનો (તો) મોજ ન ચાલી જાય.”

અર્થાત્ રાજ્યોની રીઝ ખાલી જતી નથી. દ્રવ્ય જોઈ કવિ ખુશી થયો, પણ કવિ કરતાં મહમૂદની ખુશાલી અનહદ હતી. આ બેતો સાંભળવાથી તેને એમ જણાયું કે “જે મહાન્ કવિઓની અમર વાણીથી બાદશાહો અમર થાય છે, તે કવિઓ આવાજ.” આ કવિને પોતાનો રાજકવિ ઠરાવી ત્યાંજ રાખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો, અને બોલ્યો—

“કવિરાજ ! હવેથી આપ આપના ભાઈ સહિત હંમેશાં અહીંજ રહો, તો કંઈ હરકત છે ? મને આશા છે કે આપ મારા રાજદરબારને શોભા-અલંકાર રૂપ થશોજ. આ તમારી બેતો માટે તમને જે ઇનામ મળ્યું છે, તે તો કંઈ ખિસાતમાંજ નથી. પણ જે તમે મારા વૃત્તાંતનું એક પુસ્તક બનાવો, તો હું તમને દરેક બેતને માટે એકેકી સુવર્ણ-સુદ્રા (દામ-દ્રામ) આપું. હું ધારું છું કે જે કામમાં હું આપને યોજવાની ઇચ્છા રાખું છું, તે આપની યોગ્યતાનુંજ છે. તેથી કપૂલ કરશો, એમ આશા રાખું છું.”

“પુદ્ગલવિદ ! જે આપની એવીજ ઇચ્છા હોય,” કવિએ નમ્રભાવથી કહ્યું, “તો મારે તે આપતમાં કંઈ વાંધો નથી. મેં આપની જેવી ઉદારતા અને વીરત્વ સાંભળ્યાં હતાં તેવાંજ, બલકે તેથી વધારે હું આજ પ્રત્યક્ષ જોઉં છું; અને તેથીજ હું ધારું છું કે મારી કવિતાએ પોતાને માટે યોગ્ય પાત્ર શોધ્યું છે.”

કવિએ મહમૂદનું કહેણ કપૂલ કર્યું; અને કવિની યોગ્યતાનું રાજસન્માન આપી કવિને ત્યાં રાખ્યા. તેથી કવિ ફિરદુશી પોતાના બંધુ ઉનસારી સહિત ત્યાં રહ્યા. કવિએ થોડી બેતો હાલ બનાવી હતી, તેનું નામ “શાહનામહ” રાખ્યું હતું, અને તેનોજ વિસ્તાર કરી સવિસ્તર વર્ણન કરવા માડ્યું. જે જે નવું લખાતું, તે મહમૂદ હર વખતે સાંભળતો અને કવિને શાખાસી તથા ઇનામ આપતો. એમ કરતાં ત્રીશ વર્ષની લાંબી મુદતે આ “શાહનામહ” નો ગ્રંથ પૂર્ણ થયો. તેમાં કવિ ફિરદુશી ત્રીશ વર્ષ સૂધી મહા પરિશ્રમ કરીને ૬૦૦૦૦ બેતો બનાવીને સુલતાનની હુઝૂરમાં લઈ ગયો. મહમૂદે તે આખું વીરરસ કાવ્ય એક ચાંદરાતથી તે બીજી ચાંદરાત સૂધી, એટલે ૨૯ દિવસ સૂધી સાંભળી લીધું, ત્યારે તે બહુ ખુશી થયો; અને “હવે હું દુનિયાનો મહાન્ શરવીર, ઉદાર, અને શ્રેષ્ઠ પુરૂષ કહેવાયો,” એમ સમજી તે જાણે કુતાર્થ થયો હોય તેમ દેખાયું. પણ આખા પુસ્તકની કુલ બેતો સાઠ હજાર થવાથી તેની અર્જનરૂપાએ તેની કીર્તિ રૂપ શાંત સરોવરમાં એક જળરજસ્ત પથ્થર નાખ્યો. અર્થાત્ તેની લોભવૃત્તિએ તેની કીર્તિ રૂપી સોનાની ધાણીમાં એક લોહની મેખ મારી.

વાંચનારને બરાબર યાદ હશે કે મહમૂદે કવિને સુવર્ણ સુદ્રાઓ આપવાની કપૂલત સભા વચ્ચે આપી હતી. પણ લોભ-વૃત્તિથી મહમૂદ બાદશાહ મટીને વાણિયો થયો (“ફૂડવી બાંધી”); અને બોલ્યો કે “કવિરાજ ! મેં તમને જે દ્રામ આપવાના કહ્યા હતા તે તમે સોનાના સમન્થા હો, તો તમારી ઇચ્છા; પણ મેં તો રૂપાના આપવાની કપૂલત આપી હતી. માટે હવે ખુશીની સાથે રૂપાના ૬૦ હજાર દ્રામ લો.

તમારી મહેનત જોઈ હું બહુ ખુશી થયો છું. એ સાઠ હજાર દ્રામ ઉપરાંત હું તમને બીજું પણ ઇનામ આપીને ખુશી કરીશ.”

મહમૂદના મોઢામાંથી આ શબ્દો નીકળતા હતા, તેથી કવિને અનહદ પરિતાપ થતો હતો. તેણે આજું કે “આ શબ્દો બોલવા કરતાં ઇનિસાઅલાએ મહમૂદને મુજોજ બનાવી દીધો હોત તો સાઈં થાત. આ પ્રમાણેની તેની વ્યર્તણુક ચલાવવા માટે જીવતો રહ્યો તે કરતાં જે ગુજરી ગયો હોત, અને પછી મને પૈસા ન મળત, તો બહુ સાઈં થાત. પરંતુ મેં જેની કીર્તિ કરી તે માણસ આવો નીવડશે, એમ મેં સ્વપ્નામાંજે કલ્પ્યું નહોતું.” મહમૂદ પોતાના વિષમય શબ્દોની જવાબા કાઢી રહ્યો, ત્યારે જેમ મહમૂદના શબ્દોનું કવિને ઝેર ચડ્યું હોય તેમ મોહું વિકૃત કરી કવિ નીચે પ્રમાણે મંદ સ્વરથી પણ દરકાર રાખ્યા વગર બોલ્યો.

“હે ! જહાનના લૂટારા ! મેં જાણ્યું હતું કે તું નેકીમાં કુશળ એવો નેકમદ છે; પણ તેમાં મારી નહિ માફ કરી શકાય એવી ભૂલ થઈ છે. ખચીત ધ્યાન ધરી બેઠેલા બગલાને હંસ સમજવા જેવી મોટી ભૂલ મારાથી થઈ છે. જેમ શેલડીનો વચ્ચો રસાળ ભાગ, તેમ મારા આયુષ્યના વચલા કિમતી ભાગ ઉપર એટલે મારા આયુષ્યના અત્યુત્તમ ૩૦ વર્ષ ઉપર તેં પાણી ફેરવ્યું છે. મારી જીવાની વ્યર્થ ગઈ. તેનો ઇનસાફ હું અલ્લાહની દરગાહમાં ક્યામતે રોજને દિવસ તારી પાસેથી લઈશ. હું તારો દોષ કહાડતો નથી. માત્ર એટલુંજ હાલ કહું છું કે સદહજર ધ્યાનત હોજો સૂમની કીર્તિ કરનાર કવિને ! ” એમ બોલી કંઈ પણ દરકાર રાખ્યા વગર પીક ફેરવીને કવિ પોતાના ભાઈ સહિત ચાલતો થયો. મહમૂદને જે કે ચળવચળ તો બહુ થઈ. પણ સાઠ હજાર સોના મ્હોરો આપવી, એ તેના જેવા પ્રવ્યવાન છતાં અંતઃકરણના ભીખારી સૂમને માટે ધણીજ ભારે પડતી હતી. કવિના જવા પછી તેને મનાવવા માટે મહમૂદે માણસો મોકલ્યા, અને છેવટ રૂપાના એક લાખ દ્રામ આપવા કપૂલ થયો. પણ કવિએ કહ્યું કે “એ કંજૂસનું મારી પાસે નામ દો મા ! હવે એ સોનાના લાખ દ્રામ આપે, તો પણ મારા મનથી તે હરામ છે.” એમ કહી કવિ ત્યાંથી પોતાને દેશ ગયો.

ત્યાં જવા પછી તેણે મહમૂદની નીચેના અર્થવાણી પુનઃ કીર્તિ કરી:— “મહમૂદ રાખેલી દૂતી ઘસીના પેટનો ગુલામ છે, એટલે તેમાં બાદશાહનો ગુણુ ક્યાંથી હોય, કેમકે “તુખમ-એ-તાસીર.” અકુલીન માણસોથી ઊંચા દરજ્જે દીપાવી શકાતો નથી. તે સૂમનો સરદાર કદી બધી જહાનનો સરદાર-બાદશાહ થાય, તો પણ તેના ગુલામી સ્વભાવ કદી જનાર નથી. જેમ તેણે મારી જીંદગીનો વચ્ચો કિમતી ભાગ નિરર્થક કર્યો છે, તેમ તેની જિંદગીનો અંત નિરર્થક અને પશ્ચાત્તાપવાળો થશે ! ” તે પછીના દિવસે કવિએ જહાનથી દિલગીર થઈને ઇશ્વરની બંદગીમાં કહાડવા માડ્યા, અને જેમ બને તેમ આ અસત્ય અને પ્રપંચી દુનિયાને છોડી વહેલા વહેલા પુદાની પવિત્ર દરગાહમાં જવાનો સાજ તેણે સજવા માડ્યો.

આ નવી કીર્તિ બ્યારે મહમૂદે સાંભળી, ત્યારે તેને પોતાની ભૂલ બરાબર

મજાદ; અને પોતે આ મહાન કવિને જેવો ગેરમનસાદ કર્યો છે, તેવો પૂર્વે કોઈપણ બાદશાહે કર્યો નહિ હોય, એમ વિચારી પોતાની અપકીર્તિથી ગુસ્સે ન થતાં ઉલટી રીતે કવિનું સન્માન કરવાને મૂળ એતોની સાઠ હજાર સુવર્ણ મુદ્રાઓ અને બીજી ચાલીશ હજાર પોતે કરેલા ગેરમનસાદના દંડની, એમ કુલ એક લાખ સોના મહોર પોતાના એક અમીર સાથે કવિને આપવા માટે મોકલી. પણ આગળ કહ્યા પ્રમાણે કવિએ તો મહમૂદ, સુવર્ણ દામ, અને ટૂંકામાં કહીએ તો, આખી જહાનને વિસારીને પોતાનું ધ્યાન ધશ્વરમાં લગાડ્યું હતું, તેથી જે દિવસે મહમૂદનો મત્રી કવિના શહેર-માં એક દરવાજેથી પેટા, તેજ દિવસે અને તેજ વખતે બીજે દરવાજેથી કવિ ફિરદુશીના શબને છેવટને મુકામે પહોંચાડવા માટે લઇ જવામાં આવ્યું ! ! આ ખબર સાંભળી મહમૂદનો મંત્રી ઘણા દિલગીર થયો; અને તેજ વખતે ઝોઠી (સાંઠણી) સ્વાર મોકલી મહમૂદને આ સમાચાર કહાવી, હવે એ દ્રવ્ય પાછું લાવવું કે કવિના ભાઇ ઉનસારીને આપવું, તેનો જવાબ મંગાવ્યો. મહમૂદ આ સમાચાર સાંભળી બહુજ ઉદાસ થયો, અને પોતે કરેલા અન્યાયનું કલંક ધોવાયું નહિ, તે માટે વૈરાગ્ય પામીને જવાબ મોકલ્યો કે અર્ધું દ્રવ્ય ઉનસારીને આપીને અર્ધું ફિરદુશીના નિમિત્તે ફકીરોને વહેંચી આપવું.” પણ બીજે દિવસે પાછી તેની અર્જનસ્પૃહા જાગૃત થઇ, તેથી બીજી વાર કહાવ્યું કે “ જે ઉનસારીને આપી અને જે ફકીરોને આપી, બાકીનું જે પાછું લાવો.” મંત્રીએ તે પ્રમાણે અમલ કર્યો.

આ બનાવ બન્યા પછી થોડેજ દિવસે મહમૂદનો અંતકાળ પાસે આવ્યો. તે વખતે તેણે જાપાનના રાજાની બરાબરી કરવાને એકઠું કરેલું ઝવાહીર કાઢીને જોયું તો, હીરા, મોતી, પાના, પુખરાજ, લીલામ, ધત્યાદિ મૂલ્યવાન ઝવાહીરોના અગિયાર માપાં થયાં. તેના ઢગલા પર એસી મહમૂદ રોયો ! અને જે પુરૂષે અનેક દીન જતોને આ દ્રવ્ય માટે રોતા કર્યો હતા, તેજ પુરૂષના અંતકાળનેજ ઉજી આંસુડાંએ તે દ્રવ્યને ભીજાવ્યું ! અહા ! કેવો હૃદયભેદક દેખાવ ! ! તે વખતે મહમૂદ મનમાં બોલ્યો કે “મારી જિંદગી નિરર્થક છે ! અને કવિ ફિરદુશીનો શાપ સાર્થક છે ! ખરેખર મેં માફ અકુલીનપણું, શ્રેષ્ઠ કવિની વાણીથી, અને ગારી પોતાની મૂર્ખાઈ અને લોભથી દુનિયાને સાચીત કરી આપ્યું ! આ અલ્લાહ ! તું મારા ગુન્હા માફ કરજે !” એમ બોલતાં તેના જાને જહાનમાંથી રૂકસદ લીધી.

સુજ્ઞ કાકી.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૧૮૪.)

નાનો ઝોલિવર બોલી બંધ્યો, “તમે બાઈ સાહેબ, હાવડનું કહેવા માગો છો? અરે, બોલો ! બોલો ! આલ્સે હાવડ કંઈ બોલું કામ કરે, એ તો અશક્ય છે!”

મિસિસ હાવડ પાછી ગંભીરતા પકડીને બોલી, “જા, વહાલા; એને અહીં બોલાવી લાવ. મને ગૂઢ વાતોનો ધિક્કાર છે.”

મિસિસ હાલોવે હળવે રહીને બોલી, “પણ મિસિસ હાવડ, તમે વિચાર કરતાં નથી. એ વાત મિસિસ બી. પાસેથી અચૂક દાકતર બી. પાસે જશે. તમે તપી ગયાં છો, અને પરિણામ વિચારતાં નથી.”

જેવો તેનો ભત્રીજો આવ્યો, તેવી મિસિસ હાવડ બોલી, “આલ્સે, તું પાંચ વરસનો હતો ત્યારથી આ પલ સૂધી, મેં તને કદી જુદું બોલેલો જાણ્યો નથી. તેથી તારી સત્યતાનો શક લાવું, તો જેમ ઘણી અન્યાયી તેમ ઘણી એવકૂફ પણ ગણાઉં. કહે મને—તું કંઈ ગૂંચવાડામાં આવી પડ્યો છે? એ વિષે બીજા કોઈને બદલે તારે પોતાને મોઢે સાંભળવાને હું વધારે રાજી છું. તું જાણતો હોય, અને તે મારાથી છૂપાવી રાખી હોય, એવી કંઈ ડાકગાડી જાંધી માર્યાની ગુલ વાત છે?”

હાવડે દઢ અવાજે જવાબ દીધો કે “કાકીમા, એવી એક ગુલ વાત છે; પણ બ્યારે હું ખાતરી કરીને કહું છું કે તે ગુલ વાત મારી નથી—તે વાતમાં મને પોતાને કશો સંબંધ નથી, ત્યારે મને ખાતરી છે, કાકીમા, કે તમે માફ માનશો, અને મને કંઈ વધારે દાખીને પૂછશો નહિ.”

તેની કાકી બોલી, “એક શબ્દ પણ વધારે નહિ, એક કરડી નજર પણ વધારે નહિ.” અને સંપૂર્ણ વિશ્વાસથી તેનું મોં મલકાયું; અને તેટલોજ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મિ. રસલને પણ આવ્યો; પણ તે મિ. સુપાઇનને તો દુર્ગમ લાગ્યો.

તે ગૃહસ્થ પોતાની ખુરશીએ પાછો પડીને બોલ્યો, “ખરેખર, ઘણીજ સંતોષની વાત ! મારી સમજ પ્રમાણે મેં કદી એથી વધારે સંતોષકારક વાત જાણી નથી.”

મિસિસ હાલોવેએ સૂર પૂર્યો, “હું ખરું કહું છું, સંપૂર્ણ સંતોષકારક !” પણ કટાક્ષ કે વ્યંગવચન, કશાથી મિસિસ હાવડની ગંભીરતા ચળી નહિ, તેમ તેના ભત્રીજાના મુખારવિંદ પર જે દઢ નિર્દોષતા વિકાશી રહી હતી, તેમાં ખલેલ પડ્યો નહિ. મિસિસ હાલોવે જેના મનમાં જાણાસા પ્રજ્વળી રહી હતી, તેને મૂઝે મોઢે એસી રહેવાની ધરજ પડી આ અંકુશ તેને તુરતજ એટલો બધો અસહ્ય થઈ પડ્યો કે તેણે પોતાની મુલાકાત સભ્યતાથી કરી શકાય એટલી ટૂંકી કરી.

ચાલમાં થઇને પોતાની ગાડી આગળ જતાં, પેલી સંકરવર્ણી બાઇડી એક ઝોરડામાં જતી હતી, તે તેને નજરે પડી. ગમે તે જેખમે પોતાના મનનું સમાધાન કરવાને દૃઢનિશ્ચયી હોવાથી, મિસિસ હાલોવેએ ચાલી જતી કચુબાને બોલાવી; તેની તનદુરસ્તી વિષે કંઈક સભ્યતા ભરેલો શવાલ પૂછીને આરંભ કરીધો; પછી તેને જે તાજે અકસ્માત થયો હતો તે વિષે વાત કાઢી; અને ટૂંકામાં ચતુરાઈ ભરેલી ઉલટપાલટ તપાસથી તેની પાસેથી તેની સઘળી વાત કહાવી લીધી. તે ગરીબ બાઇડી જે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક હાવડની દયા વિષે બોલતી હતી, તે કોઈ પણ રીતે મિ. સુપાઇનને ગમતું નહોતું.

મિસિસ હાલોવે બોલી, “ત્યારે ગાડી જાંધી મારનાર એ નહિ?” તે બાઇડીએ આતુરતાથી જવાબ દીધો, “અરે તારે, બાઈ સાહેબ !” અને જે તરણ કા-

ચમીનસ્થાનકે બેઠો હતો, તેનું તેનાથી બની શક્યું, તેવી બારીકીથી વર્ણન આપવા લાગી. તેણે તેને માત્ર ચંદ્રને અજવાળે અને પછી જ્ઞાનસને અજવાળે જોયો હતો; પણ તેને તેની આકૃતિ એવી સારી યાદ હતી, અને તેને એવો બારીકીથી વર્ણવ્યો, કે મિ. સુપાધને તે છબી તુરત ઓળખી, અને મિસિસ હોલોવેએ તેના જ્ઞાનમાં પૂછ્યું, “ઓગસ્ટસ તો નહિ હોય?”

“મિ. હોલાવે!—અશક્ય!—હું ધારું છું—” પણ તે બાધી તેની વચમાં એવી ઊઠી કે “મને યાદ છે કે મેં ગાડીવાતને તે જીવાન ગૃહસ્થને તે નામ જોલાવતાં સાંભળ્યો હતો.”

આ સમાચાર જાણી મા અને શિક્ષાગુરુ લગભગ એકસરખા આભા પડી ગયા. મિસિસ હોલોવે જ્ઞાને પોતાની ગાડીમાં બેઠી; અને ઘેર જતાં રસ્તામાં મિ. સુપાધને તેને સમજવું કે ‘જો આ બનાવ પુરપટેલની જાણમાં આવ્યો, તો તેના આગળ મારી આવી બની સમજવી. ખરેખર જોતાં તો એ માત્ર છોકરવાદ ગમ્મત હતી; પણ પુરપટેલ કદાચ તેને એવા સ્વરૂપમાં ન જોય અને વખતે મિ. હોલોવેને પોતાની ધણીજ કશા નજર દર્શાવે.’

તે મૂર્ખ માએ ભૂલભરેલી ભલમનસાઇમાં આખરે તે વિષયપર મૂગા રહેવાનું વચન આપ્યું. પણ સૂતાં પહેલાં સઘળી વાત પુરપટેલ હોલોવેના સાંભળ્યામાં આવી હતી. જે હજૂરી ચાકર ગાડી સાથે આવ્યો હતો તે, બ્યારે મિસિસ હોલોવે સંકરવર્ણી સ્ત્રી સાથે વાત કરતી હતી ત્યારે, બ્યારણા આગળ હતો, અને તેણે વખતેચાલતી વાતને એકે એક શબ્દ ધ્યાન દઇ સાંભળ્યો હતો. આ ચાકર બ્યારે રાતે ઢીરાતેના શેઠની હજૂરમાં જતો, ત્યારે જે જે ખખર તે દહાડે મેળવી શક્યો હોય, તે થયાં-સઘળી તેને કહેતો. મિ. સુપાધન કંઈ તેના માનીતો નહોતો; કેમકે શિક્ષાગુરુ બ્યારે કંઈ બ્યારે તે ઘેર આવતો, ત્યારે ત્યારે તે કંઈ પણ જાતે કરી લે નહિ, એવો સુસ્ત હોવાને લીધે ધણી મહેનત આપતો; અને એમ છતાં તે એવો પૈસાદાર કે એવો ઉદાર પણ નહોતો કે ચાકરોની હોંસભરી ખાતરદારી માટે રિવાજ મૂજબ બક્ષીસ આપે. આ હજૂરી, મિ. સુપાધનપર કશા નજર થાય એવી કંઈ પણ વાત કહેવાનો લાજ મેળવવાને દીલગીર નહોતો. પુરપટેલ હોલોવેએ એ વાત સાંભળીને જે માણસ તેને એ ખખર આપી હતી તેનું નામ ગુપ્ત રાખવાનું વચન આપ્યું, અને બીજે દહાડે તે વેસ્ટમિનસ્ટરમાં પોતાના છોકરાની મુલાકાતે જવાનો હતો, ત્યારે એ આખતબખરી હકીકત શોધી કાઢવાનો નિશ્ચય કાઢ્યો.

પણ હવે આપણે મિસિસ હોલોવે પાસે પાછા આવીએ. આપણે કહ્યું કે મિસિસ બી. તે દહાડે સાંજે ત્યાં આવી હતી. મિસિસ હોલોવે ગયા પછી તુરતજ દાકતર બી. પોતાની સ્ત્રીને ઘેર તેડી લઈ જવા આવ્યો. તેને તે રૂબરૂ એક ગંજામીજલસમાં જવાનું તેડું હતું, પણ એ માણસ એવો હતો કે એને ગંજામીજલના પાનાં કરતાં રમૂજ વાતચિત્ત વધારે પ્રસંદ પડતી હતી, તેથી તે મિ. રસ્ટર

અને મિસિસ હોલોવેના સમાગમમાં અર્ધો કલાક ગાળવા માટે મહાજન મીજલશમાંથી સટકી આવ્યો હતો. દાકતર બી. વિવિધ સાહિત્યમાં સંપન્ન હતો: જેમ તે બીજાંનાં ગુણ જાણવાને સમર્થ હતો, તેમ બીજાંને તેના પોતાના ગુણ જાણે તેથી જાણવતા આનંદથી વિમુખ નહોતો. રમુજ વાતચિત્તમાં અર્ધો કલાક ઝટ ચાલ્યો જાય છે. દાકતર બી. કેટલાક તાજા આધ્યાત્મિક ગ્રંથ કર્તાઓએ કીધેલા ભાવના અને કલ્પના વચ્ચેના ભેદની યોગ્યતા વિષે તકરારમાં જાતર્યો. તેના ઉપરથી તે વાઈનના “લાવના વિષે સુંદર પદ” ઉપર શાસ્ત્રીય વિવેચન કરવા લાગ્યો. તેના ઉપરથી સ્વાભાવિક બુદ્ધિવિલક્ષણુતાના અને તેની સાથે વળી પરંપરાગત સ્વભાવ અને વૃત્તિઓના મતના છેડા વગરના વાદમાં જાતર્યો, અને એ વાદનું જેમ તે ઉત્સાહથી સમર્થન કર્યો જતો હતો, તેમ મિસિસ હોલોવે ગંભીરતાથી વાંધો જણાવી જતી હતી.

તેઓની વાતચિત્તની મધ્યે, એક જાંડો નિસાસો સાંભળી તેઓ એકાએક અટક્યા. તે ક્યાંથી જાંડો, તે જોવાને તેઓ સઘળાંએ ફરીને જોયું. તે નાના ઓલિવર તરફથી જાંડો હતો. તે તે ઓરડાને બીજે છેડે એક નાની મેજ પાસે બેઠો બેઠો એક મોઠું પુસ્તક એવો તો તક્ષીન થઈને વાંચતો હતો કે તે બીજાં કંઈજ દેખતો નહિ. તેની આગળ એક લાંબી ગુલકાતથી વગરની મીણુબત્તી હતી, અને તેની કાળી વાટ પર ભયંકર લાલચોળ મોગરો આવી રહ્યો હતો; અને તે એક જાડી ચીનાઈ બરણી ઉપર પોતાનું માથું ટેકવીને તેને ડાબે હાથે જોરથી ચૂડ ભેરવી રહ્યો હતો. ઓરડામાં સઘળાં એકે મતે ચૂપ થઈ ગયાં, અને જાણે એક ચિત્ર જોતાં હોય, તેમ ઓલિવર તરફ જોવા લાગ્યાં. તે શું વાંચતો હતો, તે જોવાને મિસિસ હોલોવે તેની પુરશીની પછવાડેથી ધીમેશથી ફરીને ગઈ, દાકતર તેની પૂઠે ગયો. એડવર્ડે કૃત “પશ્ચિમ હિંદી ટાપુઓના ઇતિહાસ” માં વર્ણવેલું એ ફીટૂરી કેરોમેન્ટિન હબસીની ફાંસીનું બ્યાન તે વાંચતો હતો.* ઓલિવરની તક્ષીનતામાં ભંગ પડે છે કે નહિ, તે અજમાવવાને મિસિસ હોલોવે તેના ઉપરથી વાંકા વળીને તેની જાંબી મીણુબત્તીનો મોગરો કાતર્યો; પણ અધિક પ્રકાશે તેના ઉપર કશી અસર કીધી નહિ. તેને કીધેલો આ ઉપકાર મિથ્યા ગયો. પછી દાકતર બી. એ બરણી ઉપર હાથ મૂકીને ઓલિવરની ચૂડમાંથી ખેંચી; પણ ઓલિવરે હજૂ પળુ બરણી જોરથી પકડી રાખીને અને પોતાની આંખ પુસ્તક ઉપરજ રાખીને, બૂમ પાડી, “છાનો રહે! છાનો! મને આ પૂરું કરવા દે!” દાકતરે બરણીને બીજી વાર ખેંચી, અને તે નાના છોકરાએ અધીરાઈથી કોણી મારી; પણ પછી જે મોટો હાથ બરણી ખેંચતો હતો, તેના પર નજર પડ્યાથી, તેણે જાણુ જોયું, અને દાકતરનો ચહેરો જોઈ આંસ્યો.

તે સુંદર ચીનાઈ બરણી જે ઓલિવર આમ મજબૂત પકડી રહ્યો હતો, તે તેને મન ધણી અમૂલ્ય હતી. તેના કાકાએ તેને થોડા વખતપરજ પશ્ચિમ હિંદની મીકાઈની બે બરણી મોકલી હતી. એમાંની એક એણે પોતાના સાથીઓમાં વહેંચી આપી હતી; અને મિસિસ હોલોવે જેણે એના સાંભળતાં એક વાર કહ્યું હતું કે ‘મને

* પુસ્તકે ૨ ભાગ પૃષ્ઠ ૫૦૦ પાગળીજ આવડિ

પશ્ચિમ હિંદની મીઠાઈ ઘણી ભાવે છે, તેને આપવાને બીજી રાખી મૂકી હતી. તેણે ઝોલિવરની નાની સરખી ભેટ સ્વીકારી. છોકરાંએને કેટલીક વાર ભેટલી ખૂ-શી મીઠાઈ ખાવામાં થાય છે, તેટલીજ બીજાંને આપવામાં પણ લાગે છે; અને મિ-સિસ હાવર્ડ કેળવણીની કળામાં એવી સારી નિપુણ હતી કે નજીવી ખાતમાં પણ કૃત્ય અને ઉદાર વૃત્તિએને સ્વાભાવિક અને જરૂરની કસરત આપવાને નકાર કરતી નહિ. બાળક માત્ર નજીવી વસ્તુઓમાંજ કૃત્યતા અને ઉદારતા દર્શાવી શકે છે.

મિસિસ હાવર્ડ બોલી, “ઝોલિવર, મીઠાઈ વધી છે, તે બધી આજ કે?”
“હા, એજ બધી.”

મિસિસ હાવર્ડ બોલી, “દાકતર બી., બ્યારે રૂસોએ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું કે કાઈ બાળક કંઈપણ સારી વસ્તુનો પોતાનો છેલ્લો કોળિયો કદી આપી દેતું નથી, ત્યારે તેણે ભૂલ નહિ કીધી વાર?”

દાકતર બી. હસીને બોલ્યો, “કંઈપણ સારી વસ્તુનો; હું આ મીઠાઈ ચાખીશ, ત્યારે હું વધારે સારો નિર્ણય કરી શકીશ.”

મિસિસ હાવર્ડ બોલી, “ત્યારે તમે અબધડી ચાખશો;” અને તેણે એક ખૂમચો મંગાવવાને ઘંટડી વગાડી, અને નાના ઝોલિવરને ભારી ગમ્મત એ લાગી કે મિસિસ હાવર્ડ બ્યારે ગંભીરપણે બરણીતું ઢાંકણુ છોડતી હતી, ત્યારે દાકતર બી. અધીરતાના અનેક કૃત્રિમ ચિન્હ દર્શાવી રહ્યો હતો. મિસિસ હાવર્ડ ધીમે ધીમે એક પછી એક ઢાંકણુ કાઢ્યાં; આખરે છેલ્લું પારદર્શક ઢાંકણુ ઊપાડ્યું; દાકતરે અંદર નજર કરી; પણ, અરે! મીઠાઈને ડેકાણે તેમાં કાગળ સિવાય કંઈ નહોતું. મિસિસ હાવર્ડે કાગળના ડૂચા એક પછી એક ખેંચી કાઢ્યા; પણ હજી કંઈ મીઠાઈ દીઠી નહિ. બરણી છેક તળિયા સૂધી તદ્દન કાગળથીજ ભરેલી હતી. ઝોલિવર તો આશ્ચર્યથી દિડમૂઠ થઈ રહ્યો.

હાવર્ડ બોલ્યો, “બરણીની બાબુઓ છેક ચોખ્ખા છે.”

દાકતર બી. એ કહ્યું, “પણ ઢાંકણુના કાગળની અંદરની બાબુ મીઠાઈથી ખરડાયલી છે.”

મિસિસ હાવર્ડે કહ્યું, “એમાં થોડા વખતપર મીઠાઈ હોવી જોઈએ; ખરડાયેલી બરણીમાંથી મીઠાઈની ઘણી જખરી વાસ આવે છે.”

બરણીમાંથી કાગળના ડૂચા ખેંચી કાઢ્યા હતા, તેમાંના એક ઉપર કંઈક એકું હતું, તે દાકતર બી. ની નજરે પડ્યું, અને તે તે વાંચી ગયો.

“હા! આ શું? આ શું છે? આ સોરતી વિષે શું હશે?—ટિકેટો, ભાવ ઘોં ગિની; ધનામો:—સોનાતું ધડિયાળ—રૂપાતું એજન—પચ્ચી કામવાળી દાંત જોતરણીની પેટી—ચાપડા—પગના ચાપડા—આ બધું શું? ૧૦ મી એપ્રિલ, ૧૭૯૭, સોરતી વહેંચણી—ધનામો વેસ્ટ મિનિસ્ટરશાળામાં ઝવેરી આરન કેરટ આપશે!”

દાકતર બી. ઝોલિવર અને આદર્સે તરફ જોઈને બોલ્યો, “હા! આ શું થયો. તમે કંઈ આ સોરતી વિષે જાણો છો?”

બુદ્ધિ પ્રકાશ.

પુસ્તક ૩૯ સુ. જૂલાઈ, ૧૮૯૨. મૂલ્ય વર્ષે રૂ૧૧૧. ટપાલ ખર્ચ માફ. અંક ૭ મો.

મેઘરાજા પ્રતિ ઉક્તિ.

રચનાર કવિ લાલારામ વિસરામ, લોહાણાના આરોટ, કચ્છ અંબર.

ભુજગી છંદ.

મહારાજ આવો હવે મેઘ રાજ;

તમે આવશો તો થશે લોક તાજ;

ઉનાળા તણા તાપનો છે ઉકાળો:

હવે મેઘ મહારાજ વહેલા પધારો. ૧

ખરા ક્ષેત્રશિખ્યાં જુએ વાટ તારી;

સ્વસૂઘા જુએ વાટ જે આપ પ્યારી;

બિહાલે થઈ બાપડી તે વિચારો:

હવે મેઘ મહારાજ વહેલા પધારો. ૨

વિયોગે રહી માસ એ આઠ રાણી;

થશે જોગણી હાલ એવી જણાણી;

જશે લોકમાં લાજનો સાજ સારો:

હવે મેઘ મહારાજ વહેલા પધારો. ૩

અરે ઉદામિની ય કામિની છે તમારે;

પધરા સોક્ય છે માહરી' એમ ધારે;

ગયા સાથ તેની, વખ્યો છે ન વારો:

હવે મેઘ મહારાજ વહેલા પધારો. ૪

પ્રતાપી તમારી અહો પાટરાણી;

દુખે દુખલી, પાંપણે જન્ય પાણી;

વડા વીર છો દુ:ખ વેગે વિદારો:

હવે મેઘ મહારાજ વહેલા પધારો. ૫

ચરાધાન્ય લોકો ધરો માંહિ તૂટ્યાં;

તળાવો નદીઓ તણાં નીર ખૂટ્યાં;

वणी १वित्तने कथां न द्विसे वधारेः
 हवे मेध भ्दारान् वहेला पधारे. १५
 सव्या छे विदेशे हुता न्ने वैपारी,
 रडी वाट न्नेती हुती न्नेनि नारी;
 तमे तुर्त आवी करोने सुधारेः
 हवे मेध भ्दारान् वहेला पधारे. ७
 पशू पंभिमो राह न्नुये रसीला;
 करो श्रीभननां गात्र हे नाथ दीलां;
 विन्ने उंक वागे, सुष्पी तो हन्नेरोः
 हवे मेध भ्दारान् वहेला पधारे. ८
 कथीं साइ आवास सर्वे प्रन्ने;
 सवारी तण्णी आववानी मन्नाये;
 अरे भूमि भाभा तण्णां दुःख टाणेः
 हवे मेध भ्दारान् वहेला पधारे. ९
 तमे आविया तो इडा हीन आव्या;
 रडोछो सदा प्राणिते मंन आव्या;
 न आवो तमे तो वधे भूभभारेः
 हवे मेध भ्दारान् वहेला पधारे. १०
 अपैया अने मोर भित्रो तभारे;
 द्विसे दादुरो दुःख मांडी भियारा;
 अडो आनीने आपदाथी उगारेः
 हवे मेध भ्दारान् वहेला पधारे. ११
 नरो नारिनां नेत्र आकाश लाग्यां;
 पधारी तमे ते करोने सभाग्यां;
 अहीं तुर्त आवी करोने उतारेः
 हवे मेध भ्दारान् वहेला पधारे. १२
 भरा भेदुये भेतिनेरे सुधारी;
 तमे ताणुसो तंभुयो अम धारी;
 पिताणु करो सैन्य साथे पसारेः
 हवे मेध भ्दारान् वहेला पधारे. १३
 मुसही मन्नेरो मडान्न मोटां;
 लुटाशे नडी आवशा तो लंगोटा;
 अने आपना आववाथी भन्नेरोः

हवे मेध भ्दारान् वहेला पधारे. १४
 उनाणा अरीने करो न्नेर आवी;
 धसो हिंमते, थाय न्ने होय भावी;
 नडी न्नुणिये अे नथी अतनारेः
 हवे मेध भ्दारान् वहेला पधारे. १५
 प्रन्ने कान् आ आन् अर्थ उयारी;
 लधाराभनी वीनती ह्यो र्विकारी;
 अभारे उरे आशरो छे तभारेः
 हवे मेध भ्दारान् वहेला पधारे. १६

अेक पुत्र प्रति पितानी उक्ति.

सवयो.

नर कानशिभा शिर केश धर्या, वणि वेश धर्या इरता इरता;
 इरता इकडो तण्णु संगतभां, द्विदगांदि रखा नदि ते उरता;
 उर मात के तात तण्णो न द्विसे, मनमानित्ति वात रखा वरता;
 वणतां पसताय विशेक, लधा, निरभे नर न्यां द्विवसो नरता. १
 नरभां न गण्णाय नडी नर ते, सदगूणु तण्णी नदि सीम गयो;
 गुणु न्ने न गृहे गुण्णुओ न्नेन पासथी, नन्म न्नेर द्वियो न द्वियो;
 मुभ भाधुरता नदि भोलविषे, शुभ शीलवकील थयो न थयो;
 न थयो नकि स्वारथि धर्म तण्णो, परभारथ देश लधा न द्वियो. २

अेक नागर भइतानो पुत्र पितानी आज्ञाविना गिरनारनी

यात्राये गयो ते विषे.

सवैयो.

धर नार तण्णु गरनार गयो, धरना रथ कांछि उरे न गण्या;
 धरना रथ गाडी धणुक छतां, धरना रवि पेदल आप भण्या;
 धरना रभवाल गण्णाय भरा, पणु नागरनी रसमे न भण्या;
 धरना रछराछ अनंत, लधा, धरना रटतां अितभां न भण्या.

अर्थ.

धरनी नार अेटले स्त्री तण्णु गरनार यात्राये गयो, अने धरनां अर्थ कशा ग-

ण्या नदि.

ધરનાં રથ ને ગાડી ધણાંક છે, પણ અમારા ધરનો રવિ એટલે સૂરજ પેદા નું અન્ન સર્વદા ચાલી શકે, માત્ર તે સાઈ હોતું જોઈએ એટલે બસ. એટલે પાયદલ બન્યો.

અમારા ધરનાં રખવાલ અમે ગણીએ, પણ નાગરની રસમે ભણ્યા નહિ. ધરનાં રાય રચીલાં અનંત છે, પણ ચિતમાં ચણ્યાં નહિ અર્થાત્ કબૂલાં નહિ કવિ લાધારામ વિસરામ, કચ્છ અંબર, લોહાણાના આરોટ.

ઉત્તમ શિક્ષાગુરુ સ્વાશ્રયી ગાર્ફીલ્ડ.

જેમ્સ પાઠશાળામાં જઈ પહોંચ્યા પછી પહેલા રવિવારને દિવસે દેવળમાં શ્વર ભજન કરવા સારૂ ગયો. ત્યાં હંમેશના ધારા પ્રમાણે ધર્મકાર્યને માટે એકઠા કરવા સારૂ જે થાળી ફરતી હતી, તેમાં પોતાની પાસેના પેલા ૧૫ ધણા ઉદાર મનથી નાખ્યા. આ કામ, ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી વિધવા બાઈએ જેમ પોતાની પાસેની છેલ્લી એ પાઇ દાનકોષમાં આપી ક્યું હતું, તેમ એણે ક્યું. *અગાડીની પેટેજ જેમ્સ અને તેના મશિયાઈ બાઈએ રહેવા ને જમવા લાગ્યા. પણ આ વખતે તેમના જમવામાં ફેર એટલો હતો કે, કરી રાખેલા ઠરાવ પ્રમાણે આ વખત માત્ર રોટલીને દૂધજ ખાતા હતા, તેથી તે ખરચનો ધણો ઉગારો પડવા લાગ્યો. એમ આશરે ચાર માસ સૂધી અજમાયશ રીને તપાસ કરી જોયા પછી તેણે પોતાના સોબતીને કહ્યું, “બાઈ હેત્રી, આપણે રોજ દૂધનો ઉપયોગ કર્યાથી માત્ર અઠવાડિયાના એકત્રીશ સેન્ટજ (આશરે આના) લાગે છે.” આ અજમાયશ કરવા સારૂ તેણે પૈએ પૈનો હિસાબ રાખ્યો હતો.

હેત્રી— (હસતાં હસતાં) હું પણ ધાઈ છું કે એ કરતાં વધારે ખરચ લા. નહિ હોય; પણ જેવો ખરચ ઓછો થયો તેવી શક્તિએ ઓછી થઇ જો. એટલામાં વિલિયમ બોલ્યો, “જે ચીજની કિંમત ઓછી પડે છે, ચીજ સર્વદાજ સસ્તી હોય છે એમ કંઈ નથી. તથાપિ મને લાગે છે કે આ આપણને ધણોજ ઓછો ખરચ થયો.”

જે— હું તો ધણો જખરો થયો છું; અને મારી ખાત્રી છે કે કુસ્તીમાં બંને જણાને પાડી નાખું.

હેત્રી— હા, ખરેજ. જે તું ફક્ત થૂલું ખાય તો પણ જખરો થાય ! તે પેટ ભરાય એટલું જોઈએ. પણ મને તો એકજ પ્રકારનું અન્ન ખાવાને નથી, અને તે પચતું પણ નથી.

જે— જે તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો મત એવો છે કે, બદલી બદલીને ખોરાક એ શરીરને હિતકારક છે, તેવા માંહેનો તું છે, એમ મને લાગે છે. મને તો એ

* ઇશ્વરના ખરા ભક્તો તેમજ કરે છે. આપણો પ્રસિદ્ધ નરસિંહ મહેતાજી વિદુર એવાં કામો કરી ગયા છે.

હેત્રી—એકજ જાતનો ખોરાક સર્વદા પૌષ્ટિક છે, એમ મારાથી કહી શકાતું નથી. હું તો મારો ખરચ વધારીશ, અને અઠવાડિયાના પચાશ સેન્ટ (આશરે એક રૂ પેચો) ખરચ કરીશ. હું માઈ શરીર નિર્બળ થવા નહિ દઉં.

વિલિયમ—હા, હા; હું એ મતને મળતો છું.

જે—તમને પરવડે તેમ તમે કરો. બ્યારે પ્રસંગ પડશે ત્યારે હું પણ મારો ખરચ વધારીશ. મારાં સુખ સવડમાં હું અડચણ આવવા નહિ દઉં; તથાપિ નકામો ખરચ પણ નહિ કરું. મારે તો થૂલાની રોટલી ને પૂરણ પોળી, એ બંને સરખાંજ છે.

હેત્રી— હવે હું પકું સમજ્યો કે, જેમ અમે અમારી સુખસવડ જોઈએ છીએ તેમ તું એ જૂએ છે. તેમાં તકાવત એટલોજ છે કે, તું એકદમ કબૂલ ન કરતાં માત્ર પ્રસંગ ઉપર લાવી અટકે છે.

હેત્રીતું એ કહેવું બરાબર હતું; કારણ કે જેમ્સને ફેગટ પૈસા ખરચવા ગમતા નહોતા. તે ધણો બળવાન હતો, તેમજ કહણ પ્રસંગ વેળાએ ધણો સાહસિક હતો; અને તેનો કોઠો એવો કંઈ હતો કે જે સહેજ ઓછું વતું બવાયું તો તે પચાવી શકતો હતો.

આ વાદવિવાદનું છેવટ એમ આવ્યું કે તે બધાએ પોતાનો ખરચ અઠવાડિયે પચાશ સેન્ટ કરવાનો ઠરાવ કર્યો અને તેઓ દૂધ રોટલીની જોડે બીજું અન્ન પણ ખાવા લાગ્યા.

અગાડી કહેવામાં આવ્યું છે કે, જેમ્સ શિક્ષકનું કામ કરવાને ચહાતો હતો; તથાપિ તે વાત તેણે મનમાંજ રાખી હતી. એક વાર તે પાઠશાળાના મુખ્ય ગુરૂએ કંઈ પાઠશાળાની છુટ્ટી સંબંધી વાત કાઢી. જેમ્સ ધણો ગરીબ છે, એમ તે જાણતો હતો; અને ગરીબ છોકરાઓએ વિદ્યા મેળવવી, એમ તેની ધણી ઇચ્છા હતી. તેનું સાધન એજ કે, તેમણે છુટ્ટીના દિવસોમાં નિશાળો માડીને પૈસા પેદા કરવા. તે ઉપરથી ગુરૂએ તેને પૂછ્યું.

ગુરૂ—જેમ્સ, છુટ્ટીના દહાડામાં એકદમ ખાનગી નિશાળ માડીને કામ ચલાવવાનું તને ગમે છે કે ?

જે—આવતી છુટ્ટીની વેળાએ મારો તેમ કરવાનો વિચાર છે; અને મારી માની પણ એજ સલાહ છે.

ગુરૂ—ધણું સાઈ, તારી માનો વિચાર બરાબર છે. નિશાળ ચલાવવા કરતાં બીજો કોઈ પણ ઉત્તમ ધંધો નથી. એમ કરવાથી તને ખરચ વાસ્તે પૈસા પણ મળશે, અને તેથી બીજાને મદદ કરવા જેવું થશે. આ દુનિયામાં આપણે પોતાને માટેજ જીવવાનું નથી. તે તો સ્વાર્થનું કામ છે; અને સ્વાર્થ ખોટો છે.

જે—હું એકદમ નિશાળ ચલાવી શકીશ, એમ તમે ખચિત ધારો છો ?

ગુરુ—હા; તને એકાદ નિશાળ મળશે, એવો મને ભરોસો છે. દશ વરસ પહેલાં નેટલા શિક્ષકો ઓછા હતા, તેટલા હાલમાં વધ્યાં છે. વળી નેમ શિક્ષકો વધ્ય છે, તેમ નિશાળોએ વધી છે. એ ઉપરથી શિક્ષકનું કામ તને સહેજ મળી શકશે, એ માં કરી શક નથી.

ને—મને શિક્ષકનું કામ સહેજ મળશે, એવું મારામાં વધારે શું છે?

ગુરુ—તેનાં કારણો ઘણાં છે. તેમાંના એક એ છે કે, તે કામને તું લાયક છે વળી તારી યુદ્ધિ તીક્ષ્ણ છે, અને સમયસૂચકતાની તો તારામાં ઇશ્વરી બક્ષીસ છે. વળી નિશાળનો બંદોબસ્ત તું સારો રાખી શકીશ, અને જો કંટાળો આવે એવું કામ હશે, તોપણ તું નાહિમ્મત નહિ થાય.

એ ને મિં બ્રાંચનું કહેવું હતું તે ખરું હતું; કેમકે નેમ્સ તેવોજ હતો.

આ પાઠશાળાના સંબંધમાં આ વેળાએ એક બનાવ બન્યો, તે કહેવાથી આ પણ વાંચનારાઓ કંટાળી નહિ જાય, એમ લાગે છે. તમે જાણો છો કે પ્રત્યેક નિશાળમાં કેટલાંક નહારાં છોકરાં હોય છે, અને કેટલાંક સારાં હોય છે; અને તે બંધાને બંદોબસ્તમાં રાખવાનું કામ તે ઉપરના શિક્ષકનું છે.

એક વાર એવું બન્યું કે એ પાઠશાળાના એક જીવાન વિદ્યાર્થીએ ગામના એક આચરદાર ગૃહસ્થનું અપમાન કર્યું. તેની હકીગત મિં બ્રાંચના કાન ઉપર આવી. તે ઉપરથી તેને શિક્ષા કરવાની ગુરુની ફરજ વાજબી હતી; તથાપિ બીજા ઘણાંએ તેના સોખતીએ આ ખરાબ છોકરાની પક્ષ પકડી, અને કહેવા લાગ્યા કે, “ને એલ (અપરાધી છોકરાનું નામ) ને સજા કરીને કહાડી મૂકવામાં આવશે, તો અમે બધાએ પાઠશાળા છોડીને ચાલ્યા જઈશું.” એવી રીતે ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ પોતાનો ઝુસ્સો બતાવ્યો. તેમાંના એકે આપણા ચરિત્રનાયકને પૂછ્યું, “કેમ નેમ્સ, પણ પાઠશાળા છોડીશ કે?”

ને—કેમ ? બીજાને નિશાળ માંહેથી કહાડી મૂકે, તેમાં મારે પણ છોડવી મને તારાથી તેનું કારણ કહેવાશે?

વિદ્યાર્થી—એ આખત બધાએજ પોતાનો ઝુસ્સો અને તિરસ્કાર દેખાડાવો નેમ્સ.

ને—ગુરુ સા માટે ?

વિદ્યાર્થી—એલને સહેજ વાંક માટે કાઠી મૂકવામાં આવે છે, તેને માટે આ બધાએ તેનું ઉપરાણું કરીને અલખત ગુરુને જણાવવો નેમ્સ.

ને—તથાપિ તેને હજી સૂધી કહાડવો નથી, અને કોઈ કાઠનાર પણ નથી. વિદ્યાર્થી—ખરું; પણ ગુરુએ તેની સાથે એવી સખત વર્તણુક ચલાવવા નહોતી. તેમણે એ છોકરાનો ઘણો તિરસ્કાર કર્યો છે.

ને—કેવી રીતે?

વિદ્યાર્થી—કેવી રીતે ! ભાઈ, બીજા કોઈને પૂછી તો જો કે કેવો સખત તે છોકરાનો ધિક્કાર થયો હતો તે ?

ને— પણ ગુરુએ કહ્યું શું ?

વિદ્યાર્થી—ગુરુ કહે છે કે, એણે તે સખ્ય ગૃહસ્થનું અપમાન કર્યું. તે ગમે હોય. આપણે તે નીવેડા તરફ જોવાનું નથી. આપણા સર્વની ફરજ છે કે તે કરાની તરફદારી કરવી.

ને— તેનો પક્ષ ખરી રીતે કરવો કે ખોટી રીતે ?

વિદ્યાર્થી—પ્રસંગ પડે ખોટી રીતે પક્ષ કરીએ, તોએ કરી હરકત નથી.

ને— હું તો એમ કદીએ નહિજ કરું. જો કોઈ માણસ સંકટમાં હોય, તો તેને ન્યાયની રીતે મદદ કરું.

વિદ્યાર્થી—તે સખ્ય ગૃહસ્થે ગુરુ સૂધી એ તકરાર આણી, એ તેની હલકાઇ પણ એ તકરાર અહીં સૂધી લાવવાનું કારણ હું તો ધારું છું કે એલે તેને પત નહિ હોય.

ને— મને તેમ લાગતું નથી. તેણે પોતાની જીભ સંભાળવી જોઈતી હતી. તથાપિ બ્યારે તેમ ન કરતાં આ પેચમાં પડ્યો, ત્યારે તેનો દોષ તેને માથે છે.

વિદ્યાર્થી—એ તો બરાબર છે. પણ બ્યારે આપણો મિત્ર સપડાયો છે, ત્યારે તો તેને મદદ કરીશ.

ને— હું પણ તેને મદદ કરીશ. તથાપિ તેણે પોતાના અપરાધનો પશ્ચાત્તા કરીને તે ગૃહસ્થ પાસે માફ માગવી જોઈએ.

વિદ્યાર્થી—તો પછી અમે ને તોડ કાઢેલો છે, તેને તું મળતો આવતો નથી ?

ને—ખરેખત નહિજ. તે જો પેલા ગૃહસ્થની માફ માગે અને ખરેખરા એલા ગુનહા માટે પસ્તાય છે, એ જણાશે, તો હું મધ્યસ્થ થઈને તેને મદદ કરીશ.

પણ પ્રથમ તો તેણે જાતેજ પોતાને મદદ કરવી. પછી હુંજ તેને મદદ કરીશ, એમ હું; પણ બીજાએ કરશે.

એવી રીતે નેમ્સ અને પેલા વિદ્યાર્થીને વાતચિત થઈ. પેલા અપરાધી છોકરાએ આખરે પોતાનો અપરાધ કપૂલ કર્યો, અને તેની માફ માગી. એ વાત ઉપર નેમ્સ કેવો હતો, તે વાંચનારના ધ્યાનમાં આવ્યું હશે.

(અપૂર્ણ)

અંથાવલોકન.

વ્યવહારોપયોગિ વચન. *

આ પુસ્તક રાજકુમાર કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મિં મેકનોટન સાહેબે વખતે

* (રાજકુમાર પાઠશાળાના પ્રમુખ મેકનોટન કૃત) વ્યવહારો ઉપયોગિ વચન. ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરી પ્રસિદ્ધ કરતા ઇડરના મહારાજ શ્રી કેસરીસિંહજી, સી. એસ. આઈ.

વખત રાજકુમારો આગળ આપેલાં બોધક તેર ભાષણોનું ભાષાંતર છે. મિન્નોટનના બીજાં એવાં ચારાઠ ભાષણોનું ભાષાંતર શ્રી જૂનાગઢના નવાબ સાહેબે કૃષ્ણશંકર હીરાશંકર પાસે રચાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તે 'મહા વિષયો ઉપર સામાન્ય વિચાર'ને નામે વાચકવર્ગને જાણીતું છે. આ બે ભાષાંતરો, રાજકુમારોના સદ્વિચાર ઠસાવવાની મિ. મેકનોટનની ખંત, તેમની વિશાળ અને ઝીણી બુદ્ધિ, મનું બહોળું જ્ઞાન, અને રાજકુમારો પ્રત્યે તેમની પ્રીતિ દર્શાવી આપે છે; અને જકુમારોને પણ તેમના ગુરુ પ્રત્યે કેટલું માન અને કેટલો પ્રેમ છે, તે પણ જ જણાઈ આવે છે; કારણ કે તેના એક રાજકુમાર શિષ્યે—જૂનાગઢના નવાબ સાહેબ શ્રી બહાદુરખાનજીએ—પોતાના ગુરુના ભાષણોના એક ભાગનું તર કરાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું, અને બીજા રાજકુમાર શિષ્યે—છડરના હાલના મહારા શ્રી કેસરીસિંહજીએ—બીજા ભાગનું પોતે ભાષાંતર કરી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

મહારાણા શ્રી કેસરીસિંહજીના ભાષાંતર, અને આ વિવેચનના વિષય—હારોપયોગિ વચન—ના સંબંધમાં એક વિશેષ ખૂશી થવાની વાત એ છે કે મહારા શ્રીએ પોતાના રાજકાર્યની વિવિધ અને બહોળી ખટપટમાંથી વખત કાઢીને ભાષાંતર પોતે જતે રચ્યું છે, અને બતાવી આપ્યું છે કે તેમણે પોતાના ગુણ અને વિદ્વાન ગુરુના ઉપદેશનો કેવો સારો લાભ લીધો છે, અને તેમના મર્મ-ઓએ કેવી સારી રીતે ગ્રહણ કર્યા છે. આ દૃષ્ટાંત ધણું પ્રશંસાપાત્ર અને અનુવા યોગ્ય છે; કેમકે એ બતાવી આપે છે કે રાજકાર્ય અને વિદ્યાવિલાસ એકના વિરોધી નથી, પણ એકએકના સહાયભૂત સાથી છે. એમ તો નથી મહારાજા શ્રી કેસરીસિંહજી ભારતવર્ષમાં પ્રથમજ રાજ-ગ્રંથકર્તા છે. ૨૦ રાજ ઉભાઈએ આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તેમ, ભર્તૃહરિ, ભોજ, વગેરે ધણા રાજઓ જૂના વખતમાં ગ્રંથકર્તા થઈ ગયા છે; પરંતુ હાલના યુગમાં તો રાજગ્રંથકારે રચીને પ્રસિદ્ધ કરેલો એવો ગ્રંથ તો મહારાજા શ્રી કેસરીસિંહજીનું આ ભાષાંતર જ છે. એ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે મિન્નોટનની બીજા રાજકુમાર શિષ્યોની વિદ્યા તરફ વૃત્તિ નથી. કહેવાની મતલબ એટલેકે હાલના વખતના રાજવર્ગમાંથી પોતાની વિદ્યાસંપત્તિ પ્રગ્નને ગ્રંથ રૂપે પ્રત્યક્ષ દર્શાવી આપવામાં પહેલ કરનારા આ ભાષાંતરના રચનાર મહારાણા શ્રી સિંહજીજી છે.

આ ભાષાંતરમાં ભાષણના રૂપમાં જૂદા જૂદા તેર ધણા ઉપયોગી વિવેચન કીધેલું છે;—૧ આવવું અને જવું, ૨ વર્ષનું પૂર્ણ થવું, ૩ નવું વર્ષ, ૪ યજ્ઞ કામ કરવું, ૫ કાળ, ૬ નાણું, ૭ સ્વવર્તનની અસર, ૮ અરોગતા, ૯ ભોગ, ૧૦ ચિન્તન, ૧૧ રીતભાત, ૧૨ ધૈર્ય, ૧૩ ધૈર્ય. પુસ્તકના નામ ઉપરથી જ્ઞાન્ય તેમ, આ વિષયો સઘળા કેવળ વ્યવહારી નથી. એમાંના કેટલાક જેવા જેવા વાક્યો અને જવું, 'ચિન્તન,' 'કાળ,' વગેરે મનુષ્યને આધ્યાત્મિક વિચાર ઉપર પણ

આ વિષયો ઉપર જૂદી જૂદી બાબુએથી વિવેચન કરીને ભાષણકર્તાએ તેમનાં આર્થ સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે અને આબેહૂબ દર્શાવ્યાં છે, અને તેમાં હરેક પ્રકારે સદુપ-દા આપવાને પ્રયત્ન કર્યો છે. દરેક વિષય ભાષણકર્તાની આરથા, સદ્ભાવ, પ્રેમ, સુશી-તા, વિદ્વતા, અને વિચારશીલતા દર્શાવી આપે છે; અને વાંચનારના મનપર દરેક પ્રયત્ન એક ભાષણની ટૂંકી હદમાં પણ, સંપૂર્ણ અને ન ખસે એવું ચિત્ર પડી ર-છે. આખું પુસ્તક આદિથી અંત સુધી એવા તો એકસરખા બોધથી ભરપૂર છે, એમાંથી દાખલા તરીકે એક ભાગ બીજા કરતાં વધારે પસંદ કરી વાચકના મેં આગળ મૂકવો કઠણ લાગે છે. આખા પુસ્તકમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં ઉપયુક્ત પ્રમાણ-વચનો અને દૃષ્ટાંતોની પણ ખોટ નથી.

ભાષાંતરની ભાષા મૂળના જેવીજ સહેલી અને સરળ રાખવાનો સારો પ્રયત્ન કીધેલો છે; અને ભાષાંતર છતાં પણ સાધારણ વાંચનારને કોઈ પણ ભાગ સમજતાં નુશ્કેલ પડે એમ દેખાતું નથી. એ ઉપરથી જણાય છે કે ભાષાંતરકર્તાએ તેની પા-છળ કેટલી ખંતથી મહેનત કરીને મૂળ ગ્રંથકારનું રહસ્ય સમજી, તેનો ખરો ભા-વ્યર્થ બતાવવાને કાળજી રાખી છે. ટૂંકામાં કહીએ તો આ ભાષાંતરનું કોઈ પણ પૃષ્ઠ ઝિઝાડીને વાંચ્યું હોય, તો તેમાંથી કંઈ પણ બોધ મળ્યા વગર રહે એમ નથી.

M.

પ્રાસ્તાવિક બોધ.*

આ નાના પુસ્તકમાં જૂદી જૂદી ૭૫ બાબતો ઉપર ટૂંકા ટૂંકા નિબંધ આપેલા છે. એ નિબંધોમાં ગ્રંથકાર દુનિયાદારીનું પોતાનું સાઈ જ્ઞાન દર્શાવે છે, અને દરેક બા-બતપર આ સંસારના વ્યવહારમાં માણસને ધણો ઉપયોગી અને લાભકારી બોધ આ-પે છે. આ પુસ્તક જે નિશાળોમાં દાખલ કરવામાં આવે, તો ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને નિબંધ લખવામાં ધણી મદદ કરે એવું છે. ભાષા ધણી સહેલી અને સરળ વાપરી છે, એમ છતાં તેના ઉપર કંઈક વિશેષ લક્ષ આપ્યું હોત, તો અમે ધારીએ છીએ કે તે મિથ્યા નહિ જાત. વળી કેટલાક વિષયો તો બહુજ ટૂંકાણુમાં પતાવી દીધા છે; પ-છણુ જે તેમ ન થયું હોત તો વધારે સાઈ. એમ છતાં એકંદર રીતે જોતાં એ પુ-સ્તક ધણું સાઈ છે; અને વાંચનારને તેમાંથી રમૂજની સાથે બોધ મળ્યા વગર રહે-તો નથી; અને એને વિષે ધણા વિદ્વાનોના જે સારા અભિપ્રાય મળેલા છે, તેને એ પાત્ર છે.

M.

* પ્રાસ્તાવિક બોધ. રચી પ્રસિદ્ધકર્તા, મણિલાલ દલપતરામ પટેલ. કિંમત આઠ આના; છીંટના પૂરાંવાળીના પાર આના.

નિબંધરીતિ.*

અમને આ શાળાપયોગી નાના પુસ્તકની ચોથી આવૃત્તિની ભેટ મળી છે, અમે અગાઉ સ્વીકારી ગયા છીએ.

આ નાનું પુસ્તક ગુજરાતી શાળાના બંધા વર્ગના અને ટ્રેનિંગ કોલેજના ધાર્થીઓ નેમના અભ્યાસનો એક વિષય નિબંધ હોય છે, તેમને ઘણું ઉપયોગી આ પુસ્તક નિબંધ વિષે ઇંગ્રેજી પુસ્તકોની ઢબ ઉપર લખાયલું છે; અને એમાં સ્ત્રીય રીતે વિભાગ પાડીને નિબંધ લખવાની રીતિ ઘણી સારી રીતે નિયમપૂર્વક મળવી છે, અને દરેક નિયમોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાને બેઠાએ એવાં પુષ્કળ ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

પુસ્તકના પ્રથમ પ્રકરણમાં, નિબંધ લખવા વિષે સાધારણ સમજ આપી અને નિબંધના વર્ણન ૩૫, કથન ૩૫, અને વિવેચન ૩૫ ત્રણ વિભાગ પાડી ઉદાહરણો સહિત સમજાવ્યા છે. એ પ્રકરણમાં જે “વિચાર સારા કરવાનો રસ્તો” બતાવ્યો છે, તે વિદ્યાર્થીને ઘણાજ લક્ષમાં લેવા જેવો છે; કારણ કે પુસ્તકમાં કહ્યું છે તેમ લખવાના વિષયના જ્ઞાન અને અનુભવ વિના ગમે તેવો બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી સારો નિબંધ લખવાને શક્તિમાન થશે નહિ. એટલા માટે સારો નિબંધ લખવાને આકાંક્ષા રાખનારે વર્ગમાં નીમેલાં પુસ્તકો ઉપરાંત બીજાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચવાનું જરૂર છે. જે વિદ્યાર્થી વર્ગ માટે નીમેલાં પુસ્તકોમાંજ સંતોષ માને, તે સારા નિબંધ લખવામાં નિષ્ફળ થાય, એ વાતમાં કશો સંદેહ નથી.

બીજા પ્રકરણમાં પેટાં પાડવા વિષે અને ત્રીજામાં ભાષા વિષે ઉદાહરણો સાથે ઘણી ઉપયોગી સૂચના આપેલી છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં ભાષા સંબંધી જે “લખવાને મહાનિયમ” આપેલો છે, તે નિબંધ લખનારે ઘણો ધ્યાનમાં રાખવાનો છે.

પહેલા ત્રણ પ્રકરણોમાં નિબંધ લખવા વિષે જે જે નિયમો સમજાવ્યા છે, અનુભવસિદ્ધ કરવા માટે ચોથા પ્રકરણમાં નૂદા નૂદા ૩૪ વિષયોનાં પેટાં પાડવાં આપ્યાં છે.

પૂર્વણીમાં વિરામ ચિન્હો વિષે નિયમો આપેલા છે, અને રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં નૂદાં નૂદાં વર્ષોમાં લખાવાતા નિબંધોની ટીપ આપી છે.

અમે ધારીએ છીએ કે આ પુસ્તકનો યથાર્થ રીતે અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થી સારા નિબંધ લખવાને સમર્થ થયા વિના રહેશે નહિ.

M.

*નિબંધરીતિ. સ્વર્ગવાસી નવલરામ લક્ષ્મીરામ કૃત. છપાવી પ્રસિદ્ધ નાર હરિલાલ વલ્લભરામ, કિમત આના ૬.

વાર્તાવિનોદ.

પ્રથમ દર્શન.

(લખનાર-જીવરામ અજરામ ગોર, ભુજપર-૩૨૭.)

વિભાગ પહેલો.

ઈતિહાસિક વાતો અને ખરા બનાવો.

(૨) કવિ બિહારીદાસ.

આ મહાન કવિ ઉત્તર હિંદના જેપુર શહેરમાં જન્મ્યો હતો. તેના દોહરા આખા ભરતખંડમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેમ અમુક કવિની અમુક કવિતા વખણાય છે, તેમ આ કવિના દોહરા સર્વોત્તમ ગણાય છે. એની બનાવેલી સતસૈયા (વજ્રભાષા) પર સંસ્કૃત ટીકા થઈ છે, એમ પણ કહેવાય છે. તેના એકેકા દોહરાના બેથી સાત નિધી અર્થ થાય છે. એ બિહારીના દોહરાઓ ઉપર બીજા કવિઓ કેટલા દિવા દિવા છે, તેની ખાત્રી માટે આ એકજ કવિત બસ થશે.

“ સુનિવેતેં સુર્તિ લાગે, પઠીવેતેં હૃદે જાગે,
ભવકે તિમિર ભાગે, એસો વાકો તંત્ર હે,
જોગિનકો જોગ છુટ્ટે, વિજોગીકો દિન કટ્ટે,
ભોગી દિન રાત રટ્ટે, માનો *વીસો જંત્ર હે;

“હંદ ચંદ, પદ સૂરકે, કવિત
સુકેશવદાસ, ચોપડ તુલસી
દાસકી, દુહા બિહારીદાસ.” ?

* જેને બધી બાજુએ ગણતાં અંકોનો સરવાળો વીશ થાય એવો કોડો.

૨	૬	૮	૪
૯	૩	૩	૫
૨	૬	૮	૪
૭	૫	૧	૭

પંડિતકોં વિલાસ, મૂરખકોં પરમ હાસ,
માનહુ મજીઠ પાસ, અર્થકોં અનંત્ર હે;
કહે કવિ નરરાય, છિનહુ ન છોડ્યો જાય,
દોહરો વિહારીકો સિહારીકો સો મંત્ર હે.”

૧

આ કવિત પરથી સહેજ સમજાય છે કે કવિ લોકોનો બિહારીના દોહરા કૃત્યો અધો મોહ છે. સામાન્ય લોકો જેથી ખુશી થાય એવી કવિતા સહેજ શકે છે, પણ જે કવિતાથી કવિઓના હૃદય પણ દ્રવિત થાય તેવી, કવિબિહાર જેવી ઉત્તમ કવિતા મળવી બહુ દુર્લભ છે; કેમકે:—

“કામાનિ લોચન કવિ વચન, મન વેધન દો ઠોર;
વેધુકો મન વેધવો, વે કામાનિ કવિ ઓર.”

કહે છે કે જે રાજ્યમાં કવિ બિહારીદાસ રહેતા હતા, ત્યાંના રાજ્યએ અતિ સ્વરૂપવાન કન્યા નેષ, જે હજુ યુવાવસ્થામાં આવી નહોતી. તથાપિ તે વખતની નિર્દોષ ખુબસુરતી અને ભવિષ્યમાં ખીલવાની જુવાનીથી મોહ પામી તે રાજ્યએ ભવિષ્યમાં તેને પરણીને પોતાની રાણી કરવા માટે રાજમેહેલમાં તે કન્યા ઉમ્મર લાયક થઈ નહોતી, તોપણ તેને રમાડવા જમાડવામાં અને તેની દોષ વાતો સાંભળવામાં તથા તેની કાચી ખુબસુરતીમાં તે રાજ મોહિત થઈ અને ભવિષ્યમાં તે પોતાની બાર્યા થશે, એવા એવા હવાઈ વિચારોથી તે હર્ષિત જેવો થઈ રહ્યો. તેણે રાજ્યનો તમામ કારોબાર મંત્રીઓના હાથમાં છોડી દીધો; રાત્રિવિસ તે કન્યા પાસે જનનખાનામાં જ રહેવા લાગ્યો.

* * *

ગમે તો વીજળીના જેવા અઘોર પ્રકાશના અનંત દીવાઓ કરો, તેથી અધી પૃથ્વીપર સૂર્યના જેવો પ્રકાશ થઈ તમામ અંધકારનો નાશ થવો કદી ભવતો નથી. મંત્રીઓ ગમે તેવા કુશળ-બુદ્ધિમાન હોય, ગમે તેવો તેમને જ્યનો ઊંડો અનુભવ હોય, ગમે તેવા ન્યાયી હોય, તથાપિ રાજ વગર તેમના તમામ રાજ્યનું અંધેર ટાળી શકાતું નથી. રાજ એ સૂર્ય છે, તેના તેજસ્વી માત્રથી પણ રાજ અને પ્રજા દોહી નિશાચરો નાશી જાય છે. માટે સ્વતંત્ર સત્તા છતાં રાજ વગર એકલા મંત્રીઓથી અથવા રાજ્યનો યથાસ્થિત કારભાર

જ્યા દોહરો સાહિત્યના સમુદ્ર-પ્રવૃત્તિ-“પ્રવીણસાગર” ગ્રંથનો છે.

૧ રા. રા. છોટાલાલ સેવકરામ જેપુરના રાજ્યમાં કવિ બિહારીદાસ રહેતા તા, એમ વૃંદ સતસૈના ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે.

૨ યાદ રાખવું કે અધા મંત્રીઓની બુદ્ધિ અને નિષ્ઠા સરખી હોતી નથી ન્ય માટે જેટલી રાજ્યને કાળજી હોય તેટલી પગારદાર-ભાડુતી માણસોને હોવ ભવ નથી. ૩ પ્રજાસત્તાક અથવા પ્રજાસમાજની વાત અને ધોરણો જુદાં જુદાં છે

નથી. તે પ્રમાણે આ મહારાજના રાજ્યમાં પણ અંધાધૂંધી ચાલી. રાજની રાજરીથી કેટલાક લુચ્યા લાફંગા લોકો રાજ્યના છૂપા પ્રતિપક્ષીઓના આશ્રય વડે રાજરીથી ગુન્હા કરવા લાગ્યા. ઠેર ઠેર જનમાલની તુકસાની! ન્યાયી મંત્રીઓ-કેટલાકને સજા કરી, કેટલાકને ઠેર માર્યા છતાં પણ શાંતિ થઈ નહિ. એક જ-મે અંદાજસ્ત થાય તો ખીજ જગ્યાએ ગુન્હા અને! એ પ્રમાણે રાજ્યમાં અ-સ્થા થવાથી વ્યાપારી વર્ગ અને શેઠ સાહુકારો બહુ દુ:ખી થયા, તેથી સર્વે જન એકઠા થઈને દરબારમાં આવ્યા, અને મંત્રીઓથી સલાહ કરી કે કોઈ પણ રાજ આવીને કારોબાર ચલાવે તો રાજ્યમાં સર્વ પ્રકારની શાંતિ થાય. પણ તેણે તેડવા કોણ જાય? કારણ કે રાજ્યએ એવો હુકમ કર્યો હતો કે “મારી મો-શીખની શાંતિમાં જે માણસ આવીને ભંગાણુ પાડશે, તેનો હું શિરછેદ કરાવી-રાજ્યનો જ ન્યાં આવો હુકમ થાય ત્યાં કોની મગદૂર કે કોઈ જઈ શકે? મ-ને અને મંત્રીઓએ શહેરમાં ખીડું ફેરવ્યું કે “જે રાજ્યને સમજવીને રાજસભામાં લાવે તેને અમે અમુક ધનામ આપીશું.” પણ કોઈએ તે ખીડું ઝડપ્યું નહિ. આપણા બહાદુર કવિરાજ બિહારીદાસજ એકલા બહાર પડ્યા. તે વખતે કવિ ઝાહર પુરમાં ગણાતા નહિ. મહાજને તેમની દયા ખાઈને કહ્યું કે “જે ભાઈ, કામમાં કેવળ લાડવો જમવો નથી, પણ મોતને સન્માન આપવાને સામા જવું કેમકે રાજ્યએ મહેલમાં આવનારને ઠોર કરવાનું પણ લીધું છે”.

આ વાત સાંભળી કવિના નિશ્ચયમાં કંઈ પણ ફેરફાર થયો નહિ. ગંભીર મુ-તેણે જવાબ આપ્યો કે “પ્રજાનું ભલું કરતાં જે મારા પ્રાણ જશે, તોપણ હું ને ભાગ્યશાળી સમજાશ; અને તમારે એમ પણ સમજવું નહિ કે હું તમારા મની લાલચથી દોરાઈને સ્વાર્થને અંગે આ કામમાં તૈયાર થયો છું. પ્રજાના ક-શુને અર્થે હું તમને કહું છું કે રાજ્યને રાજસભામાં માત્ર તેડી લાવવાનું તો શું, આજથી તે કન્યા ઉપરથી તેનો મોહ ઊતારીને પ્રજા કલ્યાણમાં લગાડું, તોજ-રેખરો કવિ? નહિ તો કોઈ બિખારી હતો એમ સમજજો.”

કવિના જુસ્સા અને છટાવાળા સત્ય ભાષણથી સાંભળનારાઓ ઉપર ઘણી અસર થઈ; અને સર્વેએ કહ્યું કે “જે તમે કહો છો તેમજ થાય તો અમારા પ્રજાના અચાવનાર પણ આપજ.”

પછી કવિ તરત જનનખાના તરફ રવાના થયા. છેક નજીક ગયા પછી દા-કહ્યું કે “રાજ સાહેબને કહો કે એક કવિ આપના દર્શને આવ્યો છે; અને તે એકજ દોહરો કહેવાની ઇચ્છા રાખે છે. તેમાં બહુ વખત નહિ લાગે.” દાસી-કહ્યું, “તેમ કરવાને મને અપત્યાર નથી. કોઈ પણ જાતનો સંદેશો રાજ્યને ક-ની ખુદ તરફથી મનાઈ છે. તથાપિ તમે ઘણા લાયક માણસ જણાઓ છો, તેથી-રી ખાતર હું મારા શિરે જોખમ વેડીને તમારો દોહરો માત્ર લખી આપો, તો-જની પાસે મૂકીને ચાલી આવું. પણ તેની સાથે આટલું આપે યાદ રાખવું કે

तेथी आप अने हुं अन्ने गुन्हेगार हरशुं." दासीना कडेवा मुज्ज होडरो
 ते दासीजे नई राजनी सामे मूक्यो. राजजे ते कागण जपाडीने वांज्यो,
 राजना कोधने पार न रखो; अने आने लपनार काणु छे ते दासीथी
 माज्युं. दासीजे कह्युं, "जेक कवि छे अने ते आपना दर्शन करवानी छुछा
 जेठवे राज गुस्साना गुस्सामां अहार आव्यो. "अरे लुज्या! नीय! आ
 अणु छे? हरामपार तें मारी पणु अवगणुना करी! न तने दासीजे लठका
 हुकम कईछुं."

आ शब्दे राजना भेमांथी अहार पड्या के सजाप करतेने जे अवसो
 विनी अन्ने आनूजे पकडी तेने केही कर्यो. तारे कविजे कंधपिणु लयनी निरा
 आव्या वगर कह्युं—“अनदाता! मने आपे दासीजे सजाववतो हुकम कर
 थी हुं अिलकुद दिल्गीर थतो नथी; पणु जेम देहांतनी शिक्षा भेजवना
 केमेद पूछवामां आवेछे, तेम मारी जेक हुंकी वात सांभणवानी आप क
 जेम आशा राखुं छुं.”

राज—भोल तारे शुं कहेवुं छे ?
 कवि—गरीअनिवाज! मने आपना दर्शन करवानी छुछा थछ, तारे
 थछने अही आव्यो, पणु रस्तामां आपना राजद्वानमां जेक पु
 ठेला भभराने जेधने आ हुडो में कळो छे.
 राज—(आश्चर्यथी) के आ तारे होडरो, जेमां तें भभराने शुं
 ताव.

कवि—(वांजे छे)

नहि पराग नहि मधुपुरी, नहि बिकाशी यह कालः

अली ! कलीसैं लग रह्यो, आगें कोन हवाल ?

हे ! सद्धर्म प्रतिपाणक महाराज ! जे होडरानो अर्थ जेम छे
 पर जेठेला भभराने कहुं के (जेमां) पराग (पूलनी रज-सुंगंध) नथी,
 थथी पूराध (पूरिपूरुं थछ) नथी, ने आ वपते ते (कणी) प्रखिलत
 थी. (छतां) हे ! भभर ! तुं जे कणी (जीत्या वगरना पूल) थी लागी
 आगण (न्यारे ते पराग अने मधथी परिपूरुं थछ बिकाशमान
 रा) शा हवाल थरो?"

पोते मनमां जे अर्थ धर्यो हुतो ते करतां आ नूहोज अर्थ सांभ
 कि पुशी थयो अने भोलो के "पछी" ?

कवि—हे ! गोप्रादाणु प्रतिपाण ! जे होडरानो जीजे अर्थ कणियु
 रहेला अनुष्य पक्षे पणु थाय छे.

राज—कहे जेधजे—

नहि पराग नहि मधुपुरी, नहि बि काशी यह कालः

अली ! कलीसैं लग रह्यो, आगें कोन हवाल ?

पराग (तीर्थराज-प्रयाग पणु) नथी, तेम मथुरा नगरी पणु नथी, तेम
 (अनारस) पणु नथी पणु जे काण (मेत) छे; हे ! अली (पुश्य) ! तुं
 (युग)थी लागी रखो छे, (अने हणु तो मात्र कणियुगना ५००० वर्ष गत
 पणु आगण न्यारे अरेअरो-हणाहण कणियुग आवरो तारे) भविष्य ता-
 हवाल थरो ?

आ तदन भिन्न अर्थ सांभणीने राज वधारे पुशी थयो अने कविने अ-
 आपुं के "तारे गुन्हे भाइ छे, माटे हवे जे होडरानो अरो अने त्रीजे
 ते भोल !"

कवि—ना महाराज ! जेना त्रीजे अर्थ छेन नहि, जे जे अर्थ थाय छे ते
 आपने कळा. आपे मने ज्वितदान आपी अलय कर्यो, तेथी हुं आपने आभा-
 नुं छुं. हुं हवे जवानी रज लडुं छुं. आपना दर्शन मात्र थवाथी हुं कृता-
 थो छुं.

जेम कही कविजे जवा माज्युं. तेथी राजजे विचार्युं के हणु पणु कविने
 वचन पर विश्वास नथी, ने जीजे छे, तेथी पासे भोलावीने कहुं के "कवि-
 ! हुं तमारा पर अहु प्रसंन थयो छुं. में तमने मारा राज्य-कवि अनाव्या !
 जे भागे ते आपुं. तमे जे होडरानो जे त्रीजे अने वास्तविक अर्थ छे, ते
 ते सांभणीने हुं अहु पुशी थछश."

कविने अइ जेतां जे मतलय हुती. अने मनमां जराजे उर न छतां जे उ-
 री जीवानो डोण करतो हुतो ते हवे जणु राजना वचनथी निर्भय थयो होयते-
 भोलेयो, "सांभणे, महाराज, तारे—

नहि पराग नहि मधुपुरी, नहि बिकाशी यह कालः

अली, कलीसैं लग रह्यो, आगे कोन हवाल ?

जेना त्रीजे अर्थ जेम छे के "जेमां पराग जेठवे रज नथी. (अर्थात ते
 जेठवणा थछ नथी). (भोलवामां) पूरी मधु जेठवे (गुवानीमां रस सहित भोल-
) भीहास आवी नथी, तेम आ वपते हणु ते सर्वे जेठवे प्रखिलत थछ नथी.
 हे ! अली ! (नर!) तुं आ कणी (जीत्या वगरना री-पुष्य) थी लागी रखो
 तो (न्यारे ते अरेअरी रज, भोलवानी भीहास, अने प्रखिलतपणुवाणी
 तारे) आगण तारी शी दशा थरो ? "

आ त्रीजे अने मूण उदेशनो अर्थ सांभणी, जणु आंजे आंघेते पठ छूटी
 होय, जणु ज्ञान अंतर-अक्षु पुकी गयां होय, जणु श्रावणु भासनी मेध ध-
 वाणी रात्रीनी शर्यात समयेन सरोह्य थयो होय, जणु शरदनी पूर्णिगानो पू-
 र्व उग्यो होय, जणु काष्ठ प्रयंउ रोशनीथी सर्व वस्तुजो प्रकाशित थछ होय, ज-

(૩) જે ઝૈરીને દિવસ છે, તે ઝૈરીએ બચ્ચાને ધવડાવવું નહિ.

ઉપરની સલાહ અમલમાં મેલવા જેવી છે. દિવસ હોવાને લીધે નાનાની અડચણ તો તે આધને છેજ, અને તેમાં વળી બચ્ચાને ધવડાવવા રૂપી તેને શરીર પર ધસારો આપ વેઠે એ કઠણ છે. વળી આ વખતે ધાવનાર બચ્ચું એ એણે ૧૨ મહીનાનું હોવાથી માના શરીરથી મળતું દૂધ તેના પોષણને પૂરું પાડી શકે નથી. કારણ કે આ વખતનું દૂધ જોષ્ટએ તેટલું પૌષ્ટિક નથી, એટલુંજ પણ બચ્ચાને પણ દાંત સાધારણ રીતે આવેલા હોવાથી તે પણ ધીમે ધીમે ત્રીજું ખાઈ શકે તેમ છે; તો શા વાસ્તે માના શરીર પર નકામો ધસારો નાખી હેરાન કરવી જોઈએ. આવા સમયમાં પણ આધને સગર્ભા છે, એમ ખબર પડે તો ધીમે ધાવણ મેલાવવા તજવીજ કરવી.

(૪) બચ્ચું ૧૨ મહીનાનું થાય તે પહેલાં ધાવણ મેલાવવું.

અને અને તો આ ઉમ્મરે પણ ધાવણ મેલાવવું બંધ રાખવું. બચ્ચાને, તે સાત આઠ મહીનાનું થાય છે ત્યારે, દાંત પૂટવા માટે છે; એક પછી એક નિયમસર પૂટે છે. આ દાંતનું પૂટવું બતાવે છે કે હવે બાળક પાતાની માના દૂધ પર દિન પરદિન એણે એણે આધાર રાખવાની આ વખતે બચ્ચાંઓ કોષ કોષ ધુંટણીએ પડી ચાલવા માટે છે, અને આ ઉદરસ્ત છોકરા સહજ હીંડે છે. એ પરથી એમ અનુમાન કરીએ તો એ કહેવે આ ઉમ્મરે બચ્ચાનો આધાર તદન મા પર નથી. જેટલું બેચેરી મોઢું કરવું ઘણું કઠણ છે, તેના કરતાં એણું કઠણ મહીનાનું છે; પણ એનું આઠ નવ મહીનાનું હોય, તો તેને બેચેરવું એથી એણું કઠણ છે; અને આય તો તે મા વગર પણ સહેલાઈથી બેચેરી શકે છે.

(૫) બચ્ચું દાઢ વરસનું થાય ત્યાર પછી ધવડાવવાને.

નથી. આપણા દેશમાં ઘણે ભાગે ગામડાંના લોકોમાં અને સહજ સાજા શરીરના યુવાર વરસનાં છોકરાંને પણ આપણે ધવડાવતા જોઈએ છીએ. આ રિવાજ અને તે એ કારણોને લીધે: (૧) અનાજ વગેરે જે ખોરાક તેનાં માખાં તેવાજ ખોરાક આ બચ્ચું ખાઈ શકે તેવાં સાધન, જેવા કે 'દાંત,' કેટલાં અનશક્તિને જરૂરીઆતના એવા રસ પેદા કરનાર પિંડો, વગેરે, આ બચ્ચાંમાં જોવામાં આવે છે; અને વળી (૨) બચ્ચું ઉપર બતાવેલાં કારણોને કારણે પાચન કરવાને શક્તિમાનૂ છે, એમ સમજીને કુદ્રત પણ માના થાનમાં કરી નાખે છે, અને જે સહજ દૂધ આવે છે તે પણ પુષ્ટિકારક પદાર્થ હોવાને કારણે લોકોની પણ સાધારણ સમજ ત્રણ ચાર વરસના છોકરાંને ધવડાવવાને વખત મોઢું છોકરું આડું થાય છે, ત્યારે તેનાં માખાપને આપણે કેટલીક કે 'છેક ધાવણ છોકરા માફક શું કરે છે? શું છેક ધાવણો' એવી અરેખરી અડચણ વિના એરૂતુમાં બચ્ચાને ધાવણ મેલાવવાની

શીખામણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે, કારણ કે ધાવણ મેલાવવું એ

જોરાક પર ચઢાવવો એ વાત છે. (૧) જે જોરાક તેને ખાવાની ટેવ તેના નાશુક જઠરને એકદમ રચતો આવશે કે નહિ આવે, એ વિષે (૨) જે વખતે સાજા આદમીને રૂતુ એરૂતુ થવાને લીધે હેરાન થવાનો વખતે બાળકના જોરાકમાં ફેરફાર કરવો એ ઠીક નથી, એમ સહજ જાણવામાં આવે છે.

વખતે રૂતુ એરૂતુ હોય તે વખતે છોકરાને ધાવણ મેલાવવું નહિ. આ વખતે પણ લક્ષ આપવું જોઈએ; કારણ કે ધાવણ છોડાવવું એટલે જોરાક પર ચઢાવવો એ છે, આપણે બધા અનુભવ પરથી જાણીએ છીએ. આરે રૂતુ એરૂતુ થાય છે, ત્યારે ઘણા લોકોના શરીર ખીગડે છે. વાસ્તે ખીગડે એવો વખત ધાવણ છોડાવવાને વાસ્તે ન રાખવો, એમાં આપણે બચ્ચાનો સ્વાર્થ છે.

બચ્ચાંઓને ધવડાવવાનાં નિયમની જરૂર છે. વારંવાર ધવડાવી થાય તેમ ન થવા દેવું, અને એણું અને બહુ અંતરે ધવડાવી આરવું.

જાણવા પ્રમાણે મધ્યમ અને સારી સ્થિતિના લોકોમાં બચ્ચાને વારંવાર ધવડાવવો, અને એ કારણથી થતા એવાજ બીજા બ્યાધ થવાનો સંભવ છે. એ રડવું કે, મા ઝટ લઈને ધવડાવવા એસે છે. આસપાસના લોકો પણ 'લે ધવડાવ' એમ કહેવા મંડી પડે છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે છોકરું અને દહીં એકે છે, અથવા તો મૂંઝાય છે, અથવા તો ઝાડાથી હેરાન થાય છે. આ વખતે 'ધવડામ' એ કહેવત પ્રમાણે આ રોગોની દવા શરૂ થાય છે. તેમ ન કરતાં ધવડાવવાનું કમી કરવું, એજ સરસ રસ્તો છે. બચ્ચું રડવાનાં કારણ ધવડાવવાનું કમી કરવું, એજ સરસ રસ્તો છે. બચ્ચું રડવાનાં કારણ ધવડાવવાનું કમી કરવું, એજ સરસ રસ્તો છે. બચ્ચું રડવાનાં કારણ ધવડાવવાનું કમી કરવું, એજ સરસ રસ્તો છે. બચ્ચું રડવાનાં કારણ ધવડાવવાનું કમી કરવું, એજ સરસ રસ્તો છે.

બચ્ચું રડે એટલે ચૂપ રાખવામાં કેટલીક જાતના લોકોમાં બાળ ગોળી આપવાજ છે. આ રિવાજ ઘણો હાનિકારક છે. આ બાળ ગોળીમાં અફોણ આવે તો બાળકને કબજીયત કરે છે, ભૂખ મંદ કરી નાખે છે, અને છોકરું ગળી 'હા-દોરડી પેટ ગાગરડી' જેવું થાય છે; અને જો આમને આમ ચાલવા દેવામાં આવે તો મરી જાય છે.

ઉપરના લખાણ પરથી સમજવાનું છે કે રડવાનું કારણ ભૂખ, દુઃખ, કે શું છે, તે જાણવાની જરૂર કરવો જોઈએ. કેટલીક માઓ સુસ્તાઈને લીધે અને બેચેરવાને આજસે બચ્ચાને કમ ધવડાવવાને વખત મોઢું આવે છે; પણ આનું આપણા દેશમાં બનવાનો ઝાઝો સંભવ નથી. જે દેશ-પ્રદેશોમાં દારૂ વગેરે વ્યસન દાખલ છે, તેવામાં આવી બેદરકારીથી બચ્ચાં મોત-કામમાં પડેલાં, તેવા દાખલા પણ વાંચવામાં આવે છે.

(૮) અચ્ચાની માને કમી ધાવણુ આવવાને લીધે દૂધ પાવાની જરૂર થ તે ગાય યા ગધેડી વગેરે જનાવરણું દૂધ વાપરવું; અને ઉચ્ચરને એ પ્રમાણે તેમાં પાણી ઉમેરી અચ્ચાના ઉપયોગમાં લેવું.

આ દૂધ તેદુરસ્ત જનાવરણું હોવું જોઈએ, એટલુંજ નહિ, પણ ભૂખે મરેલા ગંદા અને ગંધાઈ ગયેલા ધાશિયા અનાજ વગેરે પર યુજરાન કરનાર દૂધ કામમાં લેવું નહિ.

જે દૂધ કામમાં લેવું તેમાં જોઈતું પાણી નાખી સારી રીતે ઊકાળવું. તે વાથી જીવ નંતુઆદિક જે હશે તે મરી જશે. આ ઊકાળવાનો હેતુ એવો નથી કે પડવાનો સંભવ છે. આવી રીતે ઊના કરેલા દૂધમાં અચ્ચાને વાસ્તે કરવાનો હોય તે કરવો, અથવા તે એમને એમ પાવાવું હોય તે પાવું.

(૯) જે બાટલીમાંથી છોકરાને દૂધ પાવ્યા તે બાટલી તમારે ચોખ્ખી રાખવી. જે તેમ ન કરો તે તે દૂધ બગડી તેમાં જીવ નંતુઆદિક જેદા થવાનો સંભવ છે. છોકરું દૂધ પી રહું કે તરતજ તે બાટલી ઊના પાણીવડે સારી રીતે વીંછવવી કારણ કે દૂધ બગડવાને વાસ્તે બહુ બગડેલા દૂધની જરૂર નથી. એક વાર જરૂર બગડેલું દૂધ સારા દૂધના સંબંધમાં આવ્યું કે તે બગડી જઈ શકી જવાવું, એ વાત નિઃસંશય છે.

(૧૦) બાળકને દીંટડી મોંમાં રાખી માએ ઊંધી જવા હેતુ નહિ બીની તે બીની રહી યૂગાઈ જાય, અને એમ થતાં ત્યાં ધા પડે તે અચ્ચાને ધાવવામાં અડચણ થાય, અને માને ધવડાવતાં વારંવાર દુઃખ ખમવું પડે. વાસ્તે ધાવવાની રહ્યા પછી દીંટડી માએ સારી રીતે લૂછવી જોઈએ.

ઉપરનું લખાણ ફક્ત માના સ્તનની દીંટડીને વાસ્તે છે, પણ તે ધાવવાની બાટલીને લગાડેલી ટોટી (દીંટડી) ને પણ લાગુ પડે છે, કારણ કે તે પણ ધણે વખત મોંમાં ને મોંમાં રહેવાથી બીગડવાનો સંભવ છે.

(૧૧) અચ્ચાને દૂધ પાવાની બાટલીમાં તે દરેક વખતે પીએ તેટલુંજ દૂધ મેળવવું જોઈએ.

જે તે પીએ તે કરતાં વધારે બાટલીમાં નાખ્યું હોય તે તે અચ્ચાના પી રહ્યા પછી કાઢી નાખવું. જે કાઢી નાખવામાં ન આવે તે આ પીતાં રહેલું દૂધ માંહે રહી બગડવાવું; અને જે તે બગડેલું દૂધ પીવામાં આવે, તે અચ્ચું હેરાન થાય એમ સંભવ છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

(૧૨) દૂધ પીવાની બાટલી, નળી, અને ટોટી, એ બધાંએ સારા ઊંચા પાણીએ સાફ કરવાં; અને સાફ કર્યા પછી સોડાના પાણીમાં બીજના વાપરતા લગી રાખવાં. આમ સાફ કરવામાં કેટલાક નાના પ્રકારનાં પણ ધણાં અગત્યનાં કારણો છે.

આમ ધોવાથી અને સાફ કરવાથી, બાટલી, નળી, અને ટોટીને અંદરને પાસે લાગેલું દૂધ ધોઈ નાખવામાં આવે, એટલે હવે પછી નવું દૂધ બાટલીમાં નાખવામાં આવે તેમાં, પહેલા દૂધના રહી ગયેલા ભાગથી બીગાડ દાખલ થઈ શકે નહિ; અને તેમ છતાં જે કાંઈપણ રહી જાય, તે તે સોડાના પાણીમાં બાટલી વગેરે રાખવામાં આવેલાં છે, તેથી નુકશાન કરી શકનાર નથી.

(૧૩) અચ્ચાને છાણું રાખવા, અથવા તે તેના મીઠાજ જાય તે કે-કાણે લાવવા, અચ્ચાના હાથમાં દૂધની બાટલી આપવી, એ નુકશાનકારક છે.

હંમેશાં અચ્ચું રહે એટલે તે ભૂખથી રહે છે, એ માનવું એ મોટી ભૂલ છે. ફક્ત ભૂખથી રહે છે, એમ માની તેને બાટલી આપવી, એટલે તેને જોઈએ છે તે કરતાં વધારે દૂધ પાવું એજ એતું ફળ આવે છે. આનો પરિણામ એ આવે છે કે અચ્ચું અપચાને લીધે ચૂંકાય છે, અથવા તે તેને ઝાડો થાય છે; અને આવી રીતે હાથે કરી આપણે તેને નાના પ્રકારના વ્યાધિઓના પંજામાં નાખીએ છીએ.

તા. ૧૪ માર્ચ ૧૮૯૨.

નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઈ.

સુજ કાકી.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૧૪૪.)

હાવડે બોલ્યો, “હું ખાતરીથી કહું છું, સાહેબ, કે મારે એની સાથે કરો સંબંધ નથી.”

એલિવર બોલી ઊઠ્યો, “પરમેશ્વરના પાડથી,—મતલબ કે હાવડે, તારા પાડથી, હુંએ ખાતરીથી કહું છું, સાહેબ, કે મારે પણ કંઈ સંબંધ નથી; કેમકે તેમને સોરતીમાં નામ ભરતાં અટકાવ્યો. હું કેવો નસીબદાર કે મેં તારી સલાહ લીધી?”

દાકતર બી. એ કહ્યું, “તારે કહેવું જોઈએ, એલિવર, કે કેવો ડાહ્યા! મારે આ કામની તજવીજ કરવી પડશે. મારે જેવું પડશે કે મિ. આરન કેરટ પાસે આ વસ્તુએ કોણે મંગાવી. મારામાં અટકાવવાની સત્તા હશે, ત્યાં સુધી હું વેસ્ટમિન્સ્ટર શાળામાં કોઈ સોરતી કે જુગાર નહિ ચાલવા દઉં. આ બાબતની હું કાલે સવારે તજવીજ કરીશ; અને કાલે સવારે, મારા નાના મિત્ર, આપણે બાણીશું કે તારી મીઠાઈવું શું થયું?”

સુશીલ એલિવર બોલ્યો, “અરે, તેની કંઈ ચિંતા રાખશો નહિ; હું માગી લઉં છું, સાહેબ, કે મારી મીઠાઈ વિષે કંઈ કહેશો નહિ; મને તેને વિષે કંઈ દીલગીરી નથી. મારા જણ્યામાંજ છે—મતલબ કે હું હાલ અટકળ બાંધું છું કે તે કોણે લીધી હશે. તેથી તેને વિષે આપે તજવીજ કરવાની જરૂર નથી. હું છાતી ઠોકીને કહું છું કે તેમાં માત્ર મજાક કરવાનીજ મતલબ હતી.”

આલસ્ય ધિકાર.

ખનાવનાર કવિ લાધારામ વસરામ, લોહાણાના ખારોટ, કચ્છ-ભુજપુર.

કુંડળિયા.

પડશે વિદ્ય પ્રમાણિને, ન કરે આરંભ નીચ;
વિદ્ય પરેથી મધ્યમો, કામ તને અધવીચ;
કામ તને અધવીચ, ઉત્તમ આરંભ ન ત્યાગે;
પૂરું કરવા પ્રેમ, આળસુ થઈ નહિ ભાગે;
કહે કવિ લાધારામ, સ્હાય પ્રભુ પાર ઉતરશે;
આળસ અલ્પ ન ધરે, અડચણો અગણિત પડશે.
આળસ ને ઉદોગનો, અંતર કોશ અનેક;
આળસ ત્યાં ઉદોગ નહિ, વધતો કરો વિવેક;
વધતો કરો વિવેક, ટેક રાખીને તાણ;
ઉદોગીને માન, આળસુ થાય ન રાણ;
કહે કવિ લાધારામ, સત્ય કહેછે જન સાલસ;
આગગાડિને અંગ, જુઓ નથી અલ્પે આળસ.
આળસના આશ્રય થકી, અનર્થ થાય અનેક;
મનોરથોના માળપર, ચઢતા અટક્યા છેક;
ચઢતા અટક્યા છેક, રોઈ થઈ આંખો રાતી;
અરે ન કીધું કામ, પીટતા પોતે છાતી;
કહે કવિ લાધારામ, સમજી ને થઈને સાલસ;
પાછળપર નહિ રાખ, કામ કરુંએ કરિ આળસ.

કાલિદાસની નાટકકથા.

શકુંતલા.

(આતુ સાધન પૃષ્ઠ ૩૭ થી).

એટલામાં સ્નાન કરીને ચિંતાતુર ચહેરે કણ્વઋષિ તેણી તરફ આવે છે. તે દિ-
વસે શકુંતલા પોતાના પતિને ઘેર જવાની હતી, તેથી કણ્વઋષિનું હૃદય ઉલ્કિત થઈ
રહ્યું હતું, અને તે કુમારના આવતાં આંસુ દેખાવી રાખવાથી તેનો કંઈ ગદ્ગદિત થઈ રહ્યો
હતો, અને તેને કુમારના આવવાની ખબર મળી પછી તેણે કહ્યું હતું કે "તારા પુત્રને કોઈ
લાગ્યા કે નહીં? તેણે કહ્યું કે "હા, તેણે કહ્યું હતું કે મારા સરખો તપસ્વી આમ વ્યાકુળ થાય છે, તે
જોગના તપા દુઃખથી કેટલી પીડા થતી હશે?"

જોતમીએ ગુરુને આવતા જોઈ તેમને વંદન કરવાનું કહાથી, શકુંતલાએ શર-
શરમાતાં વંદન કીધું, એટલે કણ્વઋષિએ તેને આશીર્વાદ દીધો;—

ગીતિ.

“યયાતિને શર્મિષ્ઠા, થજે તું ત્યમ બહુ માનીતી પતિને,
પૂરુ ચકવર્તી જ્યમ સુત તેને, ત્યમ થજે વળી તુજને.”
અને પછી તેને હોમાગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરવાનું કહ્યું, અને પ્રદક્ષિણા કરતાં ક-
તાં નીચે પ્રમાણે ઋગ્વેદછંદમાં આશીર્વાદ દીધો;—

અમી વેદિં પરિતઃ કલૃપ્તધિષ્ણયાઃ

સમિદ્વન્તઃ પ્રાન્તસંસ્તીર્ણદર્ભાઃ।

અપદ્નન્તો દુરિતં હવ્યગન્ધૈ

વૈતાનાસ્ત્વાં વન્હયઃ પાત્રયન્તુ।

(અર્થ—આ વેદિની આસપાસ પોતપોતાનાં તૈયાર કરેલાં આસને એકલા,
સમિધેથી ભરપૂર, આગ્રુએ પાથરેલી દલ્લથી વીંટળાયલા, અને હવિષ્યની સુગંધથી
પાત્રનો નાશ કરનારા હોમાગ્નિઓ તને પવિત્ર કરો !)

પછી શકુંતલાને તેડી જનાર ઋષિકુમારને બોલાવી, સ્થળાં આગળ આ-
લતાં થયાં, રસ્તે ચાલતાં કણ્વમુનિએ, તપોવનના તરફ જોઈ શકુંતલાને એટલાં
પ્રધાં વહાલાં હતાં કે તેમને પાણી પાયા વિના પોતે પાણી પીતી નહિ, પોતાના તે-
જના ઉપરના સ્નેહને લીધે તેમની એક ડૂંપળ સરખી પણ તોડતી નહિ, અને તે-
જને પુષ્પ આવે તે સમયે ઉત્સવ કરતી હતી, તેમને પતિને ઘેર જતી શકુંતલાને
શીખ દેવાનું કહ્યું, અને એ વખતે કોકિલાનો શબ્દ સંભળાયાથી જાણે તેમણે
તે માર્ગે પોતાની શીખ દીધી હોય એમ જણાવ્યું. વળી એજ વખતે આકાશ-
વાણીએ પણ શકુંતલાને આશીર્વાદ દીધો કે “તારો માર્ગ, વચ્ચે વચ્ચે કમળ વેલો
વડે લીલાં સરોવરોથી રમણીય, ઘટાવાળાં તરજોથી સૂર્યના તાપને હરનારો, કમળ-
ની કોમળ રજવડે સુગંધમય, શાંત અનુકૂળ પવનવાળો, સુખકારક હજો” આગળ
ચાલતાં શકુંતલાને બીજાં વૃક્ષવેલોથી અધિક વહાલી નવમાલિકા વેલ યાદ આ-
વ્યાથી તેને આલિંગન કરીને રજા માગે છે. તે ઉપરથી કણ્વમુનિ તેને કહે છે
કે “પ્રથમથી જ મેં તારે સાથે ચોગ્ય પતિ શોધવા ધાર્યું હતું, તેવો પતિ, કહે છે
આ નવમાલિકા આમ્રવૃક્ષ સાથે પોતાની મેજા જોડાઈ છે તેમ, તે તારી મેજા જેમ
વ્યો છે; તેથી હવે એને વિષે, તેમ તારે વિષે પણ હું નિશ્ચિંત થયો છું.”
એ પ્રમાણે પોતાને પ્રિય વસ્તુઓની રજા લેતી અને તેમની સોંપણી થોડે
સખીઓને અને કણ્વમુનિને કરતી શકુંતલા આગળ આવે છે; અને તે
સખીઓ આંસુ ઢાળતી જાય છે, તથા કણ્વમુનિ તેમને ધારણ આપ્યાં જઈને મિ-
એટલામાં પાછળથી કોઈ શકુંતલાનું વસ્ત્ર વારંવાર એવવા લાગે છે જેને એ કહે છે.

તેણે પોતાના બાળકની પેઠે ઊછેરેલું હરણનું બચ્ચું દીધું. એ હરણના બચ્ચાંના હ

હવે સરોવર આગળથી તેઓ છૂટા પડવાના હતા, તેથી તેઓ ત્યાં કૃષ્ણવ્રતપિએ વિચાર કરીને દુષ્યંતરાજને યોગ્ય સંદેશો કહાવ્યો કે “સંયમર પ... ધનવાળા જે અમે તેનો, અને તારા પોતાના ઊંચા કૂળનો, તેમ આની (શકુંતલા-ની) કોઈ પણ રીતે બંધુજને પ્રેર્યા વિના તારા ઉપર આપોઆપ પ્રવર્તેલી પ્રેમવૃ-ત્તિનો, વિચાર સારી રીતે લક્ષમાં રાખીને, તારે તારા સ્ત્રીવર્ગમાં એના ઉપર આંધવોએ બોલવું એ તો ખરેખર ઉચિત નથી.” એ પછી તેણે શકુંતલાને શીખા-મણુ દીધી કે “તારે પતિને ઘેર જઈને, વડીલોની સેવા કરવી, સૌકવર્ગ પ્રતિ પ્રિય સખીની વૃત્તિ રાખવી, પતિ તિરસ્કાર કરે તોપણ કદી રોષ કરીને તેનાથી વિરુદ્ધ ચાલવું નહિ, પરિજન તરફ ઘણીજ સભ્યતા રાખવી, અને સુખસંપત્તિનો ગર્વ ન ધરવો: એવી રીત રાખ્યાથી સ્ત્રીઓ ગૃહિણીપદે પહોંચે છે; અને એથી વિરુદ્ધ ચાલનારીઓ તો કુળના આધિ છે.”

આ પ્રમાણે શીખામણુ દીધા પછી કૃષ્ણવ્રતપિ તેને આલિંગન દે છે, અને ગગળી પડે છે. કૃષ્ણવ્રતપિ તેને શાંત પાડે છે; અને શકુંતલા પોતાની સખીઓને મેટવા અને રજા માગવા બંધ છે. એ વખતે તેની સખીઓએ તેને દુષ્યંતની રાજમુદ્રા આપી, અને જે રાજ તેને ઝાળખવામાં મંદ જણાય, તો આ રાજમુદ્રા તેને દેખાડવાનું કહ્યું. આથી શકુંતલાને મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો; પણ સખીઓએ તેનું નિવારણુ કર્યું. શકુંતલા તપોવન તરફ છેલ્લેલી સ્નેહભરી દષ્ટિ કરીને પિ-તાને પૂછે છે, કે “હવે હું અહીં ક્યારે આવીશ?” તે ઉપરથી કૃષ્ણવ્રતપિ બોલ્યા, “એપૂંટ પૃથ્વીની લાંબો કાળ સપત્ની રહીને, અન્યેય દુષ્યંતપુત્રને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડી, તેના હાથમાં કુટુંબનો ભાર સોંપી, તારા પતિની સાથે પાછી આ શાંત આશ્રમમાં આવીશ.” એ પછી શકુંતલા પિતાને દ્રીથી આલિંગન દઈ આંખમાં આંસુ સહિત પોતાના સાથીઓ સાથે મહા મહેનતે ચાલતી થઈ. તેની સખીઓ તેને અદૃષ્ટ થયેલી જોઈને મોટેથી રડવા લાગી. કૃષ્ણવ્રતપિ પોતે પણ તેને નાનપ-ણથી ઊછેરી મોટી કરેલી તેથી, પોતાને વહાલી શકુંતલાના વિયોગથી ઘણા ગમ-ન થયા. પણ તેમણે વિચાર કરીને શાંતિ પકડી; અને સખીઓનું સાંત્વન કરા-વ્યું. પોતાની સાથે પાછી આશ્રમમાં તેડી જતાં બોલ્યા કે “આજે શકુંતલાને પતિ-એટલામ પોતકલી મને નીરાંત થઈ છે; કેમકે કન્યા એ પારકું ધન છે, અને તેને આ-જેટલા ઘણ ઘેર મોકલ્યાર્થી મારો અંતરાત્મા, કોઈની અનામત પાછી આપી હો-યું, અને તેની શય નિશ્ચિંત થયો છે.”

જોગના તવા દુઃખથી કટવા

તે વખતે દુષ્યંતરાજ રાજકાર્યમાંથી તુરંતજ પરવારી ધર્માસન છોડી વિશ્રામ લે-વાને એકાંતમાં બેઠો હતો; અને તેને કોઈ પોતાના ઇષ્ટજનનું ઝાંખુ જેવું સ્મરણુ થતું હોય, તેમ તે સંદેહયુક્ત ચિંતામાં નિમગ્ન દેખાતો હતો. એવામાં રાજદ્વારે આવી પહોંચેલા વ્રતપિ કુમારોએ રાજને મળવા વિષે કંચુકી સાથે સંદેશો કહાવ્યો. કંચુકી આવે વખતે રાજને મહેનત આપવાથી કંઈક ક્યવાયો તો ખરો; પણ તેણે વિચાર કીધો કે “રાજ્યતંત્ર ચલાવનારને વિશ્રાંતિનો અવકાશ રહેતો નથી; કેમકે જેમ સૂર્યના ઘોડા એકવાર જોડાયા તે જોડાયા, પવન રાત દિવસ વહા કરે છે, અને શેષને માથે નિરંતર ભૂમિનો ભાર રહે છે, તેમ રાજધર્મ પણ એવોજ છે.” તેણે જ-ઘને દુષ્યંત રાજને કહ્યું કે “હિમાલયની તળેટીમાં વસનારા તપસ્વીઓ કૃષ્ણવ્રત-પિનો સંદેશો લઈને સ્ત્રીઓ સાથે આવ્યા છે,” એટલે તેણે આદર સહિત કંચુકીને દૂકમ કીધો કે “ઉપાધ્યાય સોમરાતને મારા નામથી વિનતિ કર કે તે તેમનો વેદો-ક્તવિધિથી સત્કાર કરીને પોતે મારી પાસે તેડી લાવે, અને હું પણ તપસ્વીઓને મળવા યોગ્ય સ્થળે જઈને રાહ જોઉં છું.” એમ આજ્ઞા કરી રાજ ત્યાંથી અગ્નિ શ-રણુ (હોમાગ્નિના સ્થાન)માં ગયો.

રાજ રસ્તે ચાલતાં મનમાં ખેદ પામવા લાગ્યો અને બોલ્યો, “દરેક પ્રાણી પોતાની ઇષ્ટ વસ્તુ પામીને સુખી થાય છે; પણ રાજને તો ઇષ્ટસિદ્ધિની સાથે દુઃખ વળગેલું હોય છે. અર્થસિદ્ધિ માત્ર ઉત્કંઠાનોજ અંત આણે છે; લબ્ધ વસ્તુનું સંરક્ષણુ કરવાની પીડાનો અંત આવતો નથી. પોતાને હાથે જાણેલા છત્રની પેઠે રા-જ્ય શ્રમ દૂર કરવાને બદલે નવો ઉત્પન્ન કરે છે.” આ વખતે જે વૈતાલિકો (બંદીજન) સામા મળી તેની સ્તુતિ અને પ્રશંસા કરે છે, અને તેના નિરંતર શ્રમથી પ્રજાને કેવાં કેવાં સુખ થાય છે, તે કહે છે. આથી તેના શ્રમિત મનને ધારણુ મળે છે; અને તે અગ્નિશરણુમાં જઈ તપસ્વીઓ કેમ આવ્યા હશે, તે વિષે વિવિધ તર્ક કરે છે. એવામાં કંચુકી અને રાજપુરોહિતની સાથે શકુંતલા, ગૌતમી, અને તપસ્વીઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા; અને રાજ્યે તેમને ઉભા રહીને આવકાર દીધો. પરસ્પર અભિવં-દન અને કુશલપ્રશ્ન કર્યા પછી, તપસ્વીઓએ રાજને પોતાના ગુરુ કૃષ્ણવ્રતપિનો સંદેશો કહ્યો. શકુંતલાને ત્યાં આવતાં જમણી આંખ ફરકવાના માનશકુન થયાં હતાં, તે ચિંતાતુર મનથી રાજના ઉત્તરની રાહ જોઈ રહી હતી. રાજને દુર્વાસાવ્રતપિ-ના શ્રીથી શકુંતલા સાથેના પોતાના સંબંધની વિસ્મૃતિ થયેલી હોવાથી, તેને તેઓ શા કારણથી આવ્યાં હશે તેનો મનમાં સંદેહ હતો. તેથી “પરસ્પર પ્રીતિસંભાવિ થી તમે મારી દીકરીને વધ્યા, તે મેં પુશીથી કબૂલ રાખ્યું છે; કેમકે તમે યોગ્ય થોડે રૂપોમાં અગ્રેસર છો, અને શકુંતલા સાક્ષાત્ સત્ક્રિયા જેવી છે; અને તેથી રૂપા ગુણનાં વધૂવરનું જોડું મેળવેલું હોવાથી, આ પ્રસંગે પ્રજાપતિ હું કેમકે પાત્ર થયો નથી. તેથી હવે આ તમારી ગર્ભિણી સ્ત્રીને સ્ત્રીત્યાં જઈને મિ-સહવર્તમાન ધર્માચરણુ પ્રતિપાદન કરો,” એવો કૃષ્ણવ્રતપિનો સંદેશો જોઈ

તેની મતલબ રાજના ધ્યાનમાં બરાબર ઊતરી નહિ; અને તેથી તે બોલ્યો કે “તમે શું કહેવા માગો છો?” આ જવાબ સાંભળી શકુંતલાના મનમાં તો હોલ પડ્યો. તપસ્વીએ કહ્યું, “કેમ? આપ લોકરીતિમાં વિશેષ પ્રવીણ છો, અને જાણો છો કે સતી હોય તો પણ પરણેલી સ્ત્રી પોતાને પીયર રહે, તો લોક જુદોજ વિચાર કરે છે; તેથી અણમાનીતી હોય તેને પણ તેનાં સગાં પતિને ઘેર રહેલી જોવા ઇચ્છે છે.”

રાજ આ સાંભળી ચોકચો અને બોલ્યો, “શું, એને હું અગાઉ પરણ્યો પણ હતા ? ”

તપસ્વીએ કહ્યું, “શું, કર્યા કાર્યનો પાછળથી અણુગમે થવાથી રાજને સત્યથી વિમુખ થવું ઉચિત છે?”

રાજ બોલ્યો, “આવી અસંભવિત કલ્પનાનો પ્રશ્ન શો?”

તપસ્વીએ કહ્યું, “એવા વિકાર ઐશ્વર્યમદવાળામાં ઘણું ખરું ઉદ્ભવ પામે છે તેથી.”

રાજના આવા જવાબ સાંભળી જૌતમીએ શકુંતલાને થોડો વાર શરમ દૂર મૂકવાનું કહી, તેના મુખ ઉપરથી લૂગડું ઊંચું કર્યું, અને એમ ધાર્યું કે તેનું મોં જોઈ રાજ તેને જોળખશે. પણ રાજને શાપે સઘળી વાતની વિસ્મૃતિ કરાવી હતી, તેથી તે શકુંતલાને જોળખી શક્યો નહિ; અને મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પ કરતો મૂંગો બેસી રહ્યો. રાજને આમ ચૂપ બેસી રહેશે જોઈ તપસ્વીએ પૂછ્યું, “કેમ રાજ, મૂંગા કેમ બેઠા છો?” રાજને જવાબ દીધો, “તપસ્વી મહારાજ, વિચાર કર્યા છતાં પણ મને યાદ નથી આવતું કે મેં એનો સ્વીકાર કીધો હોય. એ વળી ગર્ભિણી છે; અને મારા મનમાં એનો હું પતિ હોવાની પણ શંકા છે, ત્યારે મારે એના સંબંધમાં કેમ કરવું?” આ જવાબ સાંભળીને તપસ્વી ઘણો રાતો પીળો થઈને દુખ્યતને ઘણું મ કઠોર વચન કહેવા લાગ્યો; પણ તેને તેના સાથીએ અટકાવી શકુંતલાને કહ્યું કે “રાજ આમ બોલે છે, તો એમની પ્રતીતિ થાય, એવો જવાબ આપ.”

શકુંતલા, જેનું હૃદય રાજના આવા જવાબો સાંભળી ભીંતર વહેરાઈ જવું હતું, તે મનમાં વિચારવા લાગી કે “જેનો અગાઉનો આવો પ્રેમ હતો તેજ વિકાર પામી ગયો છે, અને પરણ્યાનો પણ સંદેહ છે, તેને યાદ કરાવ્યાથી શું ફળ થવાનું?” તોપણ તેણે, રાજને અગાઉ આશ્રમમાં આપેલાં વચનનું સ્મરણ કરાવી તેની હાની વર્તણૂક માટે ઠપકો દેવા માડ્યો. એમ છતાં જ્યારે અધર્મનું ભય બતાવવા પોતાને હાથ મૂક્યા, ત્યારે તેણે કહ્યું કે “તમને ખરેખર અધર્મનું ભય રહેતું હોય, તમારા મનનું સમાધાન કરું છું.” રાજ બોલ્યો, “એના જવાબને ધ્યાનથી ધર નહિ.”

અપૂર્ણ.

ઉત્તમ શિક્ષાગુરુ સ્વાશ્રયી ગાર્ફાલ્ડ.

આખરે રાખેતા પ્રમાણે પાઠશાળાની વાર્ષિક છુટ્ટી થઈ. જેમ્સ પછાડી કહેવા પ્રમાણે કાપતી વેળાએ કામ કરતો હતો, તેથી તેની પાસે ઘણા પૈસા એકઠા થયા હતા. તેમાંથી બધો ખર્ચ કહાડી રહેતાં રહેલી સિલક પોતાની મા પાસે લાવ્યો. છુટ્ટી મળવાથી ઘેર આવ્યા પછી તે લાગ્યો બીજો દહાડે મહેતાજીનું કામ શોધવા નીકળી પડ્યો. ઘેરથી નીકળતી વેળાએ તેની માએ કહ્યું, “દીકરા, હવે તું ક્યાં પાછો આવીશ?”

જે—જ્યારે મને નિશાળનું કામ મળશે ત્યારે. મને એમ લાગે છે કે મહેતાજીનું કામ મેળવવું ઘણું અઘરું છે.

મા—મારા વહાલા, મને તેમ લાગતું નથી.

જે—હું પણ ધારું છું કે ઘણું કઠણ તો નહિ પડે. તથાપિ તે બાબત મારાથી ખાત્રીથી કહી શકાતું નથી. હું પ્રયત્ન કરીશ. મારે થોડા દિવસ બહાર જવું જોઈએ.

એ પછી તે આશરે પાંચ ગાઉ ઉપર એક ઠેકાણે નિશાળના કામ બાબત તપાસ કરવા સાર ગયો; તથાપિ ત્યાંના લોકોએ કહ્યું કે, “તું ઘણાજ નાની ઉંમરનો છે; અમારી નિશાળ ચલાવવાને તારા જેવો નાનો છોકરો નહિ જોઈએ”. તેના જવાબમાં જેમ્સે કહ્યું કે, “મારી પાસે જ્યાં પાઠશાળાના મુખ્ય ગુરૂનું સિદ્ધારસપત્ર છે.” એ સાંભળીને તેઓ માંહેનો એક જણ બોલ્યો, “સિદ્ધારસપત્રની અમારે કશી જરૂર નથી. તને ઘણું આવડતું હશે એમાં કશો સંશય નથી; તથાપિ તું ઘણો નાનો છે. તેથી તારાથી નિશાળ નહિ ચાલી શકે, કેમકે અમારી નિશાળમાં બહુનારા ઘણાંજ છે.”

જેમ્સ આ જવાબ સાંભળી ઘણો ખિન્ન થયો, અને તે જગાએથી બીજી જગાએ જવા નીકળ્યો; અને રસ્તે ચાલતાં પોતાની ઉંમર બાબત વિચાર કરવા લાગ્યો. બીજે એક ઠેકાણેથી તેને એવો જવાબ મળ્યો કે, “જે તું એક અઠવાડિયું વહેલો આવ્યો હોત તો તને કામ મળત; પણ હવે તો અમે એક મહેતાજીને કામ ઉપર રાખ્યો છે.”

એ જવાબ ઉપરથી જેમ્સને લગાર હિંમત આવી; કેમકે તેણે જાણ્યું કે જે જગાએ મારી ઉંમરના છોકરાઓ શિક્ષકનું કામ કરી શકે, એવી જગાએ હું આવી પહોંચ્યો છું; અને ત્યાંના એક માણસે એવી સૂચના કરી કે “અહીંથી ઉત્તરમાં થોડે દૂર એક ગામ છે, ત્યાં જઈશ તો નક્કી તને કામ મળશે.”

જે—તે ગામ કેટલું આંધું છે?

તેનો પેલા માણસે જવાબ દીધો, “અહીંથી ત્રણ મૈલ ઉપર. ત્યાં જઈને સિદ્ધારસપત્રની એક ગૃહસ્થ છે તેને મળજે; કેમકે તેને એક શિક્ષકને

નેમ્સ ત્યાં તરત ચાલતો થયો, ને સૂચવેલે ગામે જઈ મિ. નેલ્સનને મળ્યો તેણે કહ્યું, “અરે જીવાન, મેં હમણાંજ એક શિક્ષકને કામ ઉપર રાખ્યો; અને ખીન્ને એક વધારે રાખું, તો તેને સારો પગાર આપી શકાય નહિ.”

ને—ખરી વાત છે. વળી મને અરાખર પગાર મળે, એવું હું ધારું છું. તેમ શિક્ષકને તમે હાલમાં રાખ્યો તે પણ તેમજ ધારતો હશે.

નેલ્સન—હા, કદાચિત તે ધારતો હશે. નિશાળ શીખવીને જે મળે તે ઉપર નિર્વાહ કરીને વિદ્યા સંપાદન કરવાની તેની ધારણા છે.

ને—મારી વાત પણ તેવીજ છે.

નેલ્સન—તું ક્યાં અભ્યાસ કરતો હતો ?

ને—જિયાગા પાઠશાળામાં.

નેલ્સન—હૈં, ખરેખાત ! આશરે એ વરસ ઉપર તેજ પાઠશાળા માંહેના જીવાનિયાને અમે કામ ઉપર રાખ્યો હતો, તે ઘણાજ હોંશિયાર હતો.

ને—તેની હોંશિયારી એ માફ સાફ સિદ્ધારસપત્ર થયું; કારણ કે તે પાઠશાળા માંહેના એક શિક્ષક તમને ગમ્યો ન હોત, તો ત્યાંનોજ એક શિક્ષક રાખવાનું તમને મન ન થાત.

નેલ્સન—આ ટુકણે આજ રાત્રે કોઈને શિક્ષક નોંધ્યો છે કે નહિ, તેની પાસ થઈ શકતી નથી; કેમકે રાત ઘણી ગઈ છે. તો આજની રાત મારે ઘેર રહી જ.

તેથી તે રાતે એ તેને ઘેર રહ્યો, ને સવારમાં જીડીને કામની તપાસ માડી પણ કંઈ વળ્યું નહિ. તેથી આખરે કંટાળીને પાછો ઘેર આવ્યો, અને પાસે જઈને જાણ્યો, “મા, શિક્ષકનું કામ મળવું ઘણું કઠણ છે; કેમકે જ્યાં હું ગયો, ત્યાં ત્યાં પહેલાંથીજ શિક્ષક રાખી લીધેલો જણાયો.”

મા—ભાઈ, તું નિરાશ ન થતો. કેમકે ઇશ્વરીયોજના કંઈ નિરાળીજ હોય માટે તારે નિરાશ ન થવું. જેમ પહેલાં તે ઘણી અડચણોને જીતી છે, તેમ પણ જીતીશ.

નેલ્સનને માના બોલવા ઉપરથી લાગ્યું કે જે પરમેશ્વરની મરજી મારે નહીંજ હશે, તો તે મને જણાવે તો મોટો ઉપકાર થાય. એ વિચાર પોતાની મા જણાવતાં મનમાંજ રાખ્યો.

મા—ભાઈ નેમ્સ, તું ઘણો યાકેલો છે, માટે હવે સુષ્ટ જ.

એ માની આજા ઉપરથી પોતાની ઝોરડીમાં જઈને સૂતો. ખીન્ને દહાડે રમાં એ તો હજી બિઠાનામાંજ છે; એટલામાં તેણે સાંભળ્યું કે રસ્તામાં પોતાની કોઈ હાંક મારે છે. તે સાંભળીને ગાર્ફિલ્ડ્યાઈએ આરણા પાસે જઈને “શું છે, ભાઈ?”

માણસ—તમારો નિમ ક્યાં છે ?

ગાર્ફિલ્ડ્યાઈ—તે ધરમાંજ છે, પણ હજી સૂતેલો છે.

માણસ—અમારે ત્યાં શિક્ષક નોંધ્યો છે, તો તે કબૂલ કરશે કે ?

નેમ્સ બિઠાનામાંથી એ શબ્દો સાંભળતાંજ બહાર આવ્યો. તેને લાગ્યું કે જાણે ઇશ્વરેજ તેને માટે પોતાનો દૂત મોકલીને આ કામનું આમંત્રણ કર્યું હોયની.

માણસ—(નેમ્સને નોંધને) તું અમારે ત્યાં શિક્ષકનું કામ કરીશ કે ?

ને—હા, હા; કરવાને શી અડચણ છે ?

એ નિશાળ છેક સાધારણ હતી, તે નેમ્સ જાણતો હતો. તેથી લગાર મનમાં નાખુશ થયો ખરો; તથાપિ છેક ઘણીને ના તો નજ કહી.

માણસ—ત્યાંના છોકરા છેકજ અનાડી છે હો.

ને—હું જાણું છું; એવી નિશાળ બહાવવાનું કામ ઘણું કઠણ છે. તમે ધારો છો કે હું એ નિશાળ ચલાવી શકીશ? મને તો બધા છોકરાઓ ઝોળાં છે.

માણસ—તે હું જાણું છું; અને તેથીજ તું તે નિશાળ વધારે સારી રીતે ચલાવી શકીશ. પહેલાં એક શિક્ષક રાખ્યો હતો; પણ બધા છોકરાઓએ તેને નસાડી મૂક્યો, એમ કહીએ તો ચાલે. તે નિશાળ ચલાવવાને હવે કોઈપણ માણસ રાખવો નોંધ્યો. તું કંઈજ કરતો ના, પણ હાથમાં સોટી લઈને જીભો રહીશ, એટલે અમારે બહુ થયું. અમે તને ખાર ડાલરનો પગાર આપીશું અને જમાડીશું.

આ માણસે જે હકીકત કહી તે સાંભળીને તેની હિંમત લગાર ઝોછી થઈ. પણ તેની માએ તેને ધીરજ આપીને કહ્યું, “તને આ કામ માટે અકસ્માત તેડું આવ્યું છે, માટે આજનો દિવસ વિચાર કરીને આ માણસને તારો નક્કીનો ઠરાવ કહે.”

ને—હું એ કામ કરીશ.

માણસ—તું એ જવાબ દે છે? પણ ઉત્તર પ્રમાણે કરજો હો. નકામો મને ફસાવતો ના.

એમ કહીને તે માણસ ચાલ્યો. તે ગયા પછી એની માએ કહ્યું, “તું જઈને તારા માસા આમાસ આયંતનની સલાહ પૂછ. એવી નિશાળ ચલાવવાનું લગાર અધર્ છે ખરું !”

ને—નિશાળ ચલાવવાનું આ માફ પહેલ વહેલું કામ છે; અને અનાડી લોકોમાં મારે એ નિશાળ ચલાવી નેવી છે. વાર મા, પરમેશ્વરે મારે માટે એજ કામ ઠરાવી મૂક્યું હશે, એમ તને લાગે છે ?

મા—કદાચિત તેમ હશે. જે તું એ નિશાળ ચલાવીશ, તો તારી આખર ખરા શિક્ષક પ્રમાણે ઠરશે, અને ખીજવાર શિક્ષકનું કામ કરવાને તને કઠણ નહિ લાગે.

ને—તે હું સમજું છું. પણ જે ખીજ નિશાળ મળવાની આશા હોય, તો હું આ તકને જવા દઉં.

મા—તારા આ ભૂલ ભરેલા વિચારને લીધેજ અગાડી નિશાળનું કામ મળ્યું નહિ હોય. ધધરની મરજી તો એવી છે કે તારે એ કામ કબૂલ કરવું.

ત્યાર પછી જેમ્સ પોતાના માસા આમાસ આયંટનની સલાહ લેવા ગયો. તે સઘળી હકીકત સાંભળી લઈને પછી બોલ્યો, “છી: એવી નિશાળ કંઈ કામની નથી. ત્યાંના છોકરાઓ એવા તો અટક્યાળા અને લુચ્ચા છે કે, તેને ઠેકાણે આણુતાં શિક્ષકને ઘણી મુસીબત પડે છે; તથાપિ તને શું લાગે છે વાર ?

જે—જે ઠેકાણાના છોકરા મને ઝાળખતા ન હોય, ત્યાં મહેતાજીનું કામ કરવાનું મને ગમશે.

આમાસ આયંટન—કેટલાક શિક્ષકોને એવી સવડ હોય છે ખરી. તથાપિ એ છોકરાઓ સાથે તારે કંઈ દુસ્મનાઈ નથી. તું તેનો ઝાળખીતો છે, માટે તારી સાથે તે છોકરા પાધરા ચાલશે; અને કદાપિ તે તને સન્માન પણ આપશે.

જે—ત્યારે તમારી મરજી છે કે મારે એ નિશાળ કબૂલ રાખવી ?

આમાસ આયંટન—એકંદર રીતે જોતાં મને તેમ લાગે છે ખરું.

જે—તથાપિ તમારા બોલવા ઉપરથી મને એમ પણ જણાય છે કે, જે એના કરતાં બીજી કોઈ સારી નિશાળ મળે, તો એને મૂકી દેવાથી ચાલે ખરું.

આમાસ આયંટન—(થોડો વિચાર કરીને) તું થોડા દહાડા એતુંજ કામ કર, અને છુટી વીત્યા પછી પાછો પાઠશાળામાં જઈને અભ્યાસ કર.

આમાસ આયંટન ઘણો વિચારવંત માણસ હતો, તેની સલાહ ગાર્ફીલ્ડનું કંઈ બ વારંવાર લેતું હતું. તેથી આખરે જેમ્સે પોતાના માસાની સલાહ પ્રમાણે કબૂલ કરીને કહ્યું, “માસાજી, હું એ નિશાળ ચલાવવાનું માથે લઉં છું.”

આમાસ આયંટન—બહુ સારું ભાઈ: તારું કલ્યાણ થશે.

જે માણસ જેમ્સ પાસે આવ્યો હતો તેણે પોતાના ગામમાં એવું જાહેર કર્યું કે, અહીં થોડા વખતમાં એક નિશાળ ઊઘડશે, અને જેમ્સ ગાર્ફીલ્ડ તે નિશાળ ચલાવશે. એ સાંભળીને છોકરા ઘણા ખુશી થયા; અને તેમાંના એકે તો એમ કહ્યું કે, “મને જિમ માસ્તર ઘણો ગમે છે. અહીં જે શિક્ષકો થઈ ગયા તેના કરતાં એ ઘણો સારો છે.”

જેમ્સને હજી પણ લગાર સંકટ રહ્યું હતું; કેમકે તે જે દહાડે મહેતાજીનું કામ કરવા ઘેરથી નીકળ્યો, તે દહાડે માને કહેવા લાગ્યો “કે હું બપોર પહેલાં પાછો આવીશ.” મતલબ કે, જે છોકરા મને નહિ ગાંઠે તો હું લાગલોજ પાછો આવું જાવો.” માએ જવાબ દીધો, “મને આશા છે કે તું એ કામમાં ફતેહ મેંદ થઈશ.”

જેમ્સે હિંમત પકડીને ત્યાં જઈને નિશાળ ઘણીજ ઉત્તમ રીતે ચલાવી. ખૂબ જોડા તેના ઉપર પ્રીતિ કરવા લાગ્યા. એણે પણ સોટીનો ઉપયોગ ન કરવાને ઠરાવ કર્યો હતો. સઘળું જોતાં જે મહેતાજીઓ એ નિશાળ ઉપર થયા ગયા તેના કરતાં, એણે એ નિશાળ વધારે સારી રીતે ચલાવી. જેમ કેટલાંક ગામડાંઓમાં આપણા દેશમાં ચોમાસામાં નિશાળ માડવામાં આવતી, ત્યારે મહેતાજી

વારા ફરતી ઘેરેઘેરથી એક દહાડાનું શીધું મળતું, તેમ આપણો જેમ્સ પણ આ વખતે વારા ફરતી ઘેરેઘેર જમતો હતો.

એમ કરતાં છુટી પતી ગયા પછી લીધેલું કામ બંધ કરીને પાછો પોતાની પાઠશાળામાં દાખલ થયો. આ વખત તેણે અગાડી પ્રમાણે જાતે રાંધી ખાવાનું રાખ્યું નહોતું; પણ વુડવર્થ સુધારને ઘેર જમવાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો, તેથી કામ કરવાને સારી સવડ થઈ પડી.

તે વારેન્સવ્હીલમાં જ્યારે નિશાળ ભણાવતો હતો, ત્યારે ત્યાંનો એક વિદ્યાર્થી ભૂમિતિ શીખવાનો હતો; પણ જેમ્સે પહેલાં ભૂમિતિનો અભ્યાસ કર્યો નહોતો. તથાપિ તે વાત પોતાના આ શિષ્યને ન જણાવતાં ભૂમિતિનું એક પુસ્તક લેવાનું લઈને રાત્રે તેનો અભ્યાસ કરીને દહાડે તે છોકરાને શીખવતો હતો. તેણે તે છોકરાને એવી તો ઉત્તમ રીતે તે વિષય શીખવ્યો કે પોતાનો મહેતાજી એ આખત શીખેલો નથી એવું તેના સ્વપ્નામાં પણ આવ્યું નહિ. આ ઉપરથી જેમ્સમાં કેટલું પાણી હતું તેની કલ્પના સહેલથી આવશે. તેને અડચણ આવે તો તેનો સહેજ નીવેડો કરતો હતો. એવી રીતે ખાનગી નિશાળ ભણાવીને ત્રણ વરસ સુધી જિયાગા પાઠશાળાનો અભ્યાસ કર્યો.

એ પાઠશાળામાં જે અભ્યાસ ચાલતો હતો, તેથી વધારે અભ્યાસ કરવાનું તેણે ધાર્યું નહોતું; પણ એક વાર તે પાઠશાળામાંથી નીકળતાં એક પાસ થયેલો જીવાન વિદ્યાર્થી તેને મળ્યો. એ જીવાને “ન્યુ ઇંગ્લાંડ” કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. તેની સાથે જેમ્સને મેળાપ થયાથી વધારે અભ્યાસ ચલાવવા માટે આ પ્રમાણે વાતચિત થઈ:—

તરણ—કોલેજની પરીક્ષા આપવાની તાકાત આવે, ત્યાં સુધી તારે અભ્યાસ વધારવો જોઈએ.

જે—હું ઘણાજ ગરીબ છું, તેથી મારાથી તેમ નહિ થાય.

તરણ—તારાથી બનશે એમાં સંશય નથી. હું કોલેજમાં હતો, તેવારે તારા જેવા ઘણા ગરીબોથી એમ બન્યુંજે, એ મેં જોયુંજે. મારે પણ ઘણી અડચણ ભોગવવી પડી હતી; તથાપિ આખરે મારાથી બન્યું.

જે—મારાથી તે કેમ બનશે ?

તરણ—ન્યુ ઇંગ્લાંડની ઘણું કરીને બધીજ પાઠશાળાઓમાં ફંડ છે. જે ઘણા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ છે, તેમને તે ફંડમાંથી થોડું આપીને નિભાવે છે. જે કે એ ફંડમાંથી ઘણીજ થોડી મદદ મળે છે, તથાપિ જે છેકજ વિપત્તિમાં છે, તેમને કંઈજ ન હોય, તેના કરતાં તો સાફ છે. વળી શિયાળામાં બીજે ઠેકાણે ઘણીક સાધારણ નિશાળો મંડાય છે. તેથી ઘણા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકનું કામ કરીને થોડા પૈસા એકઠા કરે છે, અને એમ કરીને તે પોતાનો કોલેજનો ખરચ કહાડે છે.

જે—કોલેજનો વાર્ષિક ખરચ શો છે?

તરણુ—બધીજ ક્ષેત્રોમાં એક સરખો ખરચ પડતો નથી; તથાપિ સાધારણુ રીતે વરસ દહાડે ૨૦૦ ડાલર લાગે છે. એ વગર લૂગડાંલત્તાનો ખરચ જૂદો. તથાપિ થોડી કરકસર કરે તો સર્વ ચાલી રહે છે.

નોં—કરકસર કરવામાં તો હું બહુજ કસળી છું. તે મને કહેવું નહિ પડે. તરણુ—છુટ્ટીના દિવસોમાં મેં ઘણા વિદ્યાર્થીઓને કામ કરતાં જોયા છે. એક વિદ્યાર્થી તો એક માણસનો આગ સાચવતો હતો અને તેનો તેને સારો પગાર મળતો હશે, એમાં સંશય નથી. બીજો એક જણ કોઈ શ્રીમંતના છોકરાને ભણાવતો હતો, અને ત્રીજા એક જણ વિષે કહું છું કે તે લાકડાં કાપીને પોતાનો ગુજારો કરતો હતો. તે એટલી મહેનત કરીને ઘણાજ સારો અભ્યાસ કરતો, અને વર્ગનો પહેલો નંબર છોડતો નહોતો.

ટોઇન્વી હોલની મુલાકાત.

ગયા શ્રેષ્ઠ આરો માસની તા. ૧૫ મીએ વ્હાઇટચેપલમાં સેન્ટ ન્યૂડના દેવળની ધર્મચરૂ રેવરંડ એસ. એ. બાર્નેટ અને તેની ધણિયાણી મિસિસ બાર્નેટના આમંત્રણ ઉપરથી, નેશનલ ઇન્ડિયન એસોસિએશનના મેમ્બરોની એક ટોળીએ ટોઇન્વી હોલની મુલાકાત લીધી હતી. આ ટોઇન્વી હોલ લંડનના પૂર્વ ભાગના લોકોના સુખમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે સ્થપાયેલું, પાઠશાળામાં કેળવાયેલા પુરૂષોનું સ્થાનક છે. મિ. અને મિસિસ બાર્નેટ તેમનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો; અને ત્યાર પછી મિ. બાર્નેટ ટોઇન્વી હોલના ઉદ્દેશની સમજ પાડવાને નીચે પ્રમાણે ભાષણ કીધું. એ ભાષણ વગેરેની હકીકત ગયા માર્ચના ઇન્ડિયન મેગેઝીન અને રિવ્યૂના અંકમાં આપેલી છે, તે ઉપયોગી અનુસરવા લાયક સમજી નીચે આપી છે.

આરંભમાં તેણે વ્હાઇટચેપલના લત્તાની આખરનો બચાવ કર્યો, અને જણાવ્યું કે 'જેમ તેને (વ્હાઇટચેપલને) ચોરોનું રહેઠાણુ—દુષ્ટતા અને પાપનું થક—ધારવામાં આવે છે, તેવું તે નથી; કારણ કે ત્યાંના રસ્તા પહોળા છે, ત્યાંના કાનાં મકાનો સગવડ વાળાં અને સજાઈદાર છે, અને તેમની રહેણી નાખુશ કરે નથી. લંડનના પૂર્વ ભાગનું મુખ્ય લક્ષણુ એવું છે કે ત્યાં નવરાશવાળા માણસો આવતા નથી—સઘળા માણસોને સખત કામ કરવાનું હોય છે; તે લત્તાની આસપાસ રહેતા એક લાખ માણસોમાંથી ઘણા યોડાનેજ નવરાશનો વખત મળે છે; અને ડાળ માણસો પોતાનો વખત મરજી મૂળ્ય સુખચેતમાં ગાળવાને સમર્થ હોય આવી સ્થિતિ હોવાથી તેમાંથી આશ્ચર્યકારક પરિણામ નીપજે છે. કેમકે પ્રથમ એ છે કે ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યપદ્ધતિ નવરાશ વાળા માણસોને માથે ઘણું કામ નાખે અને અનુમાનથી માની લે છે કે એવા માણસો લોકલ બોર્ડના માજીસ્ટ્રેટ તરીકે કરશે, કેળવણી પર દેખરેખ રાખશે, મહોલ્લાઓ સારી હાલતમાં છે કે નહિ

તપાસ રાખશે, વગેરે, વગેરે. પણ પૂર્વ ભાગમાં એવા નવરાશ વાળા માણસો બીલકુલ નથી. તેથી પૂર્વ ભાગનો કારભાર કેટલાક સારા કે માઠા અમલદારો ઉપર અથવા કેટલીક વાર મુખ્યત્વે કરીને માત્ર લોકોમાં જાણીતા થવાની દરકાર રાખનારા ધાલમેલિયા માણસોને ભાગે આવી પડે છે. બીજી વાત એ છે કે સુધારો (Civilisation) સંસર્ગની અપેક્ષા રાખે છે, અને એની મતલબ એવી છે કે જ્ઞાન માત્ર પુસ્તકોથી અને પૃથક્ પૃથક્ મનુષ્ય પ્રયત્નથીજ નહિ, પણ જૂદાં જૂદાં મનોના પરસ્પર સંસર્ગને યોગે પણ મેળવવું. શાસ્ત્ર, કળા, અને સઘળા રસિક વિષયો વિષે બીજાઓએ નવરાશના વખતમાં જે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય છે, તે આપણે તેમની પાસેથી ગ્રહણ કરીએ છીએ. પણ પૂર્વ લંડનમાં યોડાજ નવરાશ વાળા માણસો છે, તેથી અહીંનું જનમંડળ રસહીન અને મંદ છે. જે મોટી આખતો દુનિયાને આગળ પ્રવર્તાવતી રહે છે, તે વિષે લોકો થોડીજ વાત કરે છે. દાખલા તરીકે તેઓ હિંદુસ્તાન વિષે ભાગ્યેજ કંઈ પણ જાણતા હશે—તેઓને ભાગ્યેજ માલમ હશે કે ઇંગ્લંડને હિંદુસ્તાન સાથે કોઈ તરેહનો સંબંધ છે. તેથી નવરાશ વાળા માણસોના અભાવનું પરિણામ એ આવે છે કે પ્રથમ, કારભાર ઘણો ખરાબ ચાલે છે; અને બીજું, લોકોના વિચાર સાંકડા રહે છે. પૂર્વ લંડનને મદદ કરવાને ઘણા અજમાયેશ કરવામાં આવ્યા છે. છેલ્લાં ૨૦ વર્ષમાં સંખ્યાબંધ સાંસારિક યોજનાઓ આગળ કરવામાં આવી છે; ઘણું ભરણું ભરવામાં આવ્યું છે; અને આ યોજનાઓ હજુ પણ ચાલુ છે, પણ તેમાંથી કેટલાક માણસો ધારતા હતા તેટલું સાફ પરિણામ થયું નથી.'

હવે મિ. બાર્નેટ ટોઇન્વી હોલની યોજના સમજાવી અને જણાવ્યું કે 'તેણે સચ્ચવેલા ઉદ્દેશો પાર પાડવાને તે હોલ કેવો અનુકૂળ હતો.' તેણે કહ્યું કે 'ટોઇન્વી હોલનું મકાન એક ચોકની આસપાસ આવી રહ્યું છે, અને તેના મુખ્ય બે ઉદ્દેશો છે. પ્રથમ, કેન્દ્રિજ અને એકસપૂર્ડ પાઠશાળાના માણસો જેમને અભ્યાસ કરવાના પ્રસંગ મળેલા હોય છે અને જેઓ કેળવાયેલા મનુષ્યોના સંસર્ગમાં રહેલા હોય છે, તેમને મંડળીમાં એકઠા રહેવા સાફ એ એક મિત્રમેળાપક સ્થાન છે. તેમણે ટોઇન્વી હોલમાં મુકામ કરવામાં શરત એટલીજ પાળવાની છે કે તેઓએ પોતાની જાણીતો થોડો ભાગ પોતાના પાડોશીઓના ભલાને ખાતર અર્પણ કરવાને રાજી હોવું જોઈએ. એવો નિયમ રાખેલો છે કે દરેક જણ પોતાની મરજી મૂળ્ય સ્વતંત્ર જાણીતો ભોગવે અને પોતાને પસંદ પડે તે કામ કરે, અને પોતાને ગમે તેમની સાથે મિત્રતા બાંધે; પણ તેમણે વળી અનુકૂળ આવે ત્યારે અમુક વખત સૂઝી બીજાના કલ્યાણ સાથે મહેનત કરવી. દરેક રહેનાર પોતાના મનના વળણ પ્રમાણે કામ માથે લઈ શકે છે. એક જણને કેળવણી પસંદ હોય છે; અને તેથી તે શાળાઓનો વ્યવસ્થાપક થાય છે, શિક્ષકો સાથે મિત્રતા કરે છે, અને તેમને વિવિધ રીતે મદદ કરે છે. બીજાનું ગરીબની હાલત ઉપર મન ચોંટે છે; તે ધર્મખાતાની મંડળીમાં સામીલ થાય છે, લોકોને ઘેર જાય છે. અને તેમને ડ્રેવી મદદની જરૂર છે તેની તપાસ કરે છે. ત્રીજો

જાણુ ગરીબ માટે રાજ્ય તરફથી જે કંઈ કરવામાં આવે છે તે સઘળાથી વાકેફ છે, નિરાધારના આશ્રયસ્થાનોની મુલાકાત લે છે, *રક્ષકોની સભાનો સભાસદ છે, અને પોતાની કશ્ચી શીલતાથી બીજા રક્ષકોની શુભ વૃત્ત પ્રદીપ્ત કરવામાં જી મદદ કરી શકે છે. બીજાં માણસ મંડળીઓમાં ભળવાનું માથે લે છે, મંડળીઓમાં યોજાતાં ભાષણો સાંભળવા જાય છે, તેમાં વધારે જાંચા પ્રકારના ભાષણો લ કરે છે, વગેરે. વળી બીજા મનુષ્યો છોકરાઓની અને રાત્રીની શાળાઓના કામમાં જૂથાય છે. એક સૌથી સરસ કામ એ છે કે (રખડતા) છોકરાઓની શોધ તેમને લાકડાનું કાતરકામ અને બીજા ધંધા શીખવવા માટે નિશાળોમાં ભેગા રવા, અને તેમના આ મુશ્કેલાના વર્ષોમાં તેમને દોરવવા. આ પ્રમાણે ટાઇન્ટી લનો દરેક રહેવાસી સ્વતંત્ર જીવન બોગવે છે, અને પોતાની મરજી મુજબ કામ છે-પણ વળી આમ પોતાના મનના ખાસ વળણુ પ્રમાણે વર્તવાની સાથે, બીજાઓ ગદ્દ કરવામાં જે સૌથી સરસ કામ પોતે માથે લઈ શકે, તે પણ કરે છે. ધર્મના આમતમાં કાંઈને કશું પણ બંધન નથી. હોલમાં જૂદા જૂદા માણસોના ઉપયોગ માટે ઘણાં એક નાના નાના ઓરડા છે, અને વળી મુલાકાત અને મીજબાની એ મોટા ઓરડા પણ છે. સોમવારની સાંજે મોટા દિવાનખાનાના ઉપયોગ વિષે કવણુ કરવાને એક સભા ભરવામાં આવે છે, અને પછી તે જૂદી જૂદી રાત્રીએ ઠા જૂદા રહેનારને સ્વાધીન કરવામાં આવે છે. એકની મરજી છોકરાઓની ટાળીને તેડી તેને ચહાની મીજબાની આપવાની હોય; બીજાની મરજી કુટલાક ગરીબ ડોશીઓને સાંજે ગમ્મત કરાવવા ભેગા કરવાની હોય. જે રાત્રે જે માણસ પોતાના પરોણાઓનો સહાર કરે છે, તે રાત્રે તે જાણુ મકાનનો સ્વતંત્ર માલીક જેવો હોય અને તેનો ખરચ સાધારણ ડ્રૂમાંથી અપાય છે.

બીજું, ટાઇન્ટી હોલ કેળવણીનું મધ્યબિંદુ છે. લગભગ એ હજાર માણસો જૂદા જૂદા શિક્ષણવર્ગોમાં હાજર થાય છે. કેટલાંક વર્ષ ઉપર એક જાંચી કેળવણીના ભાવિક સભાસદને, એવી કેળવણી મનુષ્યજીવનનાં પરસ્પર બંધનોને કેટલી મદદ કરે છે, અને તેમને કેટલાં બંધાં ખીલવે છે, એમ લાગ્યાથી, તેણે હોલમાં શાળાનાં વધારાનાં ભાષણ દાખલ કરીયાં. દાખલા તરીકે, દાકતર ગાર્ડિનરે દર વાડિયે ચારસો જાણુ આગળ ભાષણ કરીયાં છે. પછી વિદ્યાર્થીમંડળી સ્થપાઈ, તે અઠવાડિયામાં એક વાર સંભાષણસભા ભરે છે. વળી સઘળી જાતના વિષયો ઉત્તરોત્તર વાચનવર્ગ આલ્યા જાય છે. એ પછી એક બીજાં વધારો થયો છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા, અને તેમની સગવડ પૂરી પાડવા માટે થોડાક વિદ્યાર્થીઓનાં રહેઠાણુ બાંધ્યાં છે, અને ત્યાં કારકુનો અને કારીગરો એક તરેહની પાઠશાળાની જીવન ગાળી શકે છે. એ જીવન માણસો દિવસને વખતે કામમાં રોકાય છે, રાત્રે અભ્યાસ કરવાનું પસંદ કરે છે. આ જાતનાં રહેઠાણુની હાલ એક બીજાં બાંધવામાં આવી છે. કેળવણીની ગોઠવણુમાંથી બીજા વધારા પણ સ્વાભાવિક

થયા છે. એક પ્રાણી વિદ્યા મંડળી, એક પ્રાચીન શોધ મંડળી, એક રોકસ્પીયર મંડળી, વગેરે મંડળીઓ છે. એક સૌથી અગત્યની મંડળી ટાઇન્ટી મુસાફર મંડળી છે, અને તે મુસાફરીઓની ગોઠવણુ કરે છે. તેણે એક વાર ફ્લોરન્સની મુસાફરી કરી હતી, અને તેમાં દરેક સભાસદને માત્ર ૧૦ પૌંડનો ખરચ થયો હતો. આ વર્ષે દરેકને ૧૫ પૌંડ ખરચ થાય, એવી રીતે રોમની મુસાફરી કરવાનો ધરાદો છે.

ટાઇન્ટી હોલના આ પ્રમાણે બે મુખ્ય ઉપયોગ છે. તે મિત્રમેળાપક મંડળી તરીકે, તેમ કેળવણીના મધ્યબિંદુ તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે. શીખવાના વિષયો એવા નથી કે તે જલદીથી પૈસા મેળવવાનું સાધન થઈ પડે, પણ તે એવા છે કે તેથી મનુષ્યપ્રકૃતિ વિકાસ પામે, અને વધારે સંપૂર્ણ અને વધારે વિશાળ જીવન ભોગવાય: મિ. ગોશને કહ્યું છે તેમ, “એ શિક્ષણ જીવનગાળાને બદલે જીવનને લાભકારી છે.”

“પરિણામ માટે પૂછો તો, સૌથી સરસ પરિણામનું પરિમાણ વર્ષોથી બંધાતું નથી. પણ પૂર્વ લંડનને મોટી તંગી નવરાશવાળા માણસોની છે, એ વાત ધ્યાનમાં લેશો, તો ટાઇન્ટી હોલે એવા નવરાશવાળા માણસો જેમણે પોતાના પાડોશીઓને નિરંતર મદદ કર્યા કરીયા છે, તેમને ભેગા કર્યા છે, એ કંઈક કીધેલું ગણાશે.”

મિ. બાર્નેટ પોતાના રસિક ભાષણના અંતમાં હિંદુસ્તાન વિષે ધસારો કરીયા હતો. હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લેંડની અસમાનતા વિષે તેના મનમાં સજડ વિચાર બેઠેલા હતા; અને તે ધારતો હતો કે ‘ઇંગ્લેંડ એકતું જૂંડ હિંદી જમીનમાં દાખલ કરવામાં જેટલી મુશ્કેલી છે, તેટલીજ મુશ્કેલી ત્યાંની કામ કરવાની પદ્ધતિ અહીં દાખલ કરવામાં છે. એમ છતાં આખી પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યપ્રકૃતિ એક સરખી છે, અને ટાઇન્ટી હોલમાં મળેલા અનુભવ ઉપયોગી થઈ પડે એમ હિંદુસ્તાનમાં પણ કેટલેક દરજ્જે લાય પાડી શકાય.’

તેણે હિંદી વિદ્યાર્થીઓને આગ્રહ કરીયા કે ‘જે તેઓ ગરીબની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તેમણે યાદ રાખવું કે તેમ કરવાનો રસ્તો એક મિત્રભાવનો જ છે, એટલે તેમને આપણા સુખના ભાગીદાર કરવા, અને બદલાનો વિચાર રાખ્યા વિના માણસોને બંધુભાવથી મદદ આપી ઇશ્વરની સેવા કરવી.’

આ પછી ત્યાંની માફી લાઇબ્રેરી, વગેરે જેવાલાયક વસ્તુઓની મુલાકાત લઈ મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો.

વાર્તાવિનોદ.

પ્રથમ દર્શન.

(લખનાર—જીવરામ અજરામ ગોર, ભુજપર—૬૨૭.)

વિભાગ પહેલો.

ઈતિહાસિક વાતો અને ખરા બનાવો.

(૩) અકબરના રાજ્યમાં ગાયનો ન્યાય.

તર્ત યુદ્ધના વિદ્વાન પુરૂષો એવા ઉપયોગી કામો સહેલથી કરી શકે છે કે કામો કરવા માટે હજારો વિદ્વાનો સંક્રો વર્ષ સૂધી મહેનત કરે છે, તથાપિ બની શકતાં નથી. સમય સાધીને કહેલો એક શબ્દ જોઈકું કામ કરી શકે છે, તેટલું સમયવિના કહેલા હજાર શબ્દો કરી શકતા નથી. દુષ્ટ લોકો જેમ ધરતું પરનિંદા અને પરપીડા કરવા માટે વગર સ્વાર્થે પણ અહનિંશ એકપગા છે, તેમ સત્પુરૂષો અથાગ શ્રમ અને સંકટ વેઠી અન્યજનોનું કલ્યાણુ કરવા નિરંતર ઉત્સુક હોય છે. અત્રે એક એવું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે કે નેથી વાંચનારના હૃદયમાં એક પરમાર્થિક સત્યભાવ રૂપી વૃક્ષ ખડું થવાની રાખી શકાય.

“ * * * * *
 કોડ ઘર આય જોપેં ગાંઠકો ન દિયો જાય,
 તોડ પલ એક ઉપકારતેં ન ઠરિયે;
 આપકે કહેતેં જોપેં, ઓરનકો મલો હોત,
 જીમકેં હલાયબેકી, કાહેલી ન કરિયે.”

[તો] હિંદની જગ પ્રસિદ્ધ શેનશાહ-મહાન અકબરથી ભાગ્યેજ આ પુસ્તક વાંચનાર અભણા હશે. એટલે તેની ઓળખાણુ આપવાની કશી જરૂર ધારતા નથી. એ મહાન અને વિચક્ષણુ યુદ્ધના શોધક આદશાહ પાસે ગુણુવાન લોકો હમેશાં હાજર રહેતા હતા, તેઓમાં તર્ત યુદ્ધ અને હાજર જવાબીમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ખીરખલ કરીને અકબરને માનિતો સલાહકાર રાતે નાગર પ્રાહણુ હતો. શેનશાહ અકબર અને

ખીરખલની ઘણી વાતો લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને મારા અનુભવ પ્રમાણે આદશાહ અને લોઆની જે અદ્ભુત યુદ્ધની વાતો લોકોમાં ચાલે છે, તે આદશાહ તે અકબર, અને લોઆ તેજ આપણો યુદ્ધિસાગર ખીરખલ હોતો.

અકબરનો અદલ ધનસાફ, સમદષ્ટિ, દયા, અને ઉત્તમ રાજનીતિ, એ હિંદુસ્તાનના મહાન તખ્તપર એસનાર સર્વ આદશાહો કરતાં શ્રેષ્ઠ હતાં. કોઈપણ માણુસ બિનગુન્હે માર્યો જાય, યાને કોઈના પર ગેરધનસાફ થાય, એ અકબરના મનથી મોટામાં મોટું પાપ હતું. તેણે એ કાયદાની કહાણી હંમેશાં ગોખી રાખી હતી કે “સો ગુન્હેગારો ખચી જાય; એ બહેતર છે, પણ એક બિનગુન્હેગારને શિક્ષા નજ થવી જોઈએ.” આવી તેની નિર્મળ અને દ્રવિત ચિત્તવૃત્તિ અને નીતિ હોવાથી તેના રાજ્યમાં લોકોપર જુલમ ગુજરતો નહિ તથાપિ સર્વ રૈયત ગુન્હાજ ન કરે, અથવા રાજ્યના અમલદારો કોઈના પર જુલમ નજ કરે, એમ બનતું મુશ્કેલ છે; એમ સમજીને અકબરે ધોરી રસ્તા પરના એક પોતાના મહેલમાં ઘંટ બાંધ્યો હતો. ઘંટની ઠોરીમાં એક લાકડું વળગાડીને તે જાહેર રસ્તાપર ખુદલું મૂકવામાં આવ્યું હતું. તેવું કારણુ એ કે જે ગરીબ લોકો પોતાપર થયેલા અમલદારો કે રૈયતના ગેરધનસાફ કે જુલમની દાદ ધોરણુસર ન મેળવી શકે, તેમણે તે ઘંટ વગાડવો, એટલે આદશાહ ઘંટે તેને પોતાની હજૂરમાં બોલાવીને તેની હકીકત પૂરાવા સહિત સાંભળીને તેનો જાતેજ ધનસાફ કરે. કેવી અતુષ્ય પ્રાણીપર મોટી દયા અને અપાર પ્રીતિ! અથે! નેક અકબર! લોકોએ તને અલાહની ઉપમા આપી છે, તે વ્યાજખી છે. નહિતો આવા સદ્ગુણો, આવી દયા, આવી પ્રીતિ, અને આવી નીતિ તારામાં હોવી કેમ સંભવે ?

એક દિવસ બપોર પછી ત્રણ વાગ્યાને સુમારે અકબર પોતાના માનીતા મંત્રી ખીરખલ સાથે સિલિમની બદલાલ વિષેની કંઈ વાત કરતો, અને તે બાબતની સલાહ પૂછતો, ગરીબોની દાદ સાંભળવાના મહેલમાં એકો હતો; ત્યારે રસ્તાપરથી કોઈએ જરા ઘંટ વગાડ્યો કે તરત અકબર ઝોક્યો અને ખીરખલને પૂછ્યું—

“ ખીરખલજી! દેખો વો કોન ફિરિયાદ કરતા હૈ ? ”

ખીરખલે બારીમાંથી નીચું જોયું, તો એક ગાય ઘંટના લાકડા સહિત દિવાલ સાથે ઘસાઈને ચાલી, તેથી ઘંટ વાગ્યો હતો. તેથી પાછા વળીને શાહને કહ્યું કે—

“ ખુદાવિંદ ફિરિયાદ કરનેવાલા કોઈ આદમી નહિ, વો આપહી અકસ્માતસે ઘંટ બજા હૈ.”

“ અચ્છા ” કહી અકબરે પોતાની મૂળ વાત કરવા માડી.

માખી વજેરે જંતુઓના ડંસવાથી કંટાળેલી ગાયો સ્વાભાવિક રીતે વારંવાર ભીંતથી ઘસાઈને ચાલે છે, અને કેટલીકવાર ફરી ફરીને એકજ જગ્યાએ પોતાનું અંગ ઘસે છે. તે મુજબ આ ગાય પુનઃ લાકડા અને ભીંતથી ઘસીને ચાલી; એટલે આંગળના કરતાં જરા વધારે જોરથી ઘંટ વાગ્યો. એટલે ફરી અકબરે અધીરજથી

પૂછ્યું “ ખીરબલભ ! દેખો તો સહિ, હર વખત વો કોન ઘંટ હિલાતા હે ? ”

વળી ખીરબલે નીચું જોયું, તો તેજ ગાય આગળ પ્રમાણે ઘંટ વગાડતી જણાઈ. તેથી કહ્યું કે “ જહાંપનાહ ! ફિરિયાદી નહિ હૈ. લોકનકે ચલનેસે આપહી ઘંટ બજતા હૈ. ”

આ વખતે અકબરને શંકા થઈ કે એ વખત ઘંટ પોતાની મેળે વાગે નહિ, ત્યારે શું કોઈ ખીરબલની ફિરિયાદી કરવા આવનાર માણસે ઘંટ વગાડ્યો હશે? પણ એમ બને નહિ. કેમકે ખીરબલને રાજકારોબાર સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નહોતો, તેમ ખીરબલની નિષ્કા ઉત્તમ હતી. એટલુંજ નહિ, પણ આ ઘંટ પણ ખીરબલની નેક સલાહથી ગરીબોના ન્યાય માટે બાંધવામાં આવ્યો હતો. તેમ ખીરબલના બોલવાપર અકબરને ઘણી શ્રદ્ધા હતી. તેથી ફરી તે શંકા વીસરી જઈ, એકજ ક્ષણમાં આ સઘળા તર્કવિતર્કો કરી પાછું “ અચ્છા ” એમ બોલી આગલી વાતનો સંબંધ જોડ્યો.

ધૃત્વરેચ્છાથી ફરી ત્રીજી વાર પણ ઘંટ વાગ્યો, એટલે અકબરની ધીરજ રહી નહિ. જેનાપર અથાગ જુલમ ગુજર્યો હોય, તેજ મનુષ્ય એકજ ટકોરો માત્ર ઘંટનો વગાડે. છતાં આ ત્રણ ત્રણ વાર અગણિત ટકોરા વગાડનાર કોણુ ફિરિયાદી છે, એ જાણવાની તેને અપાર જિજ્ઞાસા થઈ. આ સર્વ ભાવો અકબરના મોઢાપરના ફરફારોથી ખીરબલ બરાબર સમજતો હતો.

અકબર—દેખ ખીરબલ ! વો કોન પુકાર કરતા હૈ? હર દેકે ઘંટ બજતા હૈ, વો કોન એસા બડા ફિરિયાદી હૈ, જલ્દી ઉસકું મેરે પાસ લા.

ખીરબલે ત્રીજી વાર જોયું તો તેજ ગાય ! પણ તે ગાયનો આકાર બરાબર જોતાંજ ખીરબલે પોતાના વિચારની સાંકળ સાંધી લીધી; અને અકબરને કહ્યું કે—

“ કિયલે જહાન ! એ અરજદાર એક અમા (અમંગળથી ઉગારવાવાળી માતા) હૈ. ઉસકેપર જૈત સિતમ હુવા હૈ. ઉસસે કરકે વો હરદમસે અસ્મોંસે પાની ડાલતી હૈ. મેં જલકે ઉસકા સિતમકા બ્યાન પૂછતા હું. ઐર આપ ખુદાવિદહ આપકી નેક નજરસે એ જોખમેંસે વો બુબુર્ગ અમાકી હાલતપેં નિધા કીજએ. કયોં કી વો આપકી બુબુર્ગસેં મહેલકે ઉપર નહિ આ શકતી હૈ. ” એમ કહી ખીરબલ નીચો ઊતર્યો; અને અકબરે ઝરખામાંથી જોયું, તો એક હાથીના બચ્ચાના કંને વીસરાવે તેવી રીતે રંગની ગાય દીઠી. તેના ચાર પગ અને પૂંછડાના છેડાના વાળ એત રંગથી જાણે હમણાંજ રંગ્યા હોય તેવા હતા. તેના કપાળમાં જાણે ચંદનનું કરી પછી સૂકવ્યું હોય, તેવું ઘોળું લાંબું કુદરતી તિલક હતું. તેની આંખોમાંથી દડ દડ આંસુ પડતાં હતાં. આવી નિર્મળ અને દયામણી ગાયની સૂરત જોઈ અકબરને સહેજ દયા ઉપજી. પણ હવે ખીરબલ શું યુક્તિ કરે છે, અને કહે છે, તેની રાહ જોતો ત્યાં જાઓ રહો.

ખીરબલ સત્ય ભાવથી જાણે ગાયની અરજ સાંભળવા જતો હોય તેમ જઈ, તેના કાનમાં કંઈ કહ્યું; એટલે ગાયે સ્વાભાવિક રીતે જાણે ‘હા’ કહેતી હોય તેમ માયું નીચું નમાવ્યું. ત્યારે ખીરબલે ગાયના મોઢા પાસે પોતાનો જમણો કાન ધર્યો; અને દ્રવિત દ્રઢ્યથી જાણે કંઈ સાંભળતો હોય, તેમ માયું હલાવવા લાગ્યો. વળી પાછું ગાયના કાનમાં કંઈ કહ્યું; અને ફરી તેવું કહેવું સાંભળવા માડ્યું. પછી બાદ-શાહને ત્યાંજ જાઓ રહીને કહ્યું કે;—

“ ખુદાવિદહ ! એ અમાકી અર્જ એસી ગંજવર હૈ, ઐર ઇસકેપર ઇતના બડા સિતમ હુવા હૈ કે આપકી નેક સલતનતકે બીચ ઐર કોંઝકે પર એસા બડા જુલમ નહિ હુવા હોગા. વો જુલમ જૈત બરસોંસે હોતા રહા હૈ. લેકીન કોંઝ નેક બાદશાહોને ઇસ અમાકી પુકાર સુની નહિ હૈ, પર એ અમાને આપકી જૈત નેકી સુનીથી ઐર આપ ઉસકા ઇનસાફ કરોગે એસે જાનકે એ આઇ હૈ. ” ત્યારે બાદ-શાહે ખીરબલને ઉપર આવવાની ઇશારત કરી; અને તે ઉપર ગયો, ત્યારે પૂછ્યું કે “ જોલ ખીરબલ ઇસ અમાકી કયા અર્જ હૈ ? ”

ખીરબલ—વો અમા કહેતી હૈ કી—

છપય.

“ નિત વન ચરત ઉજાર, કાહુ વિગ્ગાર ન કરહુ;
દોપસ દોહેં દીન, વિન દ્રપ ઉદર ભરેહુ;
હમ સુત હલ નિત વહત, બિશ્વકો કાજ સુધારેં;
ए उपाय सब लोग, धर्णिमें अन तृण धारें;
सरिता तलाव जल पीवते, निज दंतन तृण धारहीं;
तकसीर बिना अकबर सुनो, मोय म्लेच्छ क्यों मारहीं ? ”

કેવી શ્રેષ્ઠ ઉત્પ્રેક્ષા, તદબીર, અને તર્તબુદ્ધિ ? આ છપયથી તેમજ બનેલા બનાવથી, અને રીતસર જોતાં ન્યાયથી, અકબરે ખુશી થઈને તે દિવસથી “ જોગલ શેનશાહતમાં જોવધ ન થાય, ” એવો ઠરાવ કર્યો. આ ઠરાવ કરવામાં અકબરની હિંદુઓની પ્રીતિ મેળવવાની તેમ આગળના સર્વ બાદશાહો કરતાં પોતાનાં નીતિ ન્યાય ઉત્તમ હતાં, એમ કહેવડાવવાની ગૂઢ મતલબ હતી. આ ઠરાવ અકબર પછી કેટલાક વખત સૂધી ધણે અંશે પળાયો હતો. પણ પાછળથી થયેલી રાજ્યની અવ્યવસ્થાને લીધે કંઈ બરાબર નિશ્ચય રહ્યો નહોતો. અરે ! આજ ગાયોની વારે ધાનાર હજરો લોકોમાં કોઈ ખીરબલ થાયો ! અને અકબરના જેવી ન્યાયી વિક્ટોરિયા પાસે જઈ જોવધ ન થવાની સનંદ લ્યો ! “ બંધુઓ ! ધીરજ ધરો ! તે થરોજ ! ”—

તથાસ્તુ ?

ગ્રંથાવલોકન.

રસશાસ્ત્ર.*

ગુજરાતી ભાષામાં કવિ નર્મદાશંકરે રચેલા “રસ પ્રવેશ” નામના નાના ગ્રંથ પછી “રસશાસ્ત્ર” વિષે આ બીજો જ ગ્રંથ લખાયેલો છે; અને કવિ નર્મદાશંકરને ગ્રંથ માત્ર દિગ્દર્શનજ કરાવે છે, તેથી આ શાસ્ત્રિય વિષયનું સવિસ્તર જ્ઞાન આપનાર ગ્રંથ તો આ ગુજરાતી ભાષામાં પહેલો જ કહીએ, તો કંઈ અડચણ જેવું નથી. અમે ધારીએ છીએ કે રા. છોટાલાલ નરભેરામે આ શાસ્ત્રિય ગ્રંથ રચીને પ્રબલને બેશક ઉપકૃત કરી છે.

આ પુસ્તક સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત હિંદી પુસ્તકો ઉપરથી રચાયેલું છે, એનો વિશેષ આધાર ‘સાહિત્યદર્પણ’ અને ‘કાવ્યપ્રકાશ’ ઉપર રાખેલો છે.

ગ્રંથકારે આ ગ્રંથ રચવામાં અમારા ધાર્યા પ્રમાણે એક ધણી વખાણવા યતુરાધભિરેલી યુક્તિ વાપરી છે; અને તેને લીધે વાંચનાર વિષયની અંદર અનાયાસે ઊતર્યો જાય છે. વિષયવિવેચનમાં આપણે જેને “પૃથક્કરણપદ્ધતિ” કહીએ, તે ન પકડતાં, ગ્રંથકારે “સંયોજનપદ્ધતિ” ધારણ કરી છે, એટલે મુખ્ય વિષય એકદમ હાથમાં લઈ તેમાં અંગ અને ઉપાંગ જૂદાં પાડી બતાવી, મન સઘળી તરફ એક સામટું વ્યથ કરવાને બદલે, મુખ્ય વિષયનાં અંગ અને પાંગનું વિવેચન પૃથક્ પૃથક્ આરંભી, તેનાં સ્વરૂપ પ્રથમ યથાર્થ દર્શાવી, પગલે ઉગલે આગળ વધી, આખરે મુખ્ય વિષય હાથમાં ધરી તેનું વિવેચન કરે છે. યુક્તિથી વાંચનારનું લક્ષ એકદમ સઘળી તરફ ન વહેંચાઈ જતાં, દરેક અંગ અને ઉપાંગ પ્રથમ પૃથક્ પૃથક્ તેના ધ્યાનમાં ઊતરી, આખરે આખો વિષય તેના સ્વરૂપે તેની નજર આગળ આબેહૂબ વિકાશી રહે છે.

આ યુક્તિની સાથે, વિષયની કઠિનતા છતાં, ગ્રંથકારની ભાષા એવી તો સાદી અને સરળ છે, કે તે સમજવામાં સાધારણ વાંચનારને પણ કશી મુશ્કેલી પડે એમ દેખાતું નથી. વળી વિવેચન કરવાની ઢબ પણ ધણી સરસ છે; અને તેની સાથે દરેક નવી બાબતનો આરંભ કરતાં પહેલાં, જે જે આગળ આવી ગયું હોય તેનું સંક્રામાં પુનરવલોકન કરવાની રીત રાખી છે, તેથી પણ વાંચનારને ધણી મદદ મળતી રહે છે. આ કારણોને લીધે અમે ધારીએ છીએ કે રસશાસ્ત્રનો કેવળ નવો જ અભ્યાસી હોય, તેને પણ આ પુસ્તક વગર મહેનતે વિષયનું સાચું જ્ઞાન આપ્યા વિના રૂહેશે નહિ.

આરંભમાં “રસ તે શું?” તેનું રેખાદર્શન કરાવી, પછી રસનું બીજું જે સ્થા-

*રસશાસ્ત્ર — લખનાર છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ.

થી ભાવ (રતિ, હાસ, શોક, વગેરે) તેનું વિવેચન આરંભે છે. સ્થાયી ભાવ રૂપી બીજાનું મનરૂપી ભૂમિમાં યથાયોગ્ય સમારોપણ કર્યા પછી, તેને ખીલવીને રસ રૂપી વૃક્ષ બનાવવામાં જે સહાયભૂત સાધનો છે, તેનાં યથાર્થ સ્વરૂપનું વિવેચન, ગ્રંથકાર હાથમાં લે છે. એ સહાયભૂત સાધનો, તે આલંબન વિભાવ, ઉદ્દીપન વિભાવ, અનુભાવ, અને વ્યભિચારી ભાવ. આલંબન વિભાવના પેટામાં નાયક અને નાયિકા ભેદ, સાત્ત્વિક ગુણો, વગેરેનું વિવેચન આવી જાય છે. આ પ્રમાણે રસના અંગ, ઉપાંગોના યથાર્થ સ્વરૂપ દર્શાવ્યા પછી, ગ્રંથકાર રસપ્રકરણનો આરંભ કરે છે. આ યોજનાને લીધે વાંચનારને વિષય ધણો સુગમ થઈ પડે છે. રસપ્રકરણ પૂરું થયા પછી, ભાવ, રસાભાસ, ભાવાભાસ, ભાવશાંતિ, અને રસદોષનું વિવેચન કરેલું છે. આ પ્રમાણે રસશાસ્ત્રના વિષયની સમાપ્તિ કીધા પછી, પુસ્તકને છેડે “ખલક ખેલ બાવની” નામે બાવન રસિક અને બોધક કવિત આપેલાં છે.

ગ્રંથકારે જેમ વિષયનું વિવેચન ધણી સારી રીતે કીધેલું છે, તેમ જોઈતાં ઉદાહરણોની પણ કંઈ કમી રાખી નથી. જે બાબત ઉપર બીજા ગ્રંથકારોમાંથી ઉદાહરણો મળી શક્યાં નહિ, ત્યાં ગ્રંથકારે પોતાની જાતે નવાં બનાવીને મૂક્યાં છે.

આ પુસ્તક એકંદર રીતે જોતાં ધણી સારી રીતે લખાયેલું છે; અને અમે ધારીએ છીએ કે કોઈપણ પુસ્તકશાળા એના વગર રહેવી ન જોઈએ. દરેક કવિતા-રસના શોખીએ તો એ સદા પોતાની પાસે રાખવા જેવું લાગે છે.

આ પુસ્તકને અમે આટલું બધું વખાણવા લાયક ગણ્યું છે, તોપણ અમે એક બાબતમાં ગ્રંથકારના વિચારથી જૂદા પડીએ છીએ. પુસ્તકની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જણાય છે કે કેટલાક ગૃહસ્થોએ એ પુસ્તકની અંદરનાં શૃંગારરસ, અને તેનાં અંગનાં નાયક અને નાયિકા પ્રકરણના, જૂના ગ્રંથકારોને અનુસારે જે હદ પાર વિસ્તાર અને સ્પષ્ટતાથી વિવરણ કર્યાં છે, તેને વિષે નાખુશી બતાવી હતી; અને એથી ગ્રંથકારને ખેદ થયો હોય એમ જણાય છે. પરંતુ અમે ધારીએ છીએ કે તેણે આ પ્રમાણે મારું લગાડવાને બદલે, તેના સલાહકારની સલાહ પ્રમાણે વર્તમાન સમયની કેળવણી અને વિચારોને અનુસરીને ઉપલાં પ્રકરણો ટૂંકાવીને તેને મર્યાદિત અવસ્થામાં મૂક્યાં હોત, તો તેથી કશી વિષયને હાનિ થવાનો સંભવ નહોતો. આ ગ્રંથકારને બેશક જૂના ગ્રંથકારોની પુષ્ટિ તો છે. તેઓએ તો આ ગ્રંથકાર કરતાં પણ ધણા આગળ વધીને, એ વિષયોનું હદપાર બારીકીથી વિવરણ કરેલું છે; અને તેમની સાથે સરખાવતાં આ પુસ્તકનાં વિવેચનો મર્યાદામાં છે. પરંતુ હાલ સમય બદલાઈ ગયો છે; પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રસારે લોકના વિચારમાં ધણો ફેરફાર કરી નાખ્યો છે; અને એ બદલાયલા વિચાર અને વૃત્તિને અનુસરીને જૂના ગ્રંથકારોની પદ્ધતિમાં ફેરફાર થયો હોત, તો વધારે સાચું થાત. એથી કરીને આ પુસ્તક જે થોડુંક બાધ લેવા જેવું જણાય છે, તેમાંથી એ મુક્ત થતે; અને એની ઉપયોગિતામાં વધારો થતે.

નીતિબોધ.*

આ પુસ્તકમાં જૂદા જૂદા નવ વિષયનું વિવેચન, અને તેનું ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટી કરણુ કરેલું છે. ૧. આરોગ્ય રક્ષણ, ૨. ઉદ્યોગ અને મિતવ્યય, ૩. પરોપકાર, ૪. સહનશીલતા, ક્ષમા, અને દયા, ૫. મનનું મોટાપણું, ૬. સેવ્યસેવકસંબંધ, ૭. પ્રમાણિકપણું, ૮. સત્ય, ૯. કર્તવ્યકર્મ. આ દરેક વિષયનું પ્રથમ સંક્ષેપમાં વિવેચન કરી, તેની પછી તેનાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતો આપેલાં છે. આ દૃષ્ટાંતોમાં કેટલાંક કલ્પિત પણ છે. આ પ્રકારની યોજનાથી જે જે વિષયોનું વિવેચન કરવામાં આવે છે, તેમનું નવર વધારે ઠસે છે. માત્ર દલીલવડે પ્રતિપાદન કરેલા વિષયો-પછી તે દલીલો ગમે તેવી વજનદાર હોય તોપણ-મન ઉપર યરાયર અસર કરી શકતા નથી. જેમ કે ગમે તેવી વાત, માત્ર સાંભળ્યાથી જેવી અસર કરતી નથી, તેથી જે તે આપણે અનુભવમાં આવી હોય, તો દશ ઘણી અસર કરે છે. તેમ માત્ર પ્રબળ દલીલથી પ્રતિપાદન કરેલો વિષય જેવી અસર નથી કરતો, તેના કરતાં તે આખતના એક સાધારણુ દૃષ્ટાંતથી ઘણી અસર કરે છે.

જેમણે ઇંગ્રેજી "શાળાપયોગી નીતિ ગ્રંથ" (Moral Class Book) વાંચે હશે, તેમને તો આમાંનો મોટો ભાગ નવો નહિ લાગે. એમાંના ઘણાં ખરાં દૃષ્ટાંતો તેની અંદર આપેલાં છે.

ગ્રંથની ભાષા-સાદી અને સરળ છે, અને પસંદ કરેલા વિષયો મનન કરવા લાયક છે અને સારી રીતે સમજાવેલાં છે. એકંદર જોતાં પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી છે, અને વિદ્યાર્થી કરીને તરૂણુ વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં મૂકવા લાયક છે. ૨૦. જનલાલે સારો પ્રયાસ આ રંગ્યો છે, અને તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલાં નાનાં નાનાં દશેક પુસ્તકોમાં આ કાંઈક કાંઈક ક્યો છે; અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ પોતાનો આ શુભ પ્રયત્ન જારી રાખશે.

સુંદરીતિલક.†

M.

"સુંદરીતિલક અથવા સુબોધ ગરબાવળી" માં પ્રસિદ્ધકર્તાએ સ્ત્રીના ઉપયોગ-ગતી સાટેક બોધક ગરબી આપેલી છે. એ ગરબીઓના વિષયવાર છ વિભાગ પાડેલા છે;-(૧) ભક્તિ જ્ઞાન, (૨) સ્ત્રી શિક્ષા, (૩) વિવિધ બોધ, (૪) આત્મજ્ઞાન, (૫) સામાન્ય સૂચના, (૬) ગૌરવરક્ષણ. આ ગરબીમાંની પાંતરીશેકને આશરે પ્રસિદ્ધકર્તાની પોતાની રચેલી છે; અને બાકીની બીજા ગ્રંથકારોની છે. અન્ય ગ્રંથકારોની ગરબીઓમાં મોટો ભાગ આપણા હાલના સમયના કવીશ્વર દલપતરામ તથા નરમદાશંકરની ગરબીનો છે. કવીશ્વર દલપતરામની ગરબીમાંની કેટલીક તો એ કવીશ્વર

* નીતિબોધ વ. હરિકૃષ્ણ દામલેના મરાઠી ઉપરથી તૈયાર કરનાર જીવનલાલ ઠાકરદાસ મોદી, બી. એ. કિંમત છ આના.
† સુંદરીતિલક. સરસ કવિઓની કવિતા સાથે યોજનાર તથા રચનાર મહાશયી આના.

શ્વરે રચેલી અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલી અનુપમ અને પ્રકારના બોધથી ભરપૂર કચ્છ ગરબાવળીમાંની છે. અમને આશા છે કે, સુંદરીતિલકના પ્રસિદ્ધકર્તાએ અન્ય ગ્રંથકારોની ગરબીઓ ગ્રંથકારોની અગર તેમના પુસ્તકોના પ્રસિદ્ધકર્તાની પરવાનગી લીધા વિના પોતાના પુસ્તકમાં દાખલ કરી નહિ હશે.

કવીશ્વર દલપતરામ અને નરમદાશંકરની ગરબીઓ વિષે બોલવું, તે તો માત્ર તેમની કૃતિની પ્રશંસાની પુનરુક્તિ સરખું થઈ પડશે. માટે આપણે પ્રસિદ્ધકર્તાની પોતાની ગરબીઓ વિષેજ એ શબ્દ બોલીને સમાપ્તિ કરીશું. પ્રસિદ્ધકર્તાની ગરબીઓ જે "કાન"ની છાપથી ઝોળખાય છે, તેની ભાષા સરળ અને રસિક છે, તોપણ તેમાં કેટલાક શબ્દો અને શબ્દરચનામાં ગદ્યની ભાષા સરખો ભાસ થયા વિના રહેતો નથી, અને તેથી તેની મધુરતામાં કંઈક ખામી જેવું લાગે છે. વિચાર પણ સારા બોધક છે, અને તે ઠીક દર્શાવેલા જણાય છે. એકંદર રીતે જોતાં પુસ્તક સાફ અને ઉત્તેજન આપવા લાયક જણાય છે.

સુંદરીતિલકના સંબંધમાં એક વિશેષ જાણવા લાયક વાત એવી છે કે એની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે, શેઠ પુરષોત્તમદાસ ભગવાનદાસ ભાનુશાસ્ત્રી જેમને એ પુસ્તક અર્પણ કરેલું છે, તેમણે એ પુસ્તકનું પોતાની ન્યાતમાં લહાણું કર્યું હતું. આવા લહાણુની પહેલ અમારા જાણ્યા પ્રમાણે આ શેઠેજ કરી છે. થાળી, વાડકા, વગેરે જડ વસ્તુઓનું લહાણું કરવાને બદલે, શેઠિયાવર્ગના લોકો, સારાં સારાં સુબોધક પુસ્તકો પસંદ કરીને તેનું લહાણું કરવાનો શેઠ પુરષોત્તમદાસનો અનુપમ દાખલો અનુસરે, તો દેશને કેટલો બધો લાભ થાય, એ કહેવાની જરૂર નથી. અકચકતાં વાસણો જોઈને તો માત્ર બાલ દર્શનદ્રિજ દરે છે; પણ સારાં સુબોધક પુસ્તકોનું લહાણું કરવામાં આવતું હોય, તો તે વાંચનાર તથા સાંભળનારનો અંતરાત્મા આનંદમાં નિમગ્ન થઈ, તેમાં સમાયલા ઉત્તમ બોધથી પોતાના સંસાર વ્યવહાર, વગેરેમાં કેટલો બધો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે? આપણા દેશની ગરીબ સ્થિતિ અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સંબંધી કંઈક બેદરકારી તરફ નજર કરતાં, મુખ્યત્વે કરીને સંપત્તિમાન પુરષોની તેમના જાતિબંધુઓ તરફ અમે ધારીએ છીએ કે આ પ્રમાણે વિદ્યાદાન કરવાની એક જાતની ફરજ છે. જે શેઠિયા લોકો શેઠ પુરષોત્તમદાસે દર્શાવેલો ઉત્તમ માર્ગ અનુસરવાનું મનપર લે, તો તેમની વૃત્તિ અને અભિલાષાને સંપૂર્ણ કરવાને તેમના દિલને પસંદ પડે એવાં પુસ્તકોની જોટ નથી. દાખલા તરીકે સુંદરીતિલકને મળવું અને અમારા વિચાર પ્રમાણે તેનાથી ઘણું શ્રેષ્ઠ ગુ. વ. સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલું કવીશ્વર દલપતરામનું ૧૦૦ ઉપર અનુપમ ગરબીઓનું કચ્છગરબાવળીનું પુસ્તક સ્ત્રીવર્ગને માટે ઘણું ઉપયોગનું છે. જેમના મનનું વલણ, અન્ય વિષય ઉપર હોય, તેમને પસંદ કરવા માટે ગુ. વ. સોસાયટીએ ભિન્ન ભિન્ન ઉદ્દેશને અનુલક્ષી તૈયાર કરાવેલાં પુસ્તકો છે. એ સિવાય બીજાં પણ હાલ ઘણાં પુસ્તકો મળી શકે એમ છે. આમ કવીશ્વર લહાણું કરનારને પોતાને એક ઉત્તમ કામ

કર્તાનો સંતોષ થશે એટલુંજ નહિ, પણ જે લોકોથી પોતાની ગરીબાઈને લીધે અથવા વિદ્યા વિષે બેદરકારીને લીધે પુસ્તકો ખરીદતાં નથી, તેમને ખંનેને સારો લાભ મળવાનો સંભવ છે.

શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ ધર્મખાતાનો રિપોર્ટ, સન ૧૮૯૦ તથા ૧૮૯૧ નો.

શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ ધર્મખાતાના સન ૧૮૮૪ થી ૧૮૮૬ સુધીનો, તથા ૧૮૮૭ થી ૧૮૮૯ સુધીનો મળી બે ત્રિવાર્ષિક રિપોર્ટોની પહેલું અમે અગામી સ્વીકારી ગયા છીએ. હાલ સન ૧૮૯૦ તથા ૧૮૯૧ નો બેગો રિપોર્ટ અમને મળ્યો છે. આ ઉપરાઉપરી નીકળેલા સામટા આઠ વર્ષના રિપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે હિંદુ કામમાં આ જોડ વિનાના ઉત્તમ અને વિશાળ ધર્મખાતાના કારોબારીઓ મહા શેઠ ગોકળદાસના અનુપમ ઉદ્દેશોને અમલમાં મૂકવા પાછળ કેવા ઉત્સાહ અને તથી મંડયા રહે છે. આઠ વર્ષે રિપોર્ટો બહાર પડ્યા છે, તેમાં કંઈ કારોબારી મળીઓતો દોષ હોય એમ જણાતું નથી; કારણ કે આ રિપોર્ટોની અંદરની હકીકતો જણાવી આપે છે કે તેઓ તે પોતાનું કામ નિરંતર કર્યાજ ગયા છે. માત્ર ઓફિસખાતાની સુસ્તીને લીધેજ આ સઘળા રિપોર્ટો પાછળ પડેલા જણાય છે.

રિપોર્ટના હિસાબી પત્રકો ઉપરથી જણાય છે કે શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળે તેમણે નિર્મલાં બૂદાં બૂદાં ધર્મખાતાઓની યોગ્ય વ્યવસ્થા માટે પોતાની મિલકતમાંથી મૂળ રૂ. ૨૮,૮૪,૫૦૦) ની અગ્રીરી રકમ ધલાયધી કાઢી હતી; અને તે રકમ હાલ વધીને રૂ. ૩૨,૬૪,૫૦૦) ની થઈ છે. શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળને નામે આપતી રેટિવ જનરલ હોસ્પિટલ સાર જે રૂ. ૧,૫૦,૦૦૦) એ શેઠે સરકારને સ્વાધીન કરેલા છે, તે તે બૂદા. ઉપર કહેલા રૂ. ૧૫,૬૪,૭૦૦) ની તે સરકારી નોટોજ છે. તે ઉપરાંત જે છૂટા છૂટા વધારો છે તે અને હોસ્પિટલના દોઢ લાખ સરકારને સ્વાધીન છે, તે મળીને સન ૧૮૯૧ ની આખરે ધર્મખાતાએ એકંદરે સરવાળો રૂ. ૧૭,૫૭,૫૩૯-૯-૫ નો થાય છે. વળી ધર્મ ખાતાનાં મકાનો અને મંદિરોની ગણના એમાં નથી.

આવું મોટું ધર્મખાતું હિંદુ કામમાં બીજા કોઈ સદ્ગુહસ્થે સ્થાપેલું જણાતું નથી, એ ખરેખરી દીલગીરીની વાત છે. એમ નથી કે હિંદુ કામમાં શેઠ ગોકળદાસ જેવા ધનવાન ગુહસ્થો થઈ ગયા નથી કે હાલ છે નહિ. મૂઠમ શેઠના કરતાં પણ અધિક ધનવાન પુરૂષો હતા અને છે. પણ તેમની ઉદારતા આવી ખરેખરી દેશકલ્યાણની આખતો તરફ આટલે વિશાળપણે વળેલી જણાતી નથી. ખરા શ્રીમંત્ર હિંદુ ગુહસ્થોએ શેઠ ગોકળદાસનો દાખલો અનુસરવા જેવો છે; અને હિંદુ કામની વૃદ્ધિ માટે ઘણા ગુહસ્થોએ અનુસરવાની આવશ્યકતા પણ છે. પારીક નજરે નેઠશું, તે સાધારણ જનમંડળ શ્રીમત્તારૂપી વૃદ્ધાં મૂળ છે; અને મૂળનું પોપણુ નહિ થાય, તે વૃદ્ધ પણ સૂકાઈ જવાનું ભય રહે, એમાં શો સંદેહ છે? આ આર્યબૂમિની સર્વે તરફથી ચર્ચા-ધ રહેલી દરિદ્ર અવસ્થામાં શ્રીમતાની મદદથી જનમંડળને વિદ્યારૂપી જળ સિયન ન થાય અને ઉદ્યગરૂપી છવનરસ ન મળે, તે તેનું પોતાનું પણ ભવિષ્ય કેવું આવશે, એ વિચારવું મુશ્કેલ નથી.

(અપૂર્ણ)

બુદ્ધિ પ્રકાશ.

પુસ્તકં ૩૯ મું. સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૨. મૂલ્ય વર્ષે રૂ. ૧૧૦. ટપાલ ખર્ચ માફ. અંક ૬ મો.

પાદપૂર્તિ.

“થાવાનું તે થાય !”

દાહરા.

અધમ અહાર અતી કરે, અણુથી અકળાય;	
કરે દોઢ ડા'પણુ મુખે—“થાવાનું તે થાય !”	૧
તમાકુ બહુ પીધા થકી, ક્ષય નિપજે નિજ કાય;	
મરવા પડતાં જન કહે, “થાવાનું તે થાય !”	૨
કામ થાય ફૂટે તદા, નિજ બળથી પૂલાય;	
નિરાશ થાતાં નફ્ટ કે, “થાવાનું તે થાય !”	૩
અપહોંચિયા, અજ્ઞાનિ જન, વ્યસનાધીન સદાય;	
પડ્યા રહી પોકારતા, “થાવાનું તે થાય !”	૪
દીકરું લેતાં ઠોકતા, ધાતુની ધરો સહાય;	
સગપણુ કરતાં સમજશે, “થાવાનું તે થાય !”	૫
કુસંપ તે કંકાશથી, ખોયા મુલક, પસાય;	
કર કપાળ દષ્ટને વદે, “થાવાનું તે થાય !”	૬
કેફ કરી નિશકિન અતિ, ખુએ બુદ્ધિ, ધન, કાય;	
લાજ વગર લલકારતા, “થાવાનું તે થાય !”	૭
લાંચ લઈ વેભવ કર્યો, વળતી તે પકડાય;	
આખર, દ્રવ્ય જતાં કહે, “થાવાનું તે થાય !”	૮

૧. અતિશય તમાકુનું વ્યસન ઘણા વરસ ચાલ્યાથી ક્ષયરોગ થાય છે, એમ અતુભત્રી શારીરશાસ્ત્રીઓ માને છે. મારો મત તેને અક્ષરશઃ મળતો છે. ૨. માટીનું ત્રણ પાઇનું વાસણુ લે, ત્યાં પણ પૈસા વગરેથી વગાડી લેવાનો રિવાજ છે; પણ સગપણુ જેવા છદ્મીના શોભામાં ગાની બનીને “ભાઈ ક્ષેત્ર લખ્યા હોય તેમ થાયા” એમ જોતવું શું મૂર્ખાઈ નથી ?

અહંકારી અળખામણો, તને સજનની સહાય;	
દુઃખ ઉપજે દુર્જન કહે, “થાવાનું તે થાય !”	૯
ખોટી દાનત દોસ્તથી ધરી, ચિત્તમાં ચાલ્ય;	
કપટ-સ્નેહ તૂટે કહે, “થાવાનું તે થાય !”	૧૦
લાડ લડાવે પુત્રને, અંતે બગડી જાય;	
બુદ્ધોદિલ બળતે કહે, “થાવાનું તે થાય !”	૧૧
વૃદ્ધ વયે વનિતા વરે, વળતી વંદી જાય;	
નસીબને નિંદી કહે, “થાવાનું તે થાય !”	૧૨
ધરમાં રાખે ગંદકી, વીંછી, સર્પ સમાય;	
કરડે નિપજે મરણુ તો, “થાવાનું તે થાય !”	૧૩
સજન સ્નેહ છોડી ગ્રહે, દુર્જન કેરા પાય;	
સંગતિસંકટ શોષિ કહે, “થાવાનું તે થાય !”	૧૪
રાગિ, વૃદ્ધ પરણાવતાં, વહુ દિકરી રંડાય;	
અજ્ઞાની તવ જિયરે, “થાવાનું તે થાય !”	૧૫
એ રીતે નિજ દોષ ને, દોષે નસીબ પર હાય !	
અજ્ઞાની નિર્ભય કહે, “થાવાનું તે થાય !”	૧૬
“અશક્ય” ને “અધરૂં ઘણું”, બીકણુથી ખોલાય;	
સમર્થ પુરૂષો નવ કહે, “થાવાનું તે થાય !”	૧૭
શિવાજી, નેપોલ્યન સમા, જોવા થકી જણાય;	
એવા ક્યમ સુખ જિયરે? “થાવાનું તે થાય !”	૧૮
ખોટાં દષ્ટાંતો વઢી, કરે નસીબની સાલ્ય;	
કહે આજસું, બાયલા, “થાવાનું તે થાય !”	૧૯
નસીબપર વિશ્વાસ તો, કરે શું કામ ઉપાય?	
ધર ખેસી કાં નવ રહે? “થાવાનું તે થાય !”	૨૦
ઉપાય દીધા ધધરે, મુદ્દિ, હાય, ને પાય;	
જીવન મુખથી ક્યમ કહે? “થાવાનું તે થાય !”	

જીવરામ અજરામર ગાર.

પ્રસ્તાવિક કવિતા.

—:—:—

સજન દુર્જનની સરખામણી.

કવિત.

દુર્જન અમાપ દુઃખ વેડી અનહિત ધરૂં છે,
તેમ સજનનો તો દુઃખ વેડી સુખ આપે છે;
બૂનો પ્રેમ તોડે જન નીચ ઘડી એક માંડી,
જીવ્ય નરો સેજ સત્ય-મૈત્રી દિલ સ્થાપે છે;
અકારણ કાપે દુઃખ, મૈત્રી ના વિચારે પુષ્ટ,
કારણ વિનાએ કૃપા સજન તો *માપે છે;
દુર્જન કર્યા છે જગ, સજન પિછાણુ થાવા,[†]
પેલો સુખ, તેમ ખીજે દુઃખ સદા કાપે છે.

રાજ લક્ષણ.

છપય.

પ્રાત ધર્મ ચિંતવે, મંત્ર નિજ હિત વિચારે;
હૂત મોકલે દિશ ચાર, દેશ, પુર, પ્રજા સંભારે;
રાગ દેવ મન ગૂઠ, વેણુ અમૃત સમ ખોલે;
કામ, વખત પીછાણિ, કઠણુ, કામળ ગુણુ ખોલે,
નિજ જતન, તેમ સંપ્રહ રતન, ધન્સાર મિત્ર અરિ, સમ ગણે;
રણુમાં નિશંક થઈ સંચરે, તે નરેંદ્ર અરિદળ હણે.

પ્રીતિ એકતરફી ન જોઈએ.

કવિત.

જેથી મન મળે તેથી, તન મન મળે જગ,
જેથી મન ભંગ તેથી, મન ના વધારિયે;

*“કારણુ વિના કૃપાળ.” સજન પુરૂષોનું હૃદયજ કૃપાથી ભરપૂર છે, તેથી સહેજ પણ પોતાની કૃપાથી માપી અર્થાત્ તોળી લેશે.

† કચ્છી ભાષામાં એક કહેવત છે કે “જથલ ન હુવેં જુગમે, ત સારા સુ-
ચાપે કિં?”

બોલે તેથી બોલો અને ન બોલે અબોલો બધા,
રસ થકી ચાહે, તેને રસે ઉર ધારિયે;
પ્રીત રીત જાણે તેથી પ્રીત રીત જાણીયેજ,
નહિતો અનુપ ભૂપ ઉર ના વિચારિયે;
નારી શું છે? નર શું છે? ખૂબ મહુખૂબ શું છે?
આપણે ન ધારે તેને આપણે ન ધારિયે.

૩

*

મોટાથી પિછાણુ જાણુ, જીવન શા કામની છે ?
ધંધર જે ન્યૂન સુખ, જનને દેનાર છે;
મોટા હુશિયાર આપ ચક્રારસા ઉભા ધાર,
શશીસો છે મિત્ર તોય, જમે તે અંગાર છે;
શીતહર સરજથી પ્રીત કરી પૂરી તોય,
કમળના કુંજને જે યાજે એ તુપાર* છે;
શંકર દયાળ ભાળ વસ્યો આપ શશી તોય,
કલંક ન ખસ્યો તેના તનમાં અસાર છે.

૪

પરોપકાર.

છપય.

રવિ જિજે પર કાજ, જ્યોતિ જનને હરખાવે;
વરસિ મેઘ પર કાજ, ધાન્ય, તૃણ, ફળ ઉપજાવે;
ફળે વૃક્ષ પર કાજ, આપ ફળ પૂલ ન ખાતા;
દૂળે ગૌ પર કાજ, અમૃત રસ છે સુખદાતા;
પર કાજ નીર સરવર ભરે, હરખિ પિયે સૌ જન સદા;
જીવન સદાય પર કાજ ત્યમ, સજ્જન કેરી સંપદા.

૫

જીવરામ આં ગોર.

કાલિદાસની નાટકકથા.

શકુંતલા.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૧૭૪ થી.)

પણુ શકુંતલાએ આંગળીએ હાથ લગાડ્યો, તો ત્યાં રાજમુદ્રા મળે નહિ.

* હિમ-પરક.

અને તેથી તે ચીસ પાડી બિટી; “હાય! હાય! મારી આંગળીએ વીટી ન મળે!”
ગૌતમી બોલી, “શકાવતારમાં શચીતીર્યના જળને વંદન કરતાં નીકળી
પડી હશે.”

રાજાએ મોં મલકાવીને કહ્યું, “સ્ત્રીની હાજરજવાખી કહેવાય છે, તે આ-
નું નામ !” શકુંતલા બોલી, “એમાં તો વિધિએ પોતાનું પરિબળ દેખાડ્યું છે !
હવે હું તમને ખીજી વાત કહું છું.”

રાજા બોલ્યો, “હવે તો વાત સાંભળવા પર આવી !”

હવે શકુંતલા, તપોવનમાં પોતાના દુષ્યંત સાથે એકાંત સમાગમના અરસામાં,
જે વિલક્ષણ અને સ્મરણુસ્થાનમાં ખૂંટી રહે એવા પ્રસંગ બન્યા હતા, તેનું ખારી-
કીથી વર્ણન કરીને તેને સ્મરણુ કરાવવા લાગી. પરંતુ રાજાએ તે વાત કબૂલ કરવાને
બદલે શકુંતલાને ઉલટાં કેટલાંક ધણાંજ કઠોર આક્ષેપવચન કહ્યાં. આથી શકુંતલા
અતિશય ક્રોધાવેશમાં આવી જઈ ભમર ચઢાવીને સામા દુષ્યંતને એવાં તો કઠણ
વચન કહ્યાં, કે તેનો અકૃત્રિમ ક્રોધ જોઈને, રાજાને પોતાની ચિત્તવૃત્તિની સ્વસ્થ-
તા વિષે સંદેહ ઉત્પન્ન થયો; અને તેથી તે કંઈક નરમ પડ્યો. શકુંતલાએ જ્યારે
જોયું કે દુષ્યંત તેનો અંગીકાર કર્યાની વાત કેમે કર્યો કબૂલ કરતો નથી, ત્યારે તે
નિરાશ થઈને લૂગડાનો છોડા મોઢે ઢાંકી મોટેથી રડવા લાગી.

આથી તપસ્વી ગુસ્સે થઈ દુષ્યંતને હદેશી શકુંતલાને કપકો દેવા લાગ્યો; તે-
થી રાજા બોલ્યો કે “એ બાઈનું સાચું માની મને શા માટે કપકો દોહો ?”

તપસ્વી વ્યંગમાં બોલ્યો, “હા, એ તો વિપરીત વાત કહેવાય ! જેને જન્મથી
છળકપટનો પડછાયો પણ નહિ, તેનું વચન તો અપ્રમાણુ; પણ જે પરવચનમાં, તે જા-
ણુ એક વિદ્યા હોય તેમ, કેળવણી લેછે, તે તો વિશ્વાસપાત્રજ ગણાય !”

રાજા બોલ્યો, “ઓ સત્યવાદી, એમ ધાર કે હું તારી વાત કબૂલ કરું; તોપણુ
આ સ્ત્રીને છળ કરવાથી મને શું મળવાનું છે ?”

તપસ્વી બોલ્યો, “આત્મવિનાશ !”

રાજા બોલ્યો, “પારવો આત્મવિનાશ ઇચ્છે, એ અસંભવિત છે.”

ખીજા તપસ્વીએ પોતાના સાથીને આગળ જવાખ દેતાં રોક્યો, અને દુષ્યંત
તરફ ફરીને કહ્યું, “એ તમારી પત્ની છે; તમારી મરજીમાં આવે તો એને રાખો
કે કાઢી મેલો; કેમકે પતિને પત્ની ઉપર સર્વ પ્રકારની સત્તા છે. ગૌતમી ! ચાલ
આગળા” એમ કહી સર્વેએ ચાલવા માડ્યું. શકુંતલાએ પણ “આ ખજો તો મને
કગી, અને તમે પણ મને તજી દોહો ?” એમ કહી તેમની પૂઠે ચાલવા માડ્યું.
પહેલા તપસ્વીએ શકુંતલાને પૂઠે આવતી જોઈ, ક્રોધમાં પાછા ફરી તેને ધમકાવી,
અને ત્યાંજ રહેવા કહ્યું. રાજાએ તેમને આ પ્રમાણે શકુંતલાનો ત્યાગ કરવા ના કહી,
તોપણુ તેમણે ન માન્યું; ત્યારે તેણે પોતાના પુરોહિતની સલાહ માગી, અને કહ્યું કે
“ક્યાં તો મારી મતિ મૂઠ થઈ છે, કે એ અસત્ય બોલેછે; એનો મારા મનમાં નિ-

શ્રવ્ય થતો નથી; અને એથી વખતે મારી પોતાની સ્ત્રીને ત્યાગ થઈ જાય, કે પર-સ્ત્રીના સ્પર્શથી દોષિત થવાય, એવું એવડું ભય રહે છે.”

પુરોહિતે વિચાર કરીને દુષ્યંતને કહ્યું કે “ત્યારે આમ કરવું. એ બાઈ તેના પ્રસૂતિ સમયે સૂઢી મારે ઘેર રહે. તમને સાધુ પુરુષોએ કહ્યું છે કે તમારો પ્રથમ પુત્ર ચક્રવર્તી થશે. હવે જો આ મુનિકન્યાનો પુત્ર તેવા લક્ષણવાળો હોય, તો તમારે એ બાઈને અભિનંદન દઈ અંતઃપુરમાં રાખવી. એથી વિરૂદ્ધ હોય તો એણે પોતાના પિતાને ઘેર ગયા વિના છૂટકો નથી.” એમ કહી રાજની અનુમતિથી શકું-તલાને લઈને પોતાના ઘર તરફ ચાલતો થયો; અને શકુંતલા પણ રહતી અને પૃ-થ્વીની પાસે માર્ગ માગતી તેની પૂઠે ગઈ.

પણ તેમને ગયાને ઝાઝી વાર નહિ થઈ, એટલામાં રાજપુરોહિત “આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !” નો ધૂમ પાડતો પાછો આવ્યો; અને રાજના પૂછવાથી તેણે કહ્યું કે “ક-ષ્ટવશિષ્યો ગયા, એટલે તે બાઈ હાથ ઊંચા કરી પોતાના દૈવને દોષ દેતી મોટેથી રડવા લાગી; એટલામાં અપ્સરાતીર્થની પાસેથી એક તેજસ્વળ સ્ત્રીસ્વરૂપ તેને ઊંચ-કીને અટકી થઈ ગયું.” રાજએ પુરોહિતને સમજાવવાને વિદાય કર્યો; પણ તેના પો-તાના મનનું બરાબર સમાધાન થતું નહોતું. એક તરફથી, પાછી વાળેલી મુનિક-ન્યાને તે પરણ્યો હતો, એમ તેને યાદ આવતું નહોતું; પણ બીજી તરફથી, તેનું અતિશય વ્યથા પામતું હૃદય તેને સૂચવતું હતું કે એ વાત ખરી હશે. આવી વ્યાક-ળતામાંથી વિરામ પામવાને તે પોતાના શયનગૃહ તરફ ગયો.

આ બનાવને કેટલાક દિવસ થયા પછી, નગરરક્ષકોએ શકાવતારના એક મા-છીને રાજનું નામ કેતરેલી વીટી વેચતો પકડ્યો. તેને પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે એ વીટી તેણે એક મત્સ્ય ચીરું હતું તેના પેટમાંથી નીકળી હતી. એ વીટી રાજએ શકુંતલાને એઠાણ માટે આપેલી તે રાજમુદ્રા હતી. એ રાજમુદ્રા જેવી રાજની નગરે પડી, તેવીજ તેણે જોળખી, અને શકુંતલા સાથેના તેના ગાંધર્વવિવાહની, અને ત્યાર પછીના સમાગમની સઘળી વાત તેને એકદમ સ્મરણ થઈ આવી; અને તે દિવસથી તેની પાછી માઠી અવસ્થા થઈ પડી. તેને આખો દિવસ શકુંતલાનાજ વિ-ચાર આવ્યા કરે, અને કશું રાજ્યકાર્ય પણ સૂઝે નહિ; અને તેથી સઘળું રાજ્યકાર્ય મંત્રીઓને સોંપીને પોતે એકાંતમાં વખત ગાળવા લાગ્યો. રાત્રીએ ઊંચ સરખી પણ આવે નહિ, તેથી આખી રાત એમને એમ ઊઠાડી આંખે નીકળી જતી. આસૂપણ વગેરે પરથી પણ તેનું મન ઊઠી ગયું, અને મોજમજાહ તેને એવી અકારી થઈ પ-ડી કે તેણે તે સમયે એટલી વસંતઋતુનો ઉત્સવ સરખો પણ બંધ કર્યો. તેનું મન એટલે સૂઢી વ્યથ થઈ ગયું હતું કે અગરજે સ્વાભાવિક વિનયથી પોતાની અન્ય રાણીઓ સાથે મીઠાશ અને નરમાશથી વાતચિત્ત કરતો, તોપણ એલવામાં નામ ફેર થવાથી તે વારંવાર શરમિદો પડી જતો. દહાડોરાત તેને માત્ર શકુંતલાનુંજ ચિંતન થઈ રહ્યું હતું, અને તેમાં ને તેમાં તેનું શરીર ઘણું ગળાઈ ગયું હતું અને,

તે ચિત્તશૂન્ય જેવો થઈ રહ્યો હતો.

આવી અવસ્થામાં રાજ વિદૂષકની સાથે એકાંતમાં મન મોકળું કરવાને, પ્રમદ-વનમાં આવ્યો, અને શકુંતલાએ તેને ચેતાવ્યા છતાં તેનો તિરસ્કાર કરવા માટે શોક કરવા લાગ્યો, અને વિદૂષકને ઠપકો દેવા લાગ્યો કે “હું તો જાણે ભૂલી ગયો, પણ તેં પણ મને કશી વાત કેમ યાદ દેવાડી નહિ ?”

વિદૂષક કહે, “હું તો કંઈ ભૂલ્યો નહોતો. પણ તેં મને સઘળું કહ્યા પછી એમ કહ્યું હતું કેની, કે ‘આ કંઈ ખરી વાત માનીશ નહિ, એ તો મેં તને હાસ્ય કીધું છે?’ અને હું મૂખો તે મેં તે ખરૂંજ માન્યું.”

દુષ્યંતે તિરસ્કાર કીધો તે વખતની શકુંતલાની દયાબળક અવસ્થા હવે યાદ આવ્યાથી તેને વિશેષ ખેદ થવા લાગ્યો; અને તે બોલ્યો, “મેં તુચ્છકાર કીધાથી તે બ્યારે પોતાના બંધુઓની પાછળ જવા લાગી, ત્યારે તેના ગુરુસરખા ગુરુશિષ્યે ધાંટો કાઢીને ત્યાંજ રહેવા કહ્યું, અને તેથી તે આપડીએ ઊભી રહીને હું નિષ્કુર ઉપર પાછી સજળ દૃષ્ટિ કીધી; એ મને ઝેરી શૂળની પેઠે પ્રજાળે છે;” વિદૂષક તેને ધી-રજ આપવા લાગ્યો કે ‘તે તને આગળ જતાં કાઠવાર પાછી મળશે.’ પણ દુષ્યંતને એ વાતનો ભરોસો પડ્યો નહિ, ત્યારે વિદૂષક રાજને રાજમુદ્રાનો દાખલો આપીને બોલ્યો કે ‘આ વીટીની પેઠેજ તે અચાનક આવી મળશે;’ એટલે રાજ વીટીને ઠ-પકો દેવા બેઠો. હવે શકુંતલાની પાસે રાજમુદ્રા શી રીતે આવી હશે, તેનો મનમાં સંદેહ ઊઠવાથી વિદૂષકે રાજને પૂછ્યું. તે ઉપરથી રાજ બોલ્યો કે “હું બ્યારે નગર આવવાને નીકળ્યો, ત્યારે મને પ્રિયાએ આંખમાં આંસુ લાવીને કહ્યું કે ‘હવે પા-છી ક્યારે ખબર મોકલશે ?’ ત્યારે મેં આ મુદ્રા તેની આંગળીમાં ધાલી કહ્યું કે ‘આના ઉપરના મારા નામના અક્ષરોનો રાજ એકેક ગણતાં છે. આવશે, એટલામાં તને મારા રણવાસમાં તેડી લાવવાને માણસ આવશે.’ પણ મેં નિષ્કુર મહતામાં તેમ કીધું નહિ.” આ પ્રમાણે તે વીટી સંબંધી વાત ચાલે છે, એટલામાં એક દાસી શકુંતલાની છખી વાળું ચિત્રપટ લઈને આવી.

શકુંતલા અને તેની સખીઓનું ચિત્ર ચિત્રકળામાં દુષ્યંતની પરિપૂર્ણ કુશળ-તા દર્શાવતું હતું. તે ચિત્ર એવું તો આબેહૂબ ચીતરેલું હતું કે વિદૂષક સરખાને પણ એમ લાગ્યું કે જાણે શકુંતલા અને તેની સખીઓ આખોઆખ આગળ આવીને ઊભી હતી. રાજનું તો તેના ઉપર મન ઠરી રહે, એમાં કશી નવાઈજ નહિ; તોપણ તે કેટલીક આખતમાં અપૂર્ણ હતું, તેથી તેણે તે પૂરું કરવાને પીછી અને રંગ મંગા-વ્યા. વિદૂષકના મનમાં શંકા થઈ કે આ ચિત્રમાં તે શું અધૂરું હશે, તે ઉપરથી રા-જએ તેને કહ્યું કે “*પુલિન ઉપર એટલાં હંસનાં જોડાં સાથે માલિની નહી, તેની પાસે હરિણો વાળી પવિત્ર હિમાલયની તબેટી, અને શાખાએ લટકતાં વલ્કલવાળાં ઝાડની નીચે કૃષ્ણમૃગના શીંગડાપર આંખ ખજવાળતી એટલી મૃગી ચીતરવાની

છે.” વળી “શકુંતલાને કાને આંધેલું અને લમણાં સૂધી લટકતા રેપાવાળું શિરીપટૂલ અને શરદના ચંદ્રના કિરણુ જેવી ડોકમાં નાખેલી કમળ તંતુની માળા કાઢવાની છે.”

આ વખતે વિદૂષકની દૃષ્ટિ શકુંતલાના મુખ આગળ ચીતરેલા ભ્રમર ઉપર પડતાં રાજને તે બતાવ્યો, એટલે રાજ તેને ધમકી આપવાની ઘેલાઈ કરવા લાગ્યો. એવામાં વિદૂષકે તેને એકદમ કહ્યું કે “અરે ! એ તો ચિત્ર છે!” અને રાજ “ચિત્ર” શબ્દ સાંભળીને નિરાશ થઈ ગયો, અને ખેદ કરવા લાગ્યો.

રાજ આવી ખિન્ન અવસ્થામાં છે, એવામાં રંગ પીછી લેવા મોકલેલી દાસી દોડતી દોડતી આવી, અને રાજને કહેવા લાગી કે તેને રસ્તામાં આવતાં વસુમતી રાણી મળી, તેણે તેની પાસેથી રંગ પીછીનો કરડિયો લઈ લીધો, અને કહ્યું કે “હું પોતે જઈને મહારાજને આપું છું.” પોતાના વિનોદમાં આ નવું વિદન આવ્યાથી રાજ ગભરાયો, અને એકદમ વિદૂષકને ચિત્રપટ આપીને મેઘપ્રતિચ્છંદ નામના મહેલામાં મોકલી દીધો. પણ વસુમતીને રસ્તામાં રાજ્યકાર્યનો કાગળ લઈને આવતી પ્રતિહારી મળી, તે ઉપરથી રાજ પાસે ન આવતાં તે બારેબાર પાછી વળી.

પ્રતિહારી સાથે પ્રધાને જે કાગળ મોકલ્યો હતો, તેમાં એવી હકીકત હતી કે સમુદ્રપર વ્યાપાર કરતો ધનમિત્ર નામનો એક વ્યાપારી વહાણુ ભાંગવાથી તેની અંદર મરણુ પામ્યો હતો, અને તેને કોઈ વારસ ન હોવાથી તેની મિલકત રાજને લેવાની હતી. આ નિર્વશતાની વાત જાણીને રાજને પોતાની વાત સાંભરી આવી વિશેષ ખેદ થયો, અને તેના મનમાં તર્ક આવ્યો કે ‘વ્યાપારીની કોઈ પણ સ્ત્રી વખતે ગર્ભવતી હશે’. પ્રતિહારીને પૂછતાં તેનો તર્ક ખરો પડ્યો. તેથી તેની દોલત રાજકોશમાં લેવાની ના કહાવી. વળી પોતાની અનપત્ય સ્થિતિ ઉપરથી તેને પોતાના જેવી પ્રજા ઉપર દયા આવી; અને આ પ્રમાણે પડો ફરવવાની આજ્ઞા કીધી:—“પ્રજાને જે જે પ્રિય બંધુનો વિયોગ થાય, તેને તે સ્થાને તેમણે, પાપ સિવાય, દુષ્કર્મને સમજવો.” આ પડાથી તે ધર્માત્મા રાજ ઉપર પ્રજા ધણી ખૂશ થઈ ગઈ.

પણ આ અનપત્યતાની વાતથી દુષ્કર્મને વિશેષ દીવંગીરી ઉત્પન્ન થઈ, અને પોતાની સગર્ભા ધર્મપત્નીનો ત્યાગ કર્યાથી પોતે તેવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો, અને તેના પિતૃઓ હવે તર્પણુ વિના નિર્મુખ રહેશે, એ વિચારથી તેને એકાએક મૂંઝાં ધૂમ સાંભળીને રાજ પાછો જાગૃતિમાં આવ્યો. તે ધૂમ વિદૂષકની હોવાથી રાજ એકદમ ધનુષ્ય મંગાવી મેઘપ્રતિચ્છંદ મહેલામાં ધસ્યો ગયો, અને બાણુ ચઢાવ્યું; પણ ત્યાં તેને કોઈ પણ દીકામાં આવ્યું નહિ. અદૃષ્ટ વિદૂષક વધારે ગભરાયો, અને વધારે ચોકાર કરવા લાગ્યો. રાજએ જોયું કે વિદૂષકપર હુમલો કરનાર કોઈ માયાવી છે, ત્યારે તેણે અસ્ત્ર ચઢાવીને કહ્યું કે “તું તારી માયામાં નિર્ભય રહેછે; પણ સંભાળજે. જમ દૂધમાં બળેલું પાણી રહેવા દઈને હંસ દૂધ પી નયછે, તેમ આ માંડે અ-

*છોકરાં વિનાની.

સ્ત્ર તને વધ્યને મારશે, અને રક્ષણીય બ્રાહ્મણની રક્ષા કરશે.” બંધાં રાજને આમ અસ્ત્ર ચઢાવ્યું, ત્યાં ઈંદ્રનો સારથિ માતલિ વિદૂષકને છોડીને રાજની પાસે આવી દૃશ્યમાન થઈને બિભો રહ્યો, અને કહેવા લાગ્યો કે “ઈંદ્રે અસુરને તારા વધ્ય કીધા છે, તેથી તારૂં આ ધનુષ્ય તેમના ઉપર ચઢાવજે. મિત્રવર્ગના ઉપર તેા સાધુ પુરુષોના દારણુ બાણુ નહિ, પણ પ્રેમાર્દ્ર દૃષ્ટિ પડે છે.” રાજ અસ્ત્ર પાછું બિતારી બોલ્યો, “ઓહો! માતલિ ! ભલે પધાર્યા મહેદ્રસારથિ!” એટલામાં વિદૂષક ત્યાં આવીને બાણુડવા લાગ્યો, “વાહ ! વાહ ! મને જોણું યજ્ઞપશુનો માર માર્યો, તેને આ તો ભલે પધાર્યા કરે છે !”

ઉત્તમ શિક્ષાગુરુ સ્વાશ્રયી ગાર્ફીલ્ડ.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૧૮૦ થી)

જેમ્સે તે જીવાનિયાનું ઉત્તજનદાયક ભાષણ સાંભળ્યાથી અગાડી અભ્યાસ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. હવે તેને જે વાત અશક્ય લાગતી હતી, તે શક્ય દેખાવા લાગી. ફરીથી જેમ્સે પેલા જીવાનને પૂછ્યું, “કાલેજ સાર તૈયાર થવાને, તથા કાલેજમાંથી પરીક્ષા આપીને પાસ થવાને, મને કેટલાં વરસ લાગશે ?”

તરણુ—કાલેજ માટે તૈયાર થવાનાં ચાર, તથા કાલેજમાંથી પરીક્ષા આપીને પાસ થવાનાં ચાર, મળીને આઠ વરસ તારે જોઈએ. કેટલાએક વિદ્યાર્થી તૈયારીના વખત ઓછો કરીને એક વરસ પહેલાં દાખલ થાય છે.

જે—કાલેજ માટે તૈયારી કરવા સારે મારે ધણુંજ વરસો કહાડવાં જોઈએ, કારણ કે મહેનત કરીને મારે પૈસા એકઠા કરવા જોઈએ, અને અભ્યાસ પણ કરવો જાઈએ. તથાપિ સઘળું પૂરું કરતાં જે બાર વરસ થાય, તોપણ હું ત્યાં જવા મન ઉપર લઈશન.

તરણુ—તું એ કરતાં ઓછા વખતમાં કાલેજમાં દાખલ થવાની તૈયારીનો અભ્યાસ કરશે. તને કહેવાને હું એક વાત ભૂલી ગયો, કે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પહેલાં-થીજ કામ કરીને કાલેજમાં દાખલ થયા પછી, પહેલાં એ વરસ સાલે એટલા પૈસા એકઠા કરી રાખે છે. પછી એક વરસ બહાર રહીને બીજા એકઠા મોટી નિશાળ કે “હાઈ સ્કૂલ” શીખવીને થોડા પૈસા એકઠા કરે છે; તે પછી ફરીથી કાલેજમાં જઈને રહેલાં વરસો પૂરાં કરે છે. બીજા કેટલાએક પોતાના શ્રીમંત મિત્ર પાસેથી પૈસા ઉઠાના લઈને અભ્યાસ કરે છે, અને કરેલું કરજ બીજા નિશાળા ભણાવીને વાળે છે; અથવા તો કાલેજમાંથી બહાર પડ્યા પછી સારી ચાકરી મેળવીને કરજનો ફડકો લાવે છે.

જે—મારે તો કોઈ શ્રીમંત મિત્ર નથી. માટે મહેનત કરીને સઘળા પૈસા મેળવવા જોઈએ. પહેલાં મને એમ લાગતું હતું કે, મારા જેવા જરીબ અશક્ત માણસને

કાલેજમાં દાખલ થવાનો વિચાર ઘણો અશક્ય છે; પણ હવે તે અધુરું મને કંઈ અશક્ય લાગતું નથી.

તરણ—હું ધારું છું કે તારી સઘળી સવડ બરાબર થશે, અને નિરાશ થવું નહિ પડે; અને બધામાં યશસ્વી થઈશ.

આ વખતથી તેણે કાલેજમાં જવાની ઉમેદ પકડી, અને લાટિન તથા ગ્રીક ભાષા શીખવાનો આરંભ કર્યો. જિયાગા પાઠશાળાના અભ્યાસના છેલ્લા વરસમાં તે આરેન્જમાંહેની “ડિસેપ્લ” મંડળીમાં દાખલ થયો. ધર્મ સંબંધી ભાષણો કરવાનું તેને ઘણું ગમતું હતું; મતલબ કે તેની ધાર્મિક વર્તણૂક ઉપરથી અગાડી તે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો, અને ઇશ્વરપ્રાર્થના કરવાને તે કદી ચૂકતો નહોતો. એની ભાષણ કરવાની ઢબ ઘણીજ સારી હતી; અને લોકો એનું ભાષણ ઘણા ધ્યાનથી સાંભળતા હતા. એવી તેની બોલવાની છટા ઉપરથી જિયાગા પાઠશાળાનો મુખ્ય શિક્ષાયુર મિ. બ્રાંચ તે કહેતો હતો કે, “જેમ્સ જન્મથીજ સ્પષ્ટવક્તા અથવા ઉપદેશક છે.” સર્વ લોકોને એમ લાગતું હતું કે, એ અગાડી જતાં પ્રખ્યાત વક્તા કે ઉપદેશક થશે. જેમ્સના તે સ્વપ્નામાંએ એવો વિચાર નહોતો. પણ લોકો તેના ગુણ ઉપરથી એવી કલ્પના કરતા હતા.

વળી એક વાર તેના મિત્રો માંહેથી એકે એના મશિયાઈ બાઈને કહ્યું હતું કે, “અરે હેત્રી, જાણે છે કે? હું ધારું છું કે જેમ્સ આગળ જતાં મોટા સ્પષ્ટવક્તા ઉપદેશક થશે.”

હેત્રી—કદાચ તેમ થશે.

એટલામાં બીજા મિત્ર કહે છે, “હા, ખચીત તે વક્તા થશે, એમાં સંશય નથી. બ્યારે તે પુલ્પિટ (ઉપદેશ આસન) ઉપર બિભો રહીને ઉપદેશ કરશે, ત્યારે સર્વ લોકોને હાક કરી નાખશે.”

એના ઉત્તરમાં પહેલા મિત્રે કહ્યું, “એમ બનવાને આશરે દશ વરસ જોઈએ.”

હેત્રી—હી! શા માટે દશ વરસ જોઈએ? પાંચ છ વરસ બહુ છે.

એવી રીતે એને માટે લોકો તર્ક કરતા હતા.

જેમ્સનો જિયાગા પાઠશાળાનો અભ્યાસ જે વરસમાં પૂરો થતો હતો, તે વરસના ઉત્તરમાં છુટ્ટીમાં પહેલાં પ્રમાણે કામ શોધવા લાગ્યો; અને એક ખેડુતને પૂછ્યું, “મને તમારી પાસેથી કંઈ કામ મળશે કે?”

ખેડુત—તને ક્યું કામ આવડે છે?

જેમ્સ—મેં અગાડી ખેતીનું કામ કરેલું છે.

ખેડુત—તું કાપણી કરી શકશે!

જેમ્સ—હા, સાહેબ.

ખેડુત—સારી કાપણી કરતાં તને આવડે છે કે?

જેમ્સ—જો સંશય હોય, તો મારી પરીક્ષા લો.

ખેડુત—તું મજૂરી શી લઈશ.

જેમ્સ—તમને જે વાજબી લાગે તે આપજો.

ખેડુત—તું કહે છે તે બરાબર છે. તું ક્યે ઠેકણેથી આવ્યો છે?

આ પ્રશ્ન ઉપરથી તેણે તેને સર્વ હકીકત માડીને કહી, અને વધારે કહ્યું કે “વિદ્યા સંપાદન કરવા સારું હું આ મેહેનત કરું છું.”

ખેડુત—(સઘળી હકીકત સાંભળ્યા પછી) તું હિંમતવાન છે. હું તને કામ આપવાનું ધારું છું.

એવું કહીને તેણે તેને પોતાના ખેતરમાં લીધો, અને હાથમાં દાતરડું આપ્યું; અને કહ્યું કે, “આ બીજા ખે છોડરા તને મદદ કરશે.” એવી રીતે એ ત્રણ છોડરા અને બીજા કટલાક મજૂરી કામ કરવા લાગ્યા. એ સઘળાએ એક કલાક સૂધી કામ કર્યું, તે જોઈને પેલા ખેડુત મજૂરીને કહેવા લાગ્યો, “અરે પાડાઓ, આ છોડરા એવું સાઈ કામ કરે છે કે એમની ઓળ તમારા કરતાં ઘણી લાંબી અને પહોળી છે, તોપણ તમારા કરતાં વધારે કાપણી કરી છે. એથી તમારે શરણાવું જોઈએ.” એ સાંભળીને તે મજૂરી કંઈ જવાબ ન દેતાં શરમાઈને ગૂપચૂપ કામ કરવા લાગ્યા. એ મજૂરી સાથે તે છોડરા કામ કરતા હતા, એવામાં તેમાંના એક મજૂરી એક દહાડો એક છોડરાને કહ્યું, “હું ધારું છું કે તમે સર્વ નિશાળમાં જનારા છોની?”

છોડરા—હા.

મજૂરી—તમે કાપણી કરવાનું ક્યાં શીખ્યા?

છોડરા—ઘેર શીખ્યા.

એટલામાં જેમ્સે કહ્યું, “અમે કામ કરીને ભણીએ છીએ.”

મજૂરી—પણ તમે કામ કરીને ભણેલું વીસરી જતા નથી?

જેમ્સ—(તે છોડરાઓ બોલે તેની પહેલાં) કામ કરવાથી વિદ્યા કટાઈ જાય છે અથવા ભૂલી જવાય છે, એમ હું માનતો નથી. જો એમ હોય, તો હું આ દાતરડાને અમણાંજ સલામ કરીને ચાલ્યો જાઉં. પણ હું તો માનું છું કે જો કામ ન હોય, તો વિદ્યા પણ મજે નહિ.

મજૂરી—અગાડી શું કરીશ? ઉપદેશકનું કામ તો નહિ ને?

જેમ્સ—તે બાબત હમણાં કહી શકાય નહિ. પ્રથમ તો મારે શીખવું જોઈએ. પછી અગાડીની વાત અગાડી છે.

મજૂરી—મને લાગે છે કે, તને તે કામમાં યશસ્વી થવાને સારો માર્ગ છે.

એવી રીતે તે મજૂરી, જેમ્સ, અને પેલા ખે છોડરાઓ વચ્ચે વાતચિત્ત થઈ; અને છેલ્લી વાર કામ પૂરું કરી રહ્યા પછી, ખેડુત બધાને મજૂરી ચુકવી આપવા લાગ્યો.

ખેડુત—છોડરાઓ, હવે મારે તમને શું આપવું?

જેમ્સ—તમને જે વાજબી લાગે તે આપો.

ખેડુત—તમે છોડરા છો, તો છોડરાઓને મોટા માણસ જેટલી મજૂરી આપવી કે?

તે પોતાનો અભ્યાસ અગાડી ચલાવી શકે છે.

જે०—એ વિદ્યાલયમાં કેટલો ખર્ચ લાગશે?

જીવાન—જિયાગા પાઠશાળાના ખર્ચ કરતાં અહીં વધારે હોય, એવું મને તો લાગતું નથી. જે ગરીબ છે તેને શીખવાને સારી સવડ પડે, તેને સારૂં એ પાઠશાળા બિઠાડી છે; અને એ ઉપર પંચના લોકોની છે, તથા તેના ઉપર તેમની દેખરેખ પણ છે.

જે०—ત્યારે તો ઘણું સાફ થયું. હું પણ એ મંડળનો છું.

જીવાન—હું પણ તેજ મંડળનો છું. જે તે લોકો સારા ન હોત, તો હું તે વિદ્યાલયમાં ન જાત.

જે०—ત્યાંના શિક્ષકો ઘણા કામચલાઉ છે, નહિ વાર?

જીવાન—તેની કામચલાઉ બાબત તો કંઈ જોવાનું નહિ.

જે०—તે મને એ પાઠશાળા વિષે માહિતી આપી, તેને માટે હું તારો આભાર માનું છું. આવતે વરસે હું ત્યાં જઈશ.

જેમ્સની જિયાગા પાઠશાળાના અભ્યાસની મુદત પૂરી થઈ; અને પાછળ કહેવા પ્રમાણે તે વારેન્સ ઝીલમાં નિશાળ ભણાવતો હતો, ત્યાં તેને દર મહિને અરાઠ ડાલર મળતા હતા. તેજ કામ તેણે આ વખતે થોડા દિવસ કર્યું.

સીતાહરણ.

અંક બીજો.

(સાંધણ પાને ૧૩૧ મેથી)

રાવણ—પ્રહસ્ત! એવો તે એ રામ કેવોક છે?

શૂર્પણખા—(ક્રોધથી) એવો કે:—

ઉપજાતિ વૃત્ત.

સમર્થ એ રાઘવરાય સામું,
સમર્થ જેવાય નથી જરા પું;
છે ક્રોધ એનો કરવા સમર્થ,
બ્રહ્માંડને રાવણ ! ભસ્મભૂત.

૧૬

રાવણ—ગમે તેવો પણ મનુષ્ય !!

માલ્યવાન—(મનમાં) મનુષ્યનોજ આપણને ભય છે.

રાવણ—મારીયને ત્યાંથી પેલો દૂત આવ્યો કે?

માલ્યવાન—હમણાં આવશે, મહારાજ !

રાવણ—(શૂર્પણખા પ્રતિ) શાન્ત થા એના હું તારા વેશીનીજ વેતરણમાં છું.

શૂર્પણખા—વેતરણમાં ને વેતરણમાં તો ક્યાંય જશે.

રાવણ—(ક્રોધથી) જશે તે ક્યાં ?

॥શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.॥

પેલી પાર પતાળ માંહિ અથવા તેથીય જાડો જશે,

જાએ ઉચ્ચ વિશાળ વિજ્યપદમાં જેને વસેલો હશે;

સંતાશે દિતિના કદાપિ ઉદરે તોયે નહિ જગરે,

ક્રોધી રાવણનો પ્રકોપ ભગિની! બ્રહ્માંડને આળશે.

૧૭

શૂર્પણખા—તારો શો વિશ્વાસ? મનેજ ધિક્કાર છે કે:—

હરિણી વૃત્ત.

સમરવિજયી સ્વામી જેણે હણી વિધવા કરી,

ખર સહજન—સ્થાને રાખી સહોદરથા જીવી;

હિતમહિ તથા આજે જેના વિરૂપ બની વળી;

ધિકા ધિકા મને; એવા તારે રહી શરણે પડી.

૧૮

(રદન કરેછે.)

માલ્યવાન—વત્સા ! શૂર્પણખા ! આ શું ? શાન્ત થા ! શાન્ત થા !

પ્રતિહાર—(નમન કરી) મહારાજ ! શ્યામશુભ દૂત આવ્યો છે.

પ્રહસ્ત—તેને શીઘ્ર પાઠવ.

શ્યામશુભ—(આવી વંદન કરી) મહારાજ ! મહારાજનાં ચરણ વંદન કરી

નમ્રતા પૂર્વક મારીચ કહાવે છે કે:—

માલિનીવૃત્ત.

“હણિ અસુર ધરાનો, ભાર બિતારવાને,

રવિકુળ પરમેશે, છે લીધો જન્મ પોતે;

વનનૃપ શિદ છેડે, માગવા મૃત્યુ હાયે?

દશમુખ કર ના તું વૈર એ રામ સાથે.”

૧૯

રાવણ—(માલ્યવાનને) આટલે વર્ષે મારીચ આ શું અશ્વર ભાષણ કરે છે?

અરે હું એકલોજ જઈશ.

માલ્યવાન—મહારાજ ! સાહસ કરવા જેવું નથી. જરા વિચાર કરો. કેમકે:—

હરિગીતછન્દ.

અર્થાનુસારી એહને વરદાન છે મુનિઓ તણાં,

વિખ્યાત છે સૌ અસ્ત્ર એને સાધ્ય સારા વિશ્વનાં;

અદ્ભુત ને અદ્ભુત એનાં કર્મ છે બહુ સાંભળ્યાં,

ત્રૈલોક્યને છતાં તણે જશ જય પાછા આવતાં.

૨૦

રાવણ—(મનમાં) અહો આ શો અપુરુષાર્થ !! મારીય જેવો યોદ્ધો આમ ના કહાવેછે, અને આમ માં મન પાછું પડે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.

છતી ઇન્દ્ર કુબેર વાયુ યમને બંદી કરી લાવિયો,
સર્વેશ્વર્ય પગે પડ્યાં નગતનાં, કૈલાસને તોળિયો;
વાગે હાક બંધે પ્રજ્ઞપતિ વળી મારા કુળે નામથી,
તેનો તેજ હું આજ આમ મનમાં બીંતો, રહું રામથી.

૨૧

પ્રહસ્ત—અને વળી—

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.

જે હસ્તે હરિ વળનો યશ, હરી લક્ષ્મી ત્રણે લોકની,
બંધ્યા કેશ ભરેલ દિવ્ય કુસુમે દેવાંગનાના વળી;
મૌર્વાના ક્ષત્રી વિભૂષિત, પટ્ટું—કૈલાસને તોળવે,
મારી રામ શું કામ આમ લજવે તે હસ્ત મહારાજ તે.

૨૨

રાવણ—નાના એ એકલાના શા ભાર છે ?

શૂર્પણખા—સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેની સ્ત્રી અને ઇન્દ્રના જેવા કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મણની સાથે છે, જેણે મને વિરૂપ કરી.

રાવણ—એ સ્ત્રી કેવીકે છે ?

શૂર્પણખા—સાંભળ:—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ઝાઝાં લાડ લડાવિ દાશરથિએ રાખેલી આનંદમાં,
એ છે નૈતમ નાર હાલ ચડતા તારણ્યના તોરમાં;
માની દેવર, નાથ, ને સ્વરૂપની,* શૃંગાર સૌ નારની;
શાભે આ સહુ, હોય જે તવ ગૃહે એના સમી ગેહિની.

૨૩

રાવણ—ત્યારે ભલી એ વનવાસ વેડેછે!

શૂર્પણખા—એ રામમાં, અને રામ એનામાં, બેઉ સામિત્રિમાં, અને સામિત્રિ એ બુગલ જેડામાં, તન્મય થઇ રહેલાં છે.

રાવણ—(માલ્યવાતને) એના મરણનો કંઈ ઉપાય ?

માલ્યવાન—માયા.

શૂર્પણખા—એજ માયા અને કપટ.

*પોતાના જેવો કોઈને દીયેર પણ નહિ હોય, પોતાના જેવો સ્વામી, અને પોતાના જેવું સ્વરૂપ પણ કોઈનું નહિ હોય, એમ માનતી. અર્થાત્—સ્વામગર્વિતા, દેવરગર્વિતા, અને રૂપગર્વિતા.

પ્રહસ્ત—યથાર્થ છે મહારાજ ! રાજનીતિ પણ એમજ કહે છે.

અકંપન—છળ એજ બળવાનનો પ્રતિકાર.

શૂર્પણખા—ગમે તેમ કરીને મારીયને સાથે લ્યો, અને રામનું મરણ અને તમારી શાભામાં વધારો થાય, તેવી છળજળ રચો.

પ્રહસ્ત—એજ યોગ્ય છે.

રાવણ—રથ લાવો હું મારીય પાસે જાઉં.

શૂર્પણખા—મારો તો એજ અભિપ્રાય છે કે:—

ગીતિ.

કર જઇ હરણ સીતાનું, એક પંથ ને યશ ઉભય કામ;
મરશે એની મેળે, જીવનદોરી જતાં જરૂર રામ.

૨૪

રાવણ—એજ કર્તવ્ય યોગ્ય છે. રથ આવ્યો કે?

પ્રહસ્ત—હા આયુષ્યમાન !

રાવણ—ચાલો ત્યારે.

(રાવણની પાછળ સૌ જાય છે.)

પડદો પડે છે.

અંક બીજો સમાપ્ત.

વાર્તાવિનોદ.

પ્રથમ દર્શન.

(લખનાર—જીવરામ અજરામ ગોર, ભુજપુર—કચ્છ.)

વિભાગ પહેલો.

ઈતિહાસિક વાતો અને ખરા બનાવો.

(૪) શાહ ઐરંગજેબ અને કવિ ભૂખણ.

મુગલ શેનશાહતના સંગે મરમર (આરસ) ના બાંચા શિખરપર અકબરે ચડાવેલા સુવર્ણ કળશને કેટલાક વખત સૂધી ટકાવી રાખનાર શેનશાહ ઐરંગજેબ હતો. ઐરંગજેબને કાવ્યશાસ્ત્રનો શોખ તેમજ વિશ્વાસ ઓછો હતો, તથાપિ પૂર્વજોથી ચાલી આવેલી રીતિ પ્રમાણે તેની રાજસભાને પણ કવિઓ અલંકૃત કરતા હતા. કવિઓ તરફ તેને કંઈ ભાવ નહોતો, પણ તેમને માન ન આપવાથી આપણી અપકીર્તિ થાય, એવા ભયથી તે કવિઓને કૃત્રિમ રીતે માન અને દ્રવ્ય આપતો હતો. કોઈ હિંદુ કે

યવન વિદ્વાન તેને કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રમાણથી બોધ કરતો ત્યારે તે મૂઢમાં હસતો, અને જનસ્વભાવના સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે તે પોતાને સર્વથી શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિમાન સમજતો હતો. તેને કોઈ માણસ પર વિશ્વાસ હતોજ નહિ; કપટયુક્તિ એજ તેનું ન્યાયશાસ્ત્ર હતું; જૂલમ એજ તેની નેકી હતી. અર્થાત્ એ અથાગ બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કરનારો મહાન બાદશાહ હતો. ઉપકાર અથવા પ્રત્યુપકાર નિષે તેને કોઈ વાર સ્વપ્નું પણ આવ્યું નહોતું. ઉપકારને બદલે અપકાર એ તેની હંમેશની સુટેવ (?) હતી. જે નેક મદોંએ તેના પૂર્વજોના ઉપકારો સંભારી તેની મહાન સેવાઓ બજાવી હતી, તેનાથી પણ તે અપકારી થયો હતો.* મત્સર (અદેખાઈ) એ તેની આત્મશિક્ષા હતી; પોતાનોજ કોઈ અમલદાર મોટી કીર્તિ મેળવે, એ તેને ગમતું નહિ; કેમકે કોઈ માણસ ઘણી સત્તા અને વગવાળો થઈ જશે, તો તે મારું રાજ્ય છીનવી લેશે, એમ તેને ભય હતો. ટૂંકામાં કહીએ તો તે એક કપટી, ધર્મોંધ, અદેખો, ટૂંકા મનનો, અને વહેમી, પણ બુદ્ધિમાન બાદશાહ હતો.

અમારા વિચાર પ્રમાણે પોતાની કીર્તિ જેને સાંભળવી ગમતી ન હોય, એવું કોઈ મનુષ્ય દુનિયામાં ઈશ્વરે સરજ્યુંજ નથી. નાના બાળકો અને કેટલીક વાર મનુષ્ય સિવાયના અન્ય પ્રાણીઓ પણ વખાણથી આનંદિત થાય છે; તો પછી, જેને જ્ઞાન છે, એવું કોઈ મનુષ્ય પોતાની કીર્તિથી ખુશી ન થાય, એ કેમ મનાય ? તથાપિ સારા અને વિવેકી પુરૂષો પોતાને “સ્વકીર્તિ સાંભળવી પસંદ નથી,” એમ મોઢે વિવેકની ખાતર અને કેટલીક વાર કોઈ ખાસ ધારણથી કહે છે, તે વ્યાજબી છે. પણ યાદ રાખવું કે કીર્તિ તે સત્ય છતાં, સદ્પાત્ર, પસિદ્ધ પુરૂષ યા જનમંડળથી કહેવાયલી તેજ; પણ કોઈ અપસિદ્ધ યા સાધારણ પુરૂષોએ કંઈ મતલબ સાધવાની ખાતર કરેલાં જોટાં વખાણ તે ખુશામત. ખુશામત બહુ હાનિકર્તા છે; પણ કીર્તિ તો યુગોયુગ નામને અમર કરનારી છે. કેટલાક પુરૂષો કીર્તિ અને ખુશામતને એક સમજે છે. એ જૂલ છે. કીર્તિ અને ખુશામતને સો જોજનનું અંતર છે, એમ સમજવું પુરૂષો સહેજ સમજી શકે છે; પણ અજ્ઞાની પુરૂષો કીર્તિ મેળવવાના લોભમાં તણાઈ જતાં, ખુશામતના ખાડામાં પડી ડૂબી જાય છે. કીર્તિનું અમર સ્વરૂપ જૂહુંજ છે. માટે પ્રસિદ્ધ પુરૂષો કિંવા જનમંડળે કરેલી સત્ય સ્તુતિ અથવા સુકૃત્યોની તારીફ તે કીર્તિ; અને ખાનગી પુરૂષોએ પોતાની મતલબ સાધવાને કરેલાં જોટાં વખાણ તે ખુશામત !

કવિઓ ઐરંગજેબની ખુશામત કરતા, તેથી પોતાના અપાર કુકર્મો છૂપાઈને પોતે સારા બાદશાહોમાં ગણાશે, એમ વિચારીને પ્રૂલાતો, અને પોતે પોતાની શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિથી આખી દુનિયાને છેતરે છે, એમ જાણી આનંદ પામતો ! પણ દુનિયા ઠગાય, એમ સમજવું જૂલભરેલું છે. કવિઓ ખુશામતમાં ઐરંગજેબને “ઐરંગજેબ” “ઐરંગશાહ”* કહેતા, તે તેને બહુ પસંદ પડતું. એક વખત અપોર પછી ચાર વા-

* વાંચો “જીવન પ્રમાત” પૃષ્ઠ ૩૨૪-૨૫ રાજા જયસિંહના સંબંધમાં તે-
અસિદ્ધ અને શાહ ઐરંગજેબનો સંવાદ.

અની કચેરીમાં ઐરંગજેબ આવ્યો, સન્માન મેળવ્યા પછી જગતપ્રસિદ્ધ મયૂરાસન પર બેઠો, એટલે જૂદા જૂદા કવિઓએ પોતા તરફથી બનાવેલી જૂદી જૂદી કવિતા કહીને ખુશી કર્યો. શાહ પોતે કવિતાનું રહસ્ય-ગૂઠ ભાવ બરાબર સમજી શકતો; કેમકે કવિતા સાંભળવાની અને સમજવાની તેને નાનપણથી ટેવ હતી. તેથી આ નવનવી સ્વકીર્તિરૂપી મધુર વાણી સાંભળીને આનંદિત થયો. એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી બંને બાજુએ બેઠેલા કવિઓ અને ઉમરાવોને પાદશાહે જોયા, તેથી તેને કંઈ નવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો હોય, તેમ તર્ક કરીને નીચે પ્રમાણે બોલ્યો—

“ મેં જાત દિનોસં દેખા કરતા હોં, તો તુમ કવિ લોગ સખ જૂઠ બોલકે બાદશાહોંકી ખુશામદ કરતે હો, લેકીન તુમારેમેં કોઈ સચ્ચ બોલનેવાલા કવિ નહિ હે, વો બડી ગજબકી ખાત હો! સાયરોં કામ ચેહી હે કી સચ્ચ બોલકે સખ જહાંન કો સીધી રાહમેં ચલાના, લેકીન તુમ તો ખિચડી ઐર ભાજી ખાકે હમ લોં-ગોંકો બેવઢૂઢ બનાકે ખુશામદ કરતે હો. સચ્ચ કીર્તિ કહેનેવાલા તુમારેમેં કોઈ નહિ હે. બોલો, મેરી સચ્ચ કીર્તિ બોલે, એસા કોઈ કવિ તુમારેમેં હય” ?

આ સવાલ પૂછવાની ઐરંગજેબની મતલબ માત્ર આ કવિઓમાં કોઈ સ્વતંત્ર મિજબનો નર છે કે નહિ તે તપાસવાનીજ હતી. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઈએ આપ્યો નહિ, કેમકે ઐરંગજેબનું કહેવું અક્ષરે અક્ષર ખરું હતું. આજ તેને પોતાના કુકર્મો પાછાં યાદ આવ્યાં હતાં, તેથી તેને એવો બંગ બીઠ્યો કે મેં આવા નીચા કર્મ કર્યાં છે, છતાં આ કવિઓ મારી સુકીર્તિ ગાય છે, તેથી હું સારા બાદશાહોમાં ગણાઈશ. વળી કવિઓમાંથી કોઈએ પત્યુત્તર આપ્યો નહિ, તેથી તેને ખાત્રી થઈ કે આ લોકોમાં એવો કોઈ નથી કે જે મારો પાછળથી અપકીર્તિ કરે. પોતે પોતાની આ લઘુ યુક્તિમાં કહેલ પામ્યો, તેથી શાહ મનમાં પ્રૂલાતો હતો; એટલામાં એક જુવાન કવિ બોલો થયો, અને ગંભીર મુદ્રાથી છટાદાર યવનભાષામાં નીચે પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો.

“અય ! માલિક-એ-જહાંન ! બાદશાહોંકા બાદશાહ ! ખુશામદ તો નેક ખુદાકોં બી ખ્યારી હે; તો આદમ જહાંકી કયા તાકાદ હે કે ઉસકોં ખુશામદ ખ્યારી ના લગે ? ઐર કુદરતકા બી ચેહી શિરસ્તા હે કી જે ખુશતુમા ચીજ હે, ઐર જિસકોં દેખકે ખુશી પયદા હોતી હે, સો જાહર રાખી હે; ઐર જે બદશિકલ ચીઝ હે, જો દેખકે ખુશી પયદા હોતી હે, સો અંદર છિપાકેરખી હે; વો ખાત અપને જિસકોં દેખકે નાખુશી પયદા હોતી હે, સો અંદર છિપાકેરખી હે; વો ખાત અપને જિસકોં દેખકે ખ્યાલમેં લા શકોંગે. તખ જેસે ખુદાજી શિરસ્તા હે, તેસે હમ જન (શરીર) કોં દેખકે ખ્યાલમેં લા શકોંગે. તખ જેસે ખુદાજી શિરસ્તા હે, તેસે હમ કવિ લોગ હર હમેશ ચલતે હે, કે બકે મદોંકી જે નેકી હે વો જાહર કરની, ઐર જે બદી હે વો છુપાકે રખની દુસ્ત હે. મગર આપ શાહ સલામત બોલે કી સચ્ચ કહેનેવાલા કોઈ સાયર નહિ, વો ખાત જૂઠ હે. મેં બોલતા હોં કી સચ્ચ કહેનેવાલે કવિ હમરોકી લાખોં હે, લેકીન સચ્ચ સુનનેવાલા કોઈનેક મદ નહિ હે ! સચ્ચ સુનનેવાલા કોઈ મદ હોવે, તો સચ્ચ કહેનેવાલા કવિ—મેં બંદા હાજિર હોં !”

* નવીન રંગવાળો કિંવા નવ રંગ વાળો બાદશાહ.

इतिनी छटादार बापा, ओलवानी यावाकी, अने साथी दलीलथी औरंगजेब
 कुंभके पुशी थयो. तेनी साथे तेने जेवी निजासा थय के मारी कीर्ति देवी कहेरो?
 जे विचारमां ते जेकदम निमज्ज थयो, अने जाल्यो के

“इविराज लूपन ! जय सुनाज्यो मेरी रास्त कीर्ति देखुं.”
 लूपण इवि—“शाह सलामत ! में मेरी अकलसे ज्वाल करता हों की जय मेरे मुँसे
 आपकी रास्त कीर्ति नीकलेगी, तय मेरा शिर मेरी जनकेपर कायम
 न होगा. वास्ते में यहाता हों की आपकी रास्त कीर्ति सुननेका आ-
 प भोडुइ रज्यो.”

औरंगजेब—(निजासानी स्वाभाविक वृत्तिथी उरकेराधने) “ नहि इविराज में आपका
 गुन्हा अक्ष करतां हों, आज तुमारे ओलनेसे जे तुमारी तकसीर होगी
 सो मे दिवज्जनसे तुमको माइ करता हों.”

इवि—“ आप ओलते हो वो पात जरापर हे, देखीन मेरे मुँसे जय रा-
 स्ती नीकलेगी, तय आपका भिज्ज औरही हो जवेगा. वास्ते जे
 आपकी रास्त कीर्ति सुननी होवे तो मेरेकां आप लीजहो के तेरा सय
 गुन्हा माइ, और उसमें जे क्येरीमें जेडे हुवे रजपूत और मुसल-
 मीन अमीरोकी साहेद करवा हो. और पीछे आपकी रास्त कीर्ति में
 सुनाइंगा.”

सत्य कीर्ति सांभलवानी धृष्ट्यामां निजासामां “नौरंगशाहे” इविनी भाग-
 णी मज्ज लपी साक्षीज्यो करावी दीधी. जेठवे ते इस्तावेज पोता पासे रापी
 शांत यित्थी, निडरपणे इवि नीचे प्रमाणे ओलवा लाग्यो.

(इवित)

“ किवलेकी ठोर बाप, बादशाह शाहजान,
 ताको केद कियो मानो मक्के आग लाइहे;
 भाइ तो दाराबशाह, बाको पकर जवे कियो,
 म्हैरहु न आनी याको मांको जायो भाइहे,
 बंधु तो मुरादबक्ष, बांध चूक करवेको,
 बीच ले कुरान खुदाकी कसम खाइहे;
 भूखन मनंत केते, सुनहु नौरंगजेव,
 एतेही अजाब काय, पादशाही पाइह ”

१

इवितनी कडीजे कडी, शम्हे शम्हे अने अक्षरे अक्षर औरंगजेबने तीक्ष्ण त-
 रवारना उठका जेवा लागता होता, तेना जहेरो दरवाजत विकृत कांति धारणु करतो
 होता, तेनी दरकार राप्या वगर लूपणु आगण यलाव्युं—

“हातो तसवीन लीन, प्रात ऊठ बंदगीको.
 आपही कपटरूप, कपट जाप जप्पको;

आगरमें जाय दारा, चोकमें चुनाव लीनो,
 छत्रही छिनायो मानो बुहे मरे बप्पको;
 कीनो बहो गोत्रघात, सोतो सब नांहि कहों,
 पीपले तुराये चार, चुगलनके चप्पको;
 भूखन मनंत शठ! छंदी! मतिमंद भयो,
 नांसो चूवा खायके बिलैयां बेठी तप्पको.”

२

वाह ! शी कीर्तनी सत्यता! औरंगजेबनी जरी कीर्ति कहेनार इवि लूप-
 णुने धन्य छे. शाहना रोयापथी दयायला छतां केठलाक रजपूत सरदारो जे पुशा-
 लीनो पोकार करी लूपणुनी सत्य काव्यने वधावी लीधी! ते सिवाय अन्य सरदारो
 पणु पुशी थया. पणु इवितोनी पहेली तूकथी छेली कडी सूधी नौरंगशाह (1) ने
 गुस्सो तो जेक जेक अंश यउतो गयो. जेम पहेलुं इवित पूइ थवा साथेज आदशाहनी
 आंभ लाल थय अने कोधाजिन नसे नसमां व्यापी गयो, आंभो जणु राता रंगना
 अजिननी शिभाज्यो होय तेवो देभावा लागी. केमके औरंगजेबे कुंभ छेक आवी
 कीर्ति सांभलवानी आशा रापी नहोती. लूपणु शाहना कोधनी कुंभ पणु दर-
 कार राप्या वगर पीणुं पणु शीघ्र इवित जाल्यो. तेनी छेली कडी ते जेवा जेर
 अने लागणीथी शाहने संभोधीने जाल्यो के औरंगजेबे पोतातुं वयन, लपत,
 अने करार छेक वीसरो जय, गुस्साने वश थय, लूपणुना तेज वपत कापी कटका
 करवा माटे तरवार हाथमां लय जेक उपाठामां म्यानथी नूही करी; पणु रजपूत
 तेमज सावस मुसलमान सरदारो वज्ये पड्या, अने शाहने सभजवी, तेम विशेष
 अपकीर्ति थवानो उर अतावी, तेना गुस्सो शांत कराव्यो. तेथी तरवार म्यान करी; पणु
 वैरनी लागणीथी इविने उहेरीने ते जाल्यो के—

“अय ! लूपनबांड ! न मेरेकां तेरा भू भत जता ! आज में तेरेकां जने
 देता हों, देखीन तुं अच्छी तरेसे याद रय की जेक माडकी अंदर में तेरेकुं जमी या
 अस्मानके परहेमेंसे भी निकाल के मार उडुंगा!”

लूपणु जणु आ शम्हे सांभलज न होय, जणु ते जहेरो होय, जणु ते-
 नी कुंभ दरकार न रापतो होय, जेम निडरपणे पूठ इरवी जालतो थयो. आ ज-
 नाव जन्था पडी औरंगजेबनुं मन धणु उदंग पाभ्युं; तेना करेला करतूको आ-
 न पाछां याद आव्यां; तेथी “अरो पुढा भने शी शिक्षा कररो ? हुं केवो महाकु-
 तनी, विश्वासघाती अने पापी हुं ?” जेम विचारी ते दुःखी थवा लाग्यो; अ-
 ने अतःकरणुमां रहेवो महान् धरतोर सत्यभाव तेना तिरकार करवा लाग्यो.
 तेम पाप इप (बूणु) कीडो तेना शरीर इप लाडडाने उपरथी जेवुं ते तेवुं छतां

१ बांड जे बाटोनी जेक जत छे. लूपणु तो आलणु छतो; पणु कोछनुं वांङु
 ओलनारने साधारणु रीते “बांड” कहेवाय छे.

અદરથી ક્રોધથી ખાવા લાગ્યો. ઘણા ઉપચારો કરતાં આજ તેની ચિત્તવૃત્તિ શાંત થઈ નહિ, તેથી મસ્જિદમાં જઈ ઇશ્વરની પાર્થના કરવાનો ઠરાવ કરી એક ભાટ કવિ તથા બીજા બે બાસગીરોને લઈને તે નીમાજ કરવા માટે જુમા મસ્જિદ ગયો.

સભામાંથી ગયેલો ભૂખણે ઘેર જઈ પોતાના ભાઈઓ વગેરે જે કુટુંબીઓ હાજર હતા, તેમને મળી, પોતાની કેસરી નામની ઘોડી પર જીન કરીને સવાને થયો. ભૂખણનો જવાનો માર્ગ શાહ જે મસીદમાં નિમાજ પડવા ગયો હતો, તે પાસેથી હતો. કવિના આવવા પ્રથમ ઔરંગઝેબ નિમાજથી ફરાગત થઈ, ચિત્ત-શાંતિને અર્થે રસ્તાપરના એક ખુલ્લા ગોળામાં બેઠો હતો. ઈશ્વર સ્મરણથી તેની વૃત્તિ કંઈક શાંત થવાથી, તે સમજ્યો હતો કે આમાં કવિના કરતાં પોતાની જ ભૂલ વધારે છે. એમ વિચારતો હતો એટલામાં કવિ ત્યાં આવી પહોંચ્યો, તેણે શાહને સલામ ન કરતાં માત્ર ભાટને પ્રણામ કર્યો. શાહે ભાટને ઇશારતથી તેમ કંઈક ધીમે સ્વરે બોલીને કહ્યું કે “ભૂખણને પૂછ કે તું મારાથી રિસાઈને ક્યાં જઈશ? મારા ચોરને કોણ શરણે રાખશે? એટલે ભાટે કવિને નીચે પ્રમાણે દોહરામાં પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“હે રંગ નૌરંગશાહકો, ઓર ન હૂજો રંગ;

સાત દ્વીપ નો સંદર્ભે જુરે ન જીતે જંઘ.”

વીરસ કાવ્યમાં ઉન્મત્ત થયેલો કવિ ભૂખણ, ઔરંગઝેબની ઇશારત અને ભાટના કહેવાનો ભાવાર્થ બરાબર સમજ્યો હતો, તેથી નીચે પ્રમાણે એક સવૈયામાં ત્યાંજ બેસી રહીને તેણે ઉત્તર આપ્યો.

“કિતેક દેશ હને દલકે દલ, દરુલન ચામર ચો ચક દારુયો

માન ગુમાન હર્યો ગુજરાતકો, સૂરતકો રસ ચૂસકે ચારુયો;

પંચન દેશ મલેછ મિલે સબ, સોય વચ્યો જોયદાજિ હે મારુયો,

સો રંગ હે શિવરાજ બલી જિન, નૌરંગમે રંગ એક ન રારુયો.”

આ સવૈયો બોલતાંજ કવિએ પોતાની કેસરીને દૂધાવી; કેમકે આ સવૈયાનું પરિણામ શું આવશે, એ તે આગળથી જાણતો હતો. આગળ તેણે ઔરંગને મારેલા બે કવિતો ૩૫ ખડગના પ્રહાર આ વખતે ઇશ્વરોપાસનાની મલમપટ્ટીથી કંઈ રૂઝાયા હતા, પણ આ નવા સવૈયાનો ધા એવો કારી હતો, કે તે ઔરંગઝેબને કંઈ રૂઝાવોજ નહિ. શિવાજી જેવા મહાન્ પ્રતિપક્ષી અને દુસ્મનનું નામ અને તારીખ સાંભળીને ઔરંગઝેબ ઘણેજ દીલગીર થયો; અને કાફરોનું કહ્યું માની ભૂખણને ત્યાં સભામાંજ મારી નાખ્યો, તે માટે પસ્તાવો કરવા લાગ્યો. કેમકે શિવાજીના પરાક્રમથી તે સારી રીતે માહિતગાર હતો. શિવાજી આ વખતે બીજાપુરનું

૧ મોટા રાજદરબારોમાં રાજ કે આદશાહના (સન્માનાર્થે), જ્યારે બેઠવાની જરૂર પડે છે, ત્યારે પીઠ ધરને જવાને બદલે મોટું સામે રાખી પાછો પગે હસવાનો રિવાજ કેટલીક જગ્યાએ છે. ભૂખણે તે નિયમની કંઈ દરકાર ન રાખી.

નિકંદન કાઠી એક ફેરો દિલ્હીમાં પણ મારી ઔરંગઝેબને સખ્ત થાપ ખવડાવી ગયો હતો. તેથી શિવાજી જે વીરત્વની મહાબલામાં ભૂખણની વીરસોદીપક કાવ્યરૂપ ધી હોમાશે, તે તેની ઝાળ દિલ્હીરૂપ ઉજ્જવળ શિખરને ઝાંખ લગાડ્યા વગર રહેશેજ નહિ, એવી તેને પક્ષી ખાત્રી હતી. તેથી તેજ વખત દૂકમ કર્યો કે “ભૂખણ કવિને જીવતા પકડનાર અથવા જેવટ મારીને લઈ આવનારને દશ ગામ ધનામા” આ દૂકમ થવાની સાથે જે સૈનિક હાજર હતા તે તેજ વખત ચડ્યા; અને બીજાઓને બ્યાંથી ખખર થઈ તેઓ ત્યાંથીજ ચડ્યા. ઔરંગઝેબને ખાત્રી હતી કે ભૂખણ રાયગઢ પહોંચ્યો, તે મને મોટું તુકસાન થયા વગર રહેશે નહિજ. ભૂખણે આ પરિણામ આગળથીજ કદપી રાખ્યું હતું, એટલે તરત પોતાની તેજ કેસરીને એડી મારી કે તેને જાણે પાંખડાં આવ્યાં હોય તેમ બેઠવા લાગી, અર્થાત્ તે એવા વેગથી મારી કે તે જમીનપર ઠોડેજે કંવા અંધર બેઠેજે, તે જ્નેનારને ભાન રહેતું નહોડવા લાગી કે તે જમીનપર ઠોડેજે કંવા અંધર બેઠેજે, તે જ્નેનારને ભાન રહેતું નહિ. સરસ વિલાયતી બંદૂકની ગોળી ન પહોંચે એટલે દૂર ઔરંગઝેબના ઘોડેસ્વારો કવિને જોતા હતા, પણ કોની તાકાદ કે તેને પહોંચી શકે? એમ કરતાં છેક સૂર્યાસ્તનો સમય થઈ ગયા પછી અંધારું થવા આવ્યું, ત્યારે પોતાની કેસરી ઘોડી સહિત કવિ ભૂખણ પર્વતોની ગાઠ ઝાડી અને ખીણોમાં અદૃશ્ય થયો. એક વાર દેખાતો અંધ થયો કે પાછા સ્વેચ્છ સ્વારો તેને જોવા પામ્યાજ નહિ. વીલે મોઢે કવિને જુમાવી ત્રીજે દિવસે તે ઔરંગશાહ પાસે આવ્યા. તેમના ચહેરા જોઈનેજ ઔરંગઝેબે “વો લુમ્યા ભાગ ગયા,” એમ કહીને એક નિઃશ્વાસ તૂક્યો ?

ગ્રંથાવલોકન.

(સાંઘણુ પૃષ્ઠ ૧૯૨ થી)

શેઠ ગોકળદાસના ધર્મ ખાતાંના બે મોટા વિભાગ પાડી શકાય; (૧) નિરાધારને આશ્રય માટે, અને (૨) વિદ્યાના ઉત્તેજન માટે ખાતાં.

પહેલા વિભાગનાં ખાતાં નિરાધાર ભાટિયાઓને માટે ખાસ છે. એ ખાતાં-ઓમાંથી નિરાધાર ભાટિયા પુરુષ અને વિધવાઓને ભરણપોષણ મળે છે, નિરાધાર ર કન્યાઓની વિવાહક્રિયાઓ થાય છે, અને નિરાધાર બાળકોને આશ્રમસ્થાન મળે છે. આજ પ્રમાણે બીજા શ્રીમંત્ ગ્રંથો તરફથી પોતપોતાની ન્યાતનાં નિરાધાર માણસો સાથે બંધોખસ્ત થયો હોય, તે કુટુંબ મોટું પુણ્યનું કામ થાય ?

બીજા વિભાગનાં ખાતાંમાંથી જુદાં જુદાં વિદ્યાલયો ચાલે છે. મહૂમ શેઠના મળ વતન કચ્છના, કોહાર, જખો, નળિયા, અને લવંજાણુ, એવા ચાર મોટા કર્યામાં ચાર ગુજરાતી શાળાઓ સ્થાપેલી છે; અને એક ગુજરાતી શાળા મુખ્યદર્માં છે, તેમાં ગુજરાતી સાથે આરંભની ઇંગ્રેજી કેળવણી પણ આપવામાં આવે છે.

એનાથી ચઢતાં બે ઇંગ્રેજી વિદ્યાલયો છે, (૧) મુખ્યાઈની શેઠ ગોકળદાસની એંગ્લો-વર્નાક્યુર સ્કૂલ અને (૨) કચ્છ-માંડવીની ઇંગ્રેજી વ્યાપારી શાળા; અને એક

હાઇ સ્કૂલ મુંબઈમાં ખોલવા માટે સઘળી તૈયારીઓ થઈ રહેલી છે.

શેઠ ગોકળદાસનાં વિદ્યાલયોના સંબંધમાં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. એ વિદ્યાલયોની શી ધણી ટૂંકી છે, એટલુંજ નહિ, પણ માફીની સંખ્યા પણ સારી રાખેલી હોય છે; તેથી ગરીબ છોકરાઓ પણ એ વિદ્યાલયોનો સારો લાભ લઈ શકે છે. સરકારી શાળાઓમાં ભેદએ, તો માફીનું તો હાલ નામ પણ ન મળે.

ઉપલાં વિદ્યાલયો કરતાં પણ અધિક અગત્યની શેઠ ગોકળદાસની બોર્ડિંગ સ્કૂલ છે. એ બોર્ડિંગ સ્કૂલની અંદર, કેટલાક ઊંચી કેળવણીની અભિલાષી રાખનાર પણ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને, રાખવામાં આવે છે, અને તેમને સઘળા પ્રકારનો આશ્રય મળે છે. તેઓને ત્યાં મફત રહેવાનું તથા જમવાનું મળે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેમનાં કપડાં અને સ્કૂલ અથવા કોલેજની શી સુધાં મળે છે. આ બોર્ડિંગ સ્કૂલની મદદ વડે કેટલાક હુશિયાર પણ સાધન વિનાના વિદ્યાર્થીઓ ગ્રેજ્યુએટ થવા પામ્યા છે, અને હાલ સારી સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે. માફી બોર્ડિંગની સાથે કેટલાક પગાર આપતા બોર્ડરો પણ રાખવામાં આવે છે; અને તેઓને માસિક દશ રૂપિયા આપ્યાથી અભ્યાસ માટે સઘળી વાતની સગવડ મળી આવે છે.

શેઠ ગોકળદાસ ધર્મખાતાં તરફથી વિદ્યાને મળતી મદદ આપવાની અટકતી નથી. લો અને મેડીકલ ફંડ છે, તેમાંથી કાયદા અને વૈદ્યકના ઊંચા પ્રકારના અભ્યાસીઓને મદદ આપવામાં આવે છે; અને એ ફંડની મદદથી કેટલાક જણ સોલિસિટર, એલ. એલ. બી., એલ. એમ. એંડ એસ. થવા પામ્યા છે, અને વિદ્યાયત્નમાં ત્યાં પણ અભ્યાસ કરી શક્યા છે; અને ઊંચે દરજ્જે પહોંચ્યા છે.

ઉપરનાં કેળવણી ખાતાંઓ સિવાય, મુંબઈમાં એક સંસ્કૃત વિદ્યાલય ચાલે છે; અને આ વિદ્યાલયની મદદથી કેટલાક તરણુ આલણો, જે આ વિદ્યાલયને અભાવે ભાગ્યેજ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોત, તેઓ સંસ્કૃત ન્યાયતિપ, વ્યાકરણ, અને સાહિત્યનું જ્ઞાન સંપાદન કરી શક્યા છે.

આ ઉંચાણે આપણે શેઠ ગોકળદાસની મુંબઈની કન્યાશાળાને ભૂલી જવી જોઈતી નથી; અને તે કેવી સારી રીતે ચાલે છે, તે રિપોર્ટમાં લીધેલી તેની નોંધ ઉપરથી જણાશે.

આ રીતે શેઠ ગોકળદાસના ધર્મખાતાં તરફથી દરેક પ્રકારની કેળવણીને મદદ મળે છે; અને એવાં ધર્મખાતાં હામ હામ હોય, તો દેશને કેટલો લાભ થાય, તેનો વેચાર વાચકે પોતે કરી લેવો.

ઉપરનાં નિરાધાર ભાટિયાઓના આશ્રય માટે અને કેળવણીના ઉત્તેજન માટે આપેલાં ફંડો સિવાય, શેઠ ગોકળદાસના ધર્મખાતાં તરફથી એક મુંબઈમાં અને બોમ્બે મહાનગર શેઠની જન્મભૂમિ કોદારામાં, એમ એ લક્ષ્મીનારાયણનાં મંદિરોની સ્થાપના થઈ છે; અને શેઠ ગોકળદાસ હોસ્પિટલ વિષે તો અમે ઉપર કહી ગયા છીએ.

અંતમાં અમે એવી આશા રાખીએ છીએ કે શેઠ ગોકળદાસના ધર્મખાતાની યોગિતામાં દિનપર દિન તેના કારોબારીઓના ઉત્સાહથી વૃદ્ધિ થતી રહો; અને ખાતાનો દાખલો લઈને હામ હામ ખીન્ન ધણું સ્થપાઓ, અને આ ભારતવહનિ કરવામાં સહાયવૃત્ત થાઓ !

બુદ્ધિ પ્રકાશ.

પુસ્તક ૩૯ મું. અક્ટોબર, ૧૯૨૨. મૂલ્ય વર્ષે ૩૧૧. ટપાલ ખર્ચ માફ. અંક ૧૦ એ.

एम. पी. दादाभाइनो विजय.

દાદરા.

વિજય મેળવ્યો વીર તે, ખેરી યશની માળ;
દીન જનોની તે હવે, કાપી નાખી જાળ.
આગ્રહથી આગળ વધ્યો, સાધ્યો સુખકર અર્થ;
ધન્ય પુત્ર નવરોજના, તું સંપૂર્ણ સમર્થ.
સવૈયા એકત્રીશા.

કુશળ નિહાળ્યો અડગ નિહાળ્યો, ભલે થયો ભૂતળ અવતાર;
વડો વીર તું, ખરો સુભટ તું, નિત સ્વદેશ હિત ચિત ધરનાર;
દીન જનોના દુખ હરવાને, ભારતભડ, શી બીડી હામ !
ધન્યા ધન્યા! નર દાદાભાઈ, વિદેશમાં તે રાખ્યું નામ.
રાજનીતિમાં પુરી પ્રવીણતા, ચતુરાઈથી ચલવ્યો તંત્ર;
રાજ પ્રજાનું બંધન સમજે, વાણીમાં પણ મોહક મંત્ર;
ઉત્સવ સરખો વિજય કર્યો છે, થયું નથી એ ઓછું કામ;
ધન્યા ધન્યા! નર દાદાભાઈ, વિદેશમાં તે રાખ્યું નામ.
સુખસ્વરૂપી પ્રજાશુભેચ્છક, આગ્રહ ફળનું આપ્યું દાન;
મહાન પ્રભુએ કર્યો તથાપી, અંતરમાં ન મળે અભિમાન;
ભારત માટે કર્યું પરાક્રમ, પણ પણ પામ્યા નહીં વિરામ;
ધન્યા ધન્યા! નર દાદાભાઈ, વિદેશમાં તે રાખ્યું નામ.
યશ ઉજવવલ આ આર્થભૂમિમાં, ઘટઘટ એ નરનોજ ગવાય;
પુષ્પ સુગંધી પવન વેગથી, જેમ યાગમાં પ્રસરી જાય;
પા ઋષિ તુલ્યે કલ્યા પારસી, ખરું કર્યું એ બિરદ તમામ;
ધન્યા ધન્યા! નર દાદાભાઈ, વિદેશમાં તે રાખ્યું નામ.
કરિ ન કદીએ પાછી પાની, તેમ વતનમાં ધર્યો ન ખ્યાર;
રાજસભામાં હિન્દજનોના, દુખ કથવાનો માત્ર વિચાર;
એજ વિવેકી અમે નિહાળ્યો, એજ નિહાળ્યું સુખનું ધામ;
ધન્યા ધન્યા! નર દાદાભાઈ, વિદેશમાં તે રાખ્યું નામ.

યુજુના ઘિંદુ કથા હૃદયમાં, દયા દાનમાં વધતો પ્રેમ;
પુરૂષ પ્રમાણિક સજ્જનભૂપણુ, હિન્દ તણી હૈયામાં રે'મ;
ભાતુભાવને મનમાં લાવી, કથા જઈને એકજ ઠામ;
ધન્યા ધન્યા નર દાદાભાઈ, વિદેશમાં તે રાખ્યું નામ.
ત્યાંના સાક્ષરમંડળમાંના, ધણા સાક્ષરો થાય નિરાશ;
તેમાં તે જય આજ મેળવ્યો, જેવો તેવો એ ન ઉલાસ;
રંગેચંગે જીત્યો જંગે, નહીજ મૂઢી મનથી મામ;
ધન્યા ધન્યા નર દાદાભાઈ, વિદેશમાં તે રાખ્યું નામ.
ભારતની વટ ભલી સાચવી, સરસ જળવી સૌની લાજ;
નવરોજી કુળ કર્યું પ્રકાશિત, કર્યું વીર આ અનહદ કાજ;
તું ભારતનું રત્ન ચળકતું, નિત્ય ગવાશે યુજુના આમ;
ધન્યા ધન્યા નર દાદાભાઈ, વિદેશમાં તે રાખ્યું નામ.

ગીતિ.

અવણુ કરી જય અવણે, હર્ષ થાય છે અપાર અંતરમાં;
લોભી ધન જ્યમ પામે, પ્રસવે સુત જ્યમ અપુત્રના ધરમાં.
સમઝ બધી તુજ સાચી, રંચ નહોતી કાચી તુજ કરણી;
શુદ્ધ સ્વભાવે તારી, ભક્તિ રૂણી તે જય નહી વરણી.
સ્વદેશ પ્રત્યે મમતા, છે બહુ સારી નથીજ શક એમાં;
પૂર્ણ પ્રમાણિક જેવો, વિજય થયો છે આ તારો તેમાં.
આજે તેજ ઉઘાડી, હિન્દુ ભૂમિના અવાજની આરી;
અવર થશે ઉત્સાહી, જેઠ ધીરતા નજરે આ તારી.
કર્યું નથી જે કાણે, તેજ કર્યું તે ભારતના હીરા!
નામ યુગોયુગ તારું, સદા રહેશે પારસસમ વીરા.
નવું વર્ષ વિક્રમનું, આ મહિનામાં બીજ દિને એહું;
પ્રિય દાદાભાઈનું, એજ માસમાં પગહું ત્યાં પેહું.
શક વિક્રમનો આલ્યો, તેમ આલશે દાદાભાઈનો;
શુક્લ પક્ષની તેરસ, દિવસ મનાયો અગાધ અવધીનો.
અઠારસે બાણુનો, સન સુખકારક અમને તો લાગ્યો;
બુલાઈમાં જશ જામ્યો, દિવસ સાત ગુરુહૃદયસમય જાગ્યો.

દાહરા.

પ્રબળ પાર્લામેંટમાં, પદ પામ્યા સુખકાર;
પુબ્ધ વૃષ્ટિ કરવા જનો, તરત બનો તૈયાર.
હિન્સાપરીના વાસિનો, ઉર માનો ઉપકાર;
સ્મરણુ કરી પરમેશનું, બોલો જયજયકાર.

વૈષ કુલભદ્રાસ વિ. રયામજી કુવ,
જમનગરવાળા.

ઉત્તમ શિક્ષાગુરુ સ્વાશ્રયી ગાર્ફીલ્ડ.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૧૮૦ થી)

બિયાગા પાઠશાળામાં છેલ્લે વરસે સને ૧૮૫૦ ના નવેમ્બર મહિનામાં વા-
વિંક પરીક્ષા વખતે ધણું ઉત્કૃષ્ટ ભાષણુ જેમ્સે કર્યું. તે દરરોજની પોતાની હકીકત
નોંધી રાખતો હતો. એ પાઠશાળામાંથી નીકળ્યા પછી પોતાની મા પાસે આવ્યો,
ત્યારે એની મા પોતાને પીયર મસ્કિંગામ કોટ્ટીમાં જવાને તૈયાર થઈ હતી. એ ગામ
એન્સવ્હીવલથી અરાડ મૈલ આધું હતું. બ્યારે જેમ્સ ઘેર આવ્યો ત્યારે એની માએ
કહ્યું કે, “તારે મારી જેડે આવવું પડશે. મેં સઘળી તૈયારી કરી રાખી છે. હવે તો
નીકળીએ એટલીજ વાર.”

જે०—મા, તું ત્યાં કેટલા દિવસ રહેશે ?

મા—આખો ઉન્હાજો ત્યાં રહેવાનો વિચાર છે.

જે०—મેં “પ્રક્ટેક્ટિક ઇન્સ્ટિટ્યુટ” પાઠશાળામાં જવાનો વિચાર કરેલો છે.

મા—એમ કે ? તું ત્યાં શા માટે જાય છે ?

જે०—કાલેજની પરીક્ષા આપવા સાર.

મા—તારાથી કાલેજનો અભ્યાસ થઈ શકશે, એમ લાગે છે?

જે०—હું એવી આશા રાખું છું ખરો.

એ પછી તેણે સઘળી હકીકત માંડીને કહી.

મા—હું એ સાંભળીને ધણી રાજ થાઉં છું. પણ હું ધારું છું કે આ વખતે તારે
મારી સાથે મોસાળિયાંને મળવા આવવું જોઈએ; અને બ્યારે છુટી ખૂલીને પાઠ-
શાળા બિઝડે, ત્યારે ત્યાં જાવું.

જે०—મારો ધણો વખત નકામો જશે.

મા—હું એમ નથી કહેતી કે તારે ત્યાં આજસમાં વખત ગુમાવવો. તું તારાં
પુસ્તકો સાથે લે અને ત્યાં અભ્યાસ કરજે. વળી તને ત્યાં કામ પણ મળશે. કદાચ
એકાદિ નિશાળ ભણાવવાનું કામ હાથ લાગશે.

જે०—બ્યારે એવું છે, ત્યારે તો હું આવું છું. વળી દેશ પણ દીકામાં આવશે.

મા—અને સગાંતો મેળો થશે.

એવી રીતે વાતચિત્ત કરીને માદીકરો અને મુસારરીએ નીકળી પડ્યાં. તે
પહેલવહેલાં ક્લીવ્લાંડમાં ગયાં. આ દેકાણે જેમ્સને જે કમાને ધધડાવી કહાડ્યો
હતો, તે યાદ આવ્યું. ક્લીવ્લાંડ અને કોલંબસ એ એ સ્થળો વચ્ચે આગગાડીની
શરૂઆત થઈ હતી; અને જેમ્સે તે પહેલાં કોઈ વાર જોઈ નહોતી. તેથી આ વખતે
એને ધણી નવાઈ લાગી. કોલંબસ શહેરમાં રાજ્યમહેલ અને કાયદા કરનારી મંડળી
હતી. એ સઘળું જોઈને તે ધણો ખુશી થયો. ત્યાંથી નીકળીને એન્સવ્હીવલમાં ગયાં.
રસ્તામાં તેમના વચ્ચે આ પ્રમાણે વાતચિત્ત થઈ—

જે०—મા, સરકારી મહેલ અને કાયદા કરનારી મંડળી જોવામાં આવજો

તું ને હું પ્રથમથી જાણતો હોત, તો આવવા માટે લગારે આનાકાની ન કરત.
 મા—તું આવ્યો તે ધણું સાઈ થયું; કારણ કે ને છોકરાઓ વિચાર કરનારા છે, તેમને જૂઠી જૂઠી બાબતો જોઈને વધારે વિચાર કરવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે.
 ને—તું ખરું કહે છે. આ દુનિયામાં વિચાર કરવાની વાત ધણી ઉપયોગી છે.
 મા—પણ તે યોગ્ય વિચાર હોવો જોઈએ.
 ને—મિ. બ્રાંચ કહે છે કે, જીવાન છોકરાંઓ મુદ્દલે વિચાર ન કરે, તેના કરતાં વિચારમાં ભૂલ કરે તેએ ઠીક.
 મા—મારા વિચાર પ્રમાણે મિ. બ્રાંચનું કહેવું ખરું નથી. ભૂલભરેલા વિચાર કરવા કરતાં તે મૂળે જ ન કરે, તે વધારે સાઈ.
 ને—હું ધાઈ છું કે તેવું કહેવું ને છેક જ આજસુ વિદ્યાર્થીઓ છે, તેને માટે હશે.

એવી રીતે વાત કરતાં ગામ આવી પહોંચ્યું, અને ત્યાં સઘળાં મગાંવહાલાંને મગ્યાં ભેટ્યાં; અને એના મોસાળિયાંને પણ ધણા આનંદ થયો. ત્યાં ચાર પાંચ દિવસ નિરાંતે કહાડયા પછી કામની તપાસ કરવા મંડ્યો. તેથી તેની આજીવે કહ્યું, “જે જેમ્સ, અહીંથી ચાર મૈલ ઉપર હારિસન નામે ગામ છે, ત્યાં નિશાળનું કામ મળવાનો સંભવ છે.”

ને—ત્યાં હું પહેલો કોને મળું?

આજી—તે હું નથી જાણતી, તારો મામે જાણે છે. તે ઘેર આવે ત્યારે પૂછી જોજો.

આખરે કોને મળીને ચરજ કરવી તે એના જાણવામાં આવ્યું, એટલે તરત જ એક ચરજ તૈયાર કરીને મોકલ્લી દીધી; તે ઉપરથી તેને એ જગા મળી, ને ત્યાં ત્રણ મહિના કામ કર્યું. અહીં એને બાર ડાહરનો પગાર મળતો હતો.

એણે “ઇકોલેક્ટ્રિક ઇન્સ્ટ્રુશન” નામે પાઠશાળામાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, તે વાત તો પાછળ કહેવામાં આવેલી છે. તેને માટે એણે ધણા પૈસા એકઠા કર્યા હતા. એમ તૈયારી કરીને સને ૧૮૫૧ ના આગસ્ટ મહિનાની આખરમાં તે હેરામ શહેરમાં આવી પહોંચ્યો; અને પાઠશાળા પાઠશાળા તરફ જઈ ત્યાંના સિપાઈને કહ્યું, “ભાઈ, આ વિદ્યાલયના મુખ્ય ગુરૂને મારે મળવું છે.”

સિપાઈ—તેમની હમણાં કમિટી બેઠેલી છે, તેથી તને મળશે નહિ.

ને—તે બધાને, અથવા ફક્ત મુખ્યગુરૂને પણ મને મેળવી આપશે કે?

સિપાઈ—લગાર બિમો રહે, હું જોઈ આવું છું.

એમ કહીને તે સિપાઈએ જોરડામાં કમિટી બેઠી હતી, ત્યાંના બારણામાં બિમો રહીને તેણે જાહેર કર્યું કે, “સાહેબ, બહાર કાઢ જીવાન છોકરો આવેલો છે, અને તેની મરજી છે કે કમિટીમાં આવીને બધાને મળવું.”

એ સમાચાર સિપાઈએ આવીને કહ્યાથી, તે લાગલો માંહે ગયો અને ધણી જ નમ્રતાથી સલામ કરીને જોલ્યો, “સાહેબ, મારી ધણી ઉમેદ છે કે, હજી થોડો વધારે અભ્યાસ કરવો, વાસ્તે આજ હું આપની પાસે આવ્યો છું.”

પ્રમુખ—ઠીક આ વિદ્યાલય જ્ઞાન મેળવવાને ધણું સાઈ છે. તું ક્યાંથી આવ્યો?

ને—હું ઓરેંજથી આવ્યો છું. માઈ નામ જેમ્સ આશ્રમ ગાર્ફીલ્ડ છે. મારો આપ મને નાનો મૂકીને મરણ પામ્યો છે, અને મારી વિધવા મા માત્ર જીવે છે. તેવું નામ એલાયજા ગાર્ફીલ્ડ છે.

પ્રમુખ—જે અભ્યાસ આ વિદ્યાલયમાં આવે છે, તે કરવાને તું ચલાય છે કે?

ને—હા સાહેબ, જે કામ કરીને મારાથી અભ્યાસ કરાય, તો બહુ સાઈ થાય.

પ્રમુખ—ત્યારે તો તું ધણો ગરીબ હોય એમ લાગે છે.

ને—હા સાહેબ, પણ હું કામ કરીને અભ્યાસ કરી શકું છું. મને એવી આશા છે કે ઘંટ વગાડવાનું તથા નિશાળ વાળી કહાડવાનું કામ મળે, અને તેથી મને થોડી મદદ મળે, તો ને ખરચ મને અત્રે થવાનો છે, તેમાં કંઈ બિગારો પડે.

પ્રમુખ—કેટલાં વરસ સૂધી તે નિશાળમાં અભ્યાસ કરેલો છે.

ને—જિયાગા પાઠશાળામાં મેં ત્રણ વરસ અભ્યાસ કરેલો છે; અને સવડ પડતી, ત્યારે ખાનગી નિશાળ શીખવતો હતો.

પ્રમુખ—ત્યારે તો તું ધણું ભણ્યો છે?

ને—ધણું નહિ, મેં હમણાં જ લાટિન અને ગ્રીકનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો છે.

એવી રીતે વાત થાય છે, એટલામાં જ એક સભાસદે પ્રમુખને કહ્યું, “એ છોકરો સારો લાગે છે, તો આપણે તેને રાખી જોઈએ.”

પ્રમુખ—એવું જણાય છે ખરું. એના હેતુ સારા છે. માટે આપણે એને થોડી મદદ કરવી જોઈએ.

એવામાં બીજા સભાસદે જેમ્સને કહ્યું, “તું અમારી મરજી પ્રમાણે મકાન વાળી કહાડશે, અને ઘંટ વગાડશે, એ અમે કેમ જાણીએ?”

ને—મારી પરીક્ષા કરવાને માટે પંદર દિવસ માઈ કામ જીવો; અને જો હું તે કામ તન દઈને કરતો નથી, એવી તમારી ખાત્રી થાય, તો હું મૂજો મૂજો આવ્યો જઈશ.

એ એના પ્રમાણિકપણાના ખોલ ઉપરથી તે કામ એને આપવાનો ઠરાવ થયો.

આ વેળાએ જેમ્સ ઓગણીશ વરસનો હતો; અને આવતા નવેંબર માસમાં તે વીશ વરસ પૂરાંનો થવાનો હતો. તેને ઘંટ વગાડવાનું તથા મકાન વાળી કહાડવાનું કામ “બોર્ડ ઓફ ટ્રસ્ટીસ” (કાલેજના જીએમ્સના પંચ) નામની મંડળીએ આપ્યું.

હેરામ ધણું મોટું શહેર છે. એ શહેરની વચ્ચેવચ ચાર રસ્તા એકઠા મળે છે. ત્યાં બે ભજનાલયો તથા બીજા આશરે છ ધમારતો, અને આ વિદ્યાલય છે. પ્રેસિડેન્ટ હિન્સડેલ આજથી આશરે ત્રીશ વરસ ઉપર આ વિદ્યાલય ઉપર હતો. તે એ પાઠશાળા માટે કહે છે કે, “એ આખી ધમારત ઈટ વતી આંધેલી છે. તે એક

ટેકરી ઉપર આવેલી હોવાથી હવા સારી આવે છે. સને ૧૮૪૭ માં જનરલ સ્કાટના સિપાઇઓએ જે તોપો મેક્સિકો શહેર સર કરીને લીધી હતી, તેમાંની એક તો આ વિદ્યાલય ઉપર મૂકેલી છે. જેવામાં જેમ્સ જિયાગા પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરતો હતો, તેવામાં આ પાઠશાળા સ્થાપન થઈ છે. એ વિદ્યાલય સર્વ જુવાનોને ઉપયોગી છે, એમાં સંશય નથી.”

જેમ્સ જોડે ત્યાંના પ્રિન્સિપાલ (મુખ્યગુરુ)ને ઘણી ઓળખાણ થઈ. પછી એક વાર તે બંને વચ્ચે આ પ્રમાણે વાત થઈ:—

જે૦—અભ્યાસ ખાતર મારે તમારી થોડીએક સલાહ જોઈએ છે; કેમકે મારી ઉમેદ છે કે અહીં અભ્યાસ કરીને હું કાલેજમાં જાઉં.

મુખ્યગુરુ—તારે અતુકમે શીખતાં જવું જોઈએ; તો પછી કાલેજને લાયક થઈશ.

જે૦—જેટલો મારાથી બનશે તેટલો મહેનત લખને અભ્યાસ કરીશ. વળી જે કંઈ હું શીખું છું, તે મારે સમજવું જોઈએ.

મુખ્ય ગુરુ—તારું એ કહેવું ખરું છે. ધીમે ધીમે સર્વ કરીશ, એટલે આખરે ફોલ્કમંદ થઈશ. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ વચગાળેજ નાહિમત થઈ જાય છે, તેનું કારણ એજ કે તેમને જે થોડી વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, તે ઉપરથી તે સમજે છે કે હવે આપણો અભ્યાસ પૂરો થયો. એમ જાણીને તે છોડી દે છે.

જે૦—તમારી સલાહ ખરી છે, માટે હું તે માથે ચડાવું છું.

મુખ્ય ગુરુ—કાલેજની તૈયારીનો અભ્યાસ જેવો જોઈએ તેવો અત્રે અમારાથી ચલાવતો નથી. પણ અગાડીથી તું જાતેજ કાલેજની તૈયારીનો અભ્યાસ કરીને પછી કાલેજમાં જાવ. કંઈ ફરિયાદ કરવાનો હશે તે પાછળથી જણાશે.

જે૦—મારો ખરચ કહાડવા સારું મારે ખીજાં કામ પણ કરવાં પડે છે. વળી કાલેજમાં હોઈ, ત્યારે મને લગાર વધારે મદદ માટે ખીજાં વધારે કામ કરવાની ઇચ્છા થશે.

મુખ્ય ગુરુ—તું કયું કામ કરવાને ચલાય છે?

જે૦—મને ખેતીતું, સુથારતું, અને ખીજાં ઘણાં સાધારણ કામો આવડે છે; અને અહીંના એક સુથારને મળ્યો પણ છું.

મુખ્ય ગુરુ—તો પછી તેણે શું કહ્યું?

જે૦—તેણે મને કહ્યું કે, ‘થોડા દિવસમાં પાઠિયાંને રહેા મારવાનું કામ મળશે.’ એ કામ મેં ઘણી વાર કર્યું છે, તેથી કરીને મને તે સારી રીતે આવડે છે.

મુખ્ય ગુરુ—તને એકદમ કામ મળ્યું, તે જોઈને હું ધાંદું કે તું મોટો બાગ્યવાન છે.

જે૦—જ્યારથી હું મહેનત કરવા લાગ્યો, ત્યારથી મને કામ ન મળ્યું, એવો એક દિવસ ગયો નથી.

મુખ્ય ગુરુ—મને એવી આશા છે કે, તને હંમેશ કામ મળ્યા કરશે, અને તારી

ઉમેદ પૂર્ણ રીતે પાર પડશે. હવેથી હું પણ તને અંતઃકરણથી મદદ કરીશ.”

જે૦—સાહેબ, આપ અંતઃકરણથી મારૂ કટયાણુ ઇચ્છો છો માટે હું આપનો ઉપકાર માનું છું. જેમ્સ આ વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતો હતો, ત્યારે ખીજા ચાર વિદ્યાર્થીઓ એક ઓરડીમાં એની સાથે રહેતા હતા. એ ઘંટ વગાડવાનું કામ કરતો હતો, તેથી તેને સઘળાની પહેલાં ઘણાજ વહેલાં ઊઠવું પડતું હતું. તે જનમથીજ ચપલ હતો, એમાં તો સંશય નથી. તે વખતોવખત એક ક્ષણ વધતી કે ઓછી થવા ન દેતાં, ઘંટ વગાડતો હતો. તેમજ વિદ્યાલય વાળીને જ્યાં ત્યાં સારું રાખતો હતો. જેવો પ્રસંગ પડે તેમ તે વર્તતો હતો, અને તેવીજ તેનામાં હિંમત હતી.

અપૂર્ણ.

સુજ કાકી.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૧૬૮ થી)

હાવડે પોતાની હંમેશની પ્રમાણિક રીત પ્રમાણે હોલોવેને સઘળી વાત એકદમ તેના આગળ કહેવાની સલાહ આપી. પહેલાં તો હોલોવે આ સલાહથી ઓંક્યો, અને આગ્રહપૂર્વક બોલ્યો કે ‘આ રીત મિસિસ હાવડ જેવી બાઈડી આગળ ઘણી સારી રીતે પાર પડે, પણ પુરપટલ આગળ તો ખીલકૂલ નહિ ચાલે.’ એમ છતાં આખરે પોતાના નવા સલાહકારની કંઈક દલીલથી અને કંઈક સમજવવાથી, હોલોવેએ આમ માની દેવાનો નિશ્ચય કીધો.

પુરપટલ હોલોવે આવ્યો, અને દાકતર ખી. સાથે પોતાના છોકરાની અભ્યાસમાં નિપુણતા વિષે વાત કાઢવા જતો હતો, એટલામાં તે જુવાન ગૃહસ્થ અતિશય ગભરાયે અને બહાવરે ચહેરે ત્યાં આવીને ઊભો રહ્યો. દાકતર ખી. ને દુખી હોલોવેની બોલવાની હિંમત જતી રહી. દાકતરે તે નિસ્તેજ અપરાધી ઉપર પોતાની તીક્ષ્ણ આંખ માડી, અને તે પુરતજ ઓરડાની અધવચમાં અટકી પડ્યો, અને ગંભીર બોલવા લાગ્યો કે ‘હું સાહેબ, મારા બાપા સાથે વાત કરવા—મારે સાહેબ, મારા બાપાને કંઈ કહેવું છે—હું સાહેબ, આપની રજા હોય તો, મારા બાપા સાથે વાત કરવા આવ્યો છું.’

હોલોવેને જોઈને પરિપૂર્ણ આશ્ચર્ય લાગ્યું કે આ શબ્દ સાંભળતાંજ દાકતર ખી. નો ચહેરો અને રીત એકદમ બદલાઈ ગયાં, તેની સઘળી ઉચ્ચતા શમી ગઈ, અને તે ઘણાજ ઉત્તેજક દેખાવ અને સ્વરથી પેલા આભા પડેલા તરણને તેના બાપ પાસે તેડી ગયો.

‘તું તારા બાપા સાથે વાત કરવા આવ્યો છે? ત્યારે તું કંઈ પણ બીક વગર, કંઈ પણ અચકાયા વગર, તેની સાથે વાત કરજે: બેશક તને તારા બાપા ઉદાર મિત્ર માલમ પડશે, હું તમને એકદમ મૂકીને જાઉં છું.’

આ આખતનો તેણે આ પ્રમાણે આરંભ કીધો, તે આપ અને દીકરા બન્નેને સરખો લાભકારી હતો. પુરપટેલ હોલોવેમાં વિદ્યા નહોતી, તેાપણુ તે સમજણુ વિનાનો નહોતો. પોતાના દીકરા ઉપરના તેના પ્રેમે દાકતર બી. ની સૂચનાનો શુભ ભાવ તેના મનમાં જલદીથી ઊતર્યો. ડાકગાડી ઊંધી વાળવાની વાતથી પુરપટેલને અચંબો લાગ્યો નહિ, કેમકે તે તેણે તેના હબ્બૂરી ચાકર પાસે સાંભળી હતી; પણ ચાહુદી સાથે સોરતીની ખટપટથી, અને સઘળા કરતાં આટલા બધા પૈસા હારવાથી અને પોતાના મિત્ર લોર્ડ રોસનને ઊછીના આપવાથી, તેને કંઈક આશ્ચર્ય લાગ્યું; તેા પણ તેની પ્રકૃતિ જે સ્વાભાવિક રીતે ઘણી ઉચ્ચ હતી, તેનાપર તેણે અંકુશ રાખ્યો; અને કેટલીક વાર બોલવું દબાવી રાખીને, તેણે પોતાના દીકરાને મિ. સુપાર્ઠનને બોલાવવા કહ્યું. તે બોલી ઊઠ્યો, “તે બેદરકાર એદી શોખીન હુકરના ઉપર તેા મને ગુસ્સે થવાનો હક છે; કેમકે આ સઘળો વખત હું તેને તારી આવી સારી સંભાળ રાખવાને પગાર આપ્યા કહું. અબધડી એનો જર્મન પાવો મારા હાથમાં હોત, તેા બતાવત ! તેં ઓગસ્ટસ, આમ મરદની માફક મારી પાસે આવીને આ સઘળી વાત કહી, તે બહુ સાઈ કીધું; અને હાલ મારે કહેવું જોઈએ કે એમાંની કેટલીક વાત મેં અગાઉ સાંભળી હતી. મારી પાસે અહીં પેલો ચાહુદી, તારો પેલો મિ. ફેરટ હોત, તેા દેખાડત ! અને પેલો ડાકગાડીવાન પણ, જેણે તને રાતે તેની સાથે બહાર લઈ જવાની દાંડાઈ કીધી. પણ એ બધો મિ. સુપાર્ઠનનો દોષ છે—અને મારો, કે મેં તારે સાઈ વધારે સારો શિક્ષાગુરૂ પસંદ ન કર્યો. લોર્ડ રોસનના સંબંધમાં પણ હું તારો દોષ કાઢી શકતો નથી, કેમકે મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મેં પોતે તે સંબંધને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. એમ છતાં, તને તેની સાથે લઠાઈ થઈ, તેથી હું ખૂશી છું; અને હું તને જોમ અને તેમ જલદીથી બીજો સારો સાથી શોધી કાઢવાની ભલામણ કહું. તેં આ બધી વાત મને કહી, તે બહુ સાઈ કીધું. તે વિચારથી, અને માત્ર તેટલાજ ઉપરથી, હું તને આ ગૂંચવાડાઓમાંથી છોડવામાં મદદ કરીશ.”

હોલોવે બોલી ઊઠ્યો, “એ માટે ત્યારે મારે હાવડનો ઉપકાર માનવો જોઈએ; કારણુ કે એણે મને આ સઘળું તમને કહેવાની સલાહ આપી, અને આગ્રહ કર્યો.”

પુરપટેલે કહ્યું, “બોલાવ એને ! મારે એનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. એ ત્યારે ઘણો ઉત્તમ જીવાન છે—બોલાવ એને !”

હવે દાકતર બી. નાના ઓલિવરને લઈ ઓરડામાં આવ્યો.

બ્યારે હોલોવે હાવડને તેડીને પાછો આવ્યો, ત્યારે તેણે જોયું કે તેના આપની એક આજીએ ડાકગાડીવાન મૂંગો ઊભો હતો; બીજી આજીએ ચાહુદી મિ. ફેરટ પોતાના અચાવમાં ન સમજાય એવો લવારો કરી રહ્યો હતો; અને તે દરમિયાન દાકતર બી. મેજ ઉપર જીલ્લી પહેલી સોરતીનાં ધનામોની પેટી એક ધ્યાને જોઈ રહ્યો હતો. મિ. સુપાર્ઠન જે ધૂમાડિયાની અભરાઈએ અટેલીને ઊભો હતો, તે

આશાશુન્ય* એંટિનોઅસના જેવો દેખાતો હતો.

દાકતર બી. એ ઓલિવરને કહ્યું, “આમ આવ, મારા નાના મિત્ર; હું બાણું છું કે તેં સોરતીમાં નામ નથી ભર્યું. આ વસ્તુઓમાંથી તને ગમે તે પસંદ કર. તેં જોયછે કે નસીબ કરતાં ઉહાપણુપર વિશ્વાસ રાખવો સારો છે.—મિ. હાવડ, તને સૌથી વધારે પસંદ છે, અને સૌથી વધારે ઘટિત છે, તે મારે હાલ હું તને બદલો આપું છું.”

એક મોટી અસલી ઢબની પચ્ચી કરેલી દાંતખોતરણીની દાખડી હતી, તેના ઉપર ઓલિવરની નજર તુરત ચોંટી. તે ઘણી સંભાળથી તપાસ્યા પછી, તેણે પેટીમાંની બીજી કોઈ વસ્તુને બદલે તે પસંદ કીધી. દાકતરે જેવી તેને હવાયે કીધી, તેવો તે પોતાના વખાણુ સાંભળવાની, કે પોતાના મિત્ર હાવડનાં વખાણુ પણ સાંભળવાની રાહ જોયા વિના, ઝડપથી ઓરડામાંથી રસ્તો પકડી ગયો. પુરપટેલે પોતાનામાં જેટલી વક્તૃત્વશક્તિ હતી તે સઘળી વાપરીને, પોતાના દીકરાને જે સલાહ આપી હતી તેને માટે હાવડનો ઉપકાર માન્યો. હોલોવે તરફ ફરીને તે આગળ બોલ્યો, “આ જીવાન ગૃહસ્થની મિત્રતા કેળવજો. એને કંઈ ખિતાબ નથી; પણ ઓગસ્ટસ, હું પણ હાલ કબૂલ કરવાને તૈયાર છું કે એ વીશ લોર્ડ રોસન જેટલો ગુણવાન છે; એને ખિતાબ હોત, તેા તેને એ શોભાવત; અને હું કોઈ પણ માણસ માટે એથી વધારે કહી શકતો નથી.”

આ સઘળો વખત ચાહુદી ઘણાજ ગભરાટમાં હતો. તે કાંપતો હતો કે રખેને પુરપટેલ તેને તેની ગેરકાયદે પરવાના વગરની સોરતી માટે પકડાવી તુરંગમાં મોકલાવી દે. તે પોતાની ધારણાની શુદ્ધતા વિષે, તેના ઇંગ્રેજ ભાષાના જ્ઞાન પ્રમાણે બની શક્યાં તેટલાં, પ્રમાણુવચનો ગડગડાવવા લાગ્યો; અને પોતાની નિઃસ્પૃહતા સિદ્ધ કરવાને ધનામની પેટીમાંનાં જવાહીરો એકે એકે દેખાડીને તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. દાકતર બી. એ તેને અટકાવ્યો, અને ઓલિવર માટે દાંતખોતરણીની દાખડી લીધી હતી, તેના પૈસા આપી, બોલ્યો કે “હવે મિ. ફેરટ તમારી ગેરકાયદે સોરતીની ટિકેટો સાઈ તમે જે પૈસા લીધા છે, તે પ્રથમ મહેરબાની કરીને પાછા આપો.”

અતિભયંકર સ્વરે બોલેલા ગેરકાયદે શબ્દે ચાહુદી ઉપર તાત્કાલિક અસર કીધી. તેણે જે હોલોવેના ગિની લઈ મુકી વાળી હતી, તે છોડી દઈ, પૈસા પાછા મેજપર મૂક્યા; પણ તેણે અનાયાસે જવાહીરોની પેટી પકડી, કેમકે તેને ધારતી લાગી કે

* એ એક બેહદ પ્રુઅસુરત જીવાન હતો; અને રોમના આદેશાહ હૈડ્રિયનનો એના ઉપર એટલો અપાર પ્રેમ હતો કે એ જીવાન નૈલ નદીમાં ડૂબી મરવાથી, તેની ગમગીનીમાં આદેશાહે દેવળ બંધાવી, તેમાં એની પ્રતિષ્ઠા કીધી. આગળ જતાં એ જીવાનનાં જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં ઘણાં આવલાં થયાં તેમાંનાં કેટલાંક હજી હયાત છે; અને એમાંનાં એક વિષે અહિં સૂચના છે.

હવે એ પણ દંડમાં જપ્ત કરવામાં આવશે. જે લોકો જાતે અપ્રમાણિક હોય છે, તેમના જેટલો બીજા કોઈ અન્યાય અને દગલખાજનો ડર રાખતા નથી. મિ. કેરટ પુરપટલ હોલોવેને સલામ કરતો કરતો આરણા તરફ પાછાં પગલાં ભરતો હતો, અને પૂછતો હતો, કે “હવે હું જાઉં?” “હવે હું જાઉં?” એવામાં એટલા નેરથી આરણું ઊઘડ્યું કે તેથી તે પાછો પગલો ખસતો ચાહુદી ઊંધે મોઢે પડતાં પડતાં બચ્યો.

નાનો એલિવર હાંપતો હાંકતો ઝોરડામાં ઘસી આવ્યો, અને તેણે ઢાકતર બી. અને પુરપટલ હોલોવેના કાનમાં કંઈક કહ્યું; અને “તે ભલે આવે!” એમ તેમણે જવાબ દેતાંની સાથે તુરતજ એક પંચહથ્યો લક માણસ-એક ઝોસ્ટ્રીટનો અમલદાર અંદર આવ્યો. પુરપટલે ચાહુદી તરફ આંગળી કરીને કહ્યું, “પેલો રહ્યા તમારો માણસ-પેલો મિ. કેરટ.” અમલદારે તુરત મિ. કેરટને પકડ્યો, અને મિસિસ ફ્રાન્સીસ હાવર્ડની મિલકતના કેટલાંક કિમતી જવાહીર ચાહુદીના કબજામાં હોવાના વહેમ ઉપરથી તેને પકડવા માટે, ન્યાયાધીશ તરફનું વારંટ દેખાડ્યું. એલિવર આતુરતાથી ખૂલાસો કરવા લાગ્યો. તે એલ્યો, “તું જાણે છે, હાવર્ડ, એ બધું કેમ બન્યું? તું જાણે છે, તારી કાકી ઝોસ્ટ્રીટ ગઈ છે, અને સાથે સંકરવર્ણી આઈડીને લઈ ગઈ છે, અને મિ. રસલ તેની સાથે ગયા છે; અને તે ધારે છે, અને મિ. રસલ ધારે છે, અને હું ધારું છું, કે તેને ખચીત તેનાં જવાહીર, જામેકામાં રહ્યાં હતાં તે તેની મોટી માતા જવાહીર મળશે.”

હાવર્ડ એલો ઊઠ્યો, “પણ કેમ? શી રીતે?”
 દરેક જણ એકદમ એલો ઊઠ્યા, “કહે, શી રીતે?”

એલિવર એલ્યો, “કેમ? દાંતખોતરણીની દાખડી ઉપરથી! મેં તે ચાહુદીની પેટીમાંથી દાંતખોતરણીની દાખડી પસંદ કરી, તેનું કારણ એ કે મેં તે જોયું, તેજ ક્ષણે મારા મનમાં આવ્યું કે સંકરવર્ણી આઈડીની વિચિત્ર અંગૂઠી-તને હાવર્ડ, તેની અંગૂઠી યાદ છે?—તેને એક છેડે બરાબર એસતી આવશે. હું મિ. રસલને તેડીને ઘેર દોડી ગયો અને અજમાવી જોયું, તો અંગૂઠીનો ફેર તેમાં જોઈએ તેવો બરાબર એસતો આવી રહ્યો; અને મિ. રસલે કહ્યું તેમ, પચ્ચીકામ અને સોનાનો રંગ બરાબર મળતો આવ્યો. અરે! અમે તે એમને દેખાડી, ત્યારે મિસિસ હાવર્ડ તે દાંતખોતરણીની દાખડી ઈંગ્લેન્ડમાં જોઈને ઘણીજ ચકિત થઈ-ઘણીજ આશ્ચર્ય પામી; કેમકે તેણે કહ્યું કે તે તેની મોટી માતાં સઘળાં જવાહીર અને જણસો સાથે જામેકામાં રહી હતી.”

હાવર્ડ વચ્ચે એલો ઊઠ્યો, “હા, મને યાદ છે કે તે ક્યુબાની અંગૂઠી વિષે પૂછ્યું, ત્યારે મારી કાકીએ આપણને કહ્યું હતું કે બ્યારે તે પોતે આજક હતી, ત્યારે ક્યુબાને આપી હતી, અને તે કોઈ જૂનાં જવાહીરમાંની હતી. બોલ આગળ.”

“વાર, હું ક્યાં સૂધી આવ્યો હતો? હું! હવે તેણે જેવી દાંતખોતરણીની દાખડી જોઈ, તેનું તેણે પૂછ્યું કે તે ક્યાંથી મળી આવી? અને મેં તેને સોરતી અને મિ. રસલે સમજાવ્યું હતું તેણે અને મિ. રસલે સમજાવ્યું હતું અને

ક્યુબાને લઈને ગાડીમાં બેસી એકદમ ચાલ્યા ગયા, અને આક્રી સઘળું તો તું જાણે છે; અને મને તેનું પરિણામ જોવાની બહુ મરજી છે.”

“તે પ્રમાણે તું જોશજ, મારા ભલા નાના દોસ્ત. આપણે સઘળા ચાહુદીની તપાસ સાંભળવા સાથે જમણું. તને મારી સાથે મારી ગાડીમાં ઝોસ્ટ્રીટમાં તેડી જમણ.”

ઢાકતર બી. એ ઘાંટો પાડી કહ્યું કે “આજે છૂટી છે;” કેમકે તે પણ આ કામનો અંત જાણવાને ઘણો આતુર હતો, અને તેણે એલિવરની પેઠે પુરપટલની ગાડીમાં પોતાને બેસવાની રજા માગી. હાવર્ડ અને હોલોવે પોતાની ટોપીઓ લેવાને દોડ્યા; અને મિ. કેરટના કહેવાથી ઝોસ્ટ્રીટના અમલદારે ભાડાની ગાડી મંગાવી હતી તેના આવવા માટે તેઓ સંપૂર્ણ અધીર થઈ રહ્યા.

તેમની ધામધૂમ ચાલી રહી હતી. તેનો વચ્ચે, ડાકગાડીવાન જે અત્યાર સૂધી અસાધારણ ધીરતા પકડીને કોરે ઊભો રહ્યો હતો, એવી આશાથી કે પુરપટલ હોલોવે તેને આખરે યાદ કરશે, તેણે આગળ આવીને, “ગૃહસ્થો જામ તે પહેલાં” જોવાયલી પોટલી માટે તેના પાંચ ગિની આપવાની તેમને અરજ કરી. તે એલ્યો, “હું મારી જગ્યા તો જોઈ ચૂક્યો છું, અને મારી પાસે જે થોડો ગણ છે તે, સાહેબ, આ કમચખત પોટલીની કિંમતના બદલામાં આજે જપ્ત કરશે.”

પુરપટલે ધીમેશથી પોતાની ચેલીમાં હાથ નાખ્યો; પણ તેણે માંહેથી પાંચ ગિની કાઢ્યા, તેજ ઘડીએ એક ચાકરે ઝોરડામાં આવીને ઢાકતર બી. ને અખર આપી કે “એક ખલાસી દીવાનખાનામાં ઊભો છે, તે કંઈક અગત્યના કામ સાર ડાકગાડીવાન સાથે વાત કરવા માગે છે.”

ઢાકતર બી. એ ધાર્યું કે તે ખલાસીને ચાલતા કામ સાથે કંઈક સંબંધ હશે, તેથી તેને ઝોરડામાં તેડી લાવવાનો હુકમ કીધો.

“સાહેબો, તમારામાં કોઈ એગરી જામલ્સ નામનો ડાકગાડીવાનો હોય તો મારે તેનું કામ છે, બીજા કોઈનું નહિ,” એમ કહીને તેણે પૂકાના કાગળમાં લખેલી એક પોટલી કાઢી.

ડાકગાડીવાન એલો ઊઠ્યો, “એજ મારી પોટલી! હું એગરી જામલ્સ છું! ઈશ્વર તારા પ્રમાણિક મનને સુખી રાખે! તને ક્યાંથી જડી? મને આપા!” ખલાસીએ કહ્યું, “શહેરમાંથી જતાં જેથના રસ્તાપર પહેલા નાકાથી થોડેક દૂર એક સૂકાઈ ગયેલી ખાઈમાંથી મને જડી; મેં નાકાના ઘરમાં તજવીજ કરી; મેં સાંભળ્યું કે થોડાક દહાડા ઉપર એક ડાકગાડી ઊંધી વળી હતી, અને એક પોટલી જોવાઈ હતી, અને તેને લીધે ગાડીવાન પીડામાં આવી પડ્યો હતો; તરતજ હું બ્યાં ગાડી રહેતી હતી તે વીશીમાં ગયો; હું એક ટેકાણેથી બીજે ટેકાણે, એમ તને શોધતો શોધતો આવ્યો છું, અને તું આખરે મળ્યો તેથી ખરા દીલથી ખૂશી છું.”

ગાડીવાન એલ્યો, “તે જે સઘળી મહેનત લીધી છે તેને માટે હું ખરા દીલથી પાડ માનું છું; અને તેને માટે આપના કહેલું આ રહ્યું એક કૌનનું ખત બ.

અને તેની સાથે વળી હું તારો ઉપકાર પણ માનું છું.”

તે પ્રમાણિક ખવાસી તે કૈન આથો ખસેડીને બોલ્યો, “ના, ના; મારા જેવા ગરીબ માણસ પાસે હું કંઈ નહિ લઉં; તારો કૈન તારા ખીસામાં મૂક; મેં સાંભળ્યું છે કે એ પોટલીને લીધે તારી ચાકરી તો તેં ચુમાવી છે. કોઈ જીવાન ગૃહસ્થને ગાડીની સહેલ કરાવવાને લીધે તારી ચાકરી ગયાની બહુ વાત તે નાકાના ઘરમાં થતી હતી. તારો કૈન જિંચો મૂક.”

આ ખવાસીના પ્રમાણિકપણાથી અને ભલમનસાધથી ચક્રિત થઇને તરણુ હાવડે તેને સાર ભરણાની દરખાસ્ત કરી, અને પ્રથમ પોતે અર્ધો ગિની ભરીને આરંભ કીધો. સઘળા જીવાન ગૃહસ્થો જેમને સોરતીની ટિકેટોના અર્ધા ગિની તરતજ પાછા મળ્યા હતા, તે હાજર હતા, અને તેમના પૈસાનો કેટલોક ભાગ વધારે સારા કામમાં વાપરવાને આતુર હતા. હોલોવે પાસે આપવાને કંઈ પૈસા નહોતા.

ખવાસીએ હાવડની પાસેથી પૈસા લેતાં માત્ર એક વાર ડોકું નમાવીને ઉપકાર દર્શાવ્યો. “ભાઈ સાહેબો, હું કંઈ મોટા ભાણુ કરનારો નથી; પણ હું આભારી છું; અને તમે ભાઈ સાહેબ, સૌથી આગળ પડ્યા, તેથી તમારો સૌથી આભારી છું. હું ચાહું છું કે તમે મરતાં પહેલાં રાજ સાહેબના સિક્કામાં આજોટો, હું ખરેખર ચાહું છું.”

હવે મિ. કેરટને સાર આરણુ આગળ ગાડી આવી હતી, અને સઘળા જેમ અને તેમ ઝડપથી નીકળી નાકા.

ખવાસી બોલ્યો, “તે બધા કેણી તરફ હંકારે છે?” ડાકગાડીવાને એ બાબત જે સાંભળ્યું હતું તે સઘળું તેને કહ્યું. ખવાસી બોલી જઈયો, “હું પણ ત્યારે તેમની પૃઠે જાઉં છું. મારે એ ચાહુદીનો મુકદ્દમો જોવો છે. એક વાર મને પોતાને એક ચાહુદીએ ઠગ્યો હતો.” તે પણ બીજાઓની સાથેજ ઓસ્ટ્રીટ આવી પહોંચ્યો.

(અપૂર્ણ.)

કાલિદાસની નાટકકથા.

શકુંતલા.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૨૦૧ થી)

પછી માતલિએ પોતાને ઈંદ્રે દુષ્યંત પાસે મોકલ્યાનું કારણ કહી સંભળાવ્યું કે “કાલનેમિની એલાદની દુર્ભયનામની દાનવજાત છે. જેમ રાત્રીના અંધકારને સૂર્ય કાઢી શકતો નથી, પણ તેને ચંદ્ર દૂર કરી શકે છે તેમ, તે ઈંદ્રથી જીતાય એમ નથી, પણ તમે તેને રણમાં જીતનાર નિમીયા છો. તેથી ઈંદ્રના રથમાં બેસીને શસ્ત્રસહિત મારી સાથે ચાલો.” તેણે વિદ્વપકને શા માટે હરાવ કીધો, એમ રાજાએ પૂછ્યા ઉપરથી કહ્યું કે “મેં તમને કંઈક કારણસર મનમાં થતા સંતાપને લીધે બ્યાકુળ જોયા, તેથી તમને ક્રોધાયમાન કરવાને એમ કીધું; કેમકે

ગીતિ.

અગ્નિ કાષ્ટ અંબેયે પ્રજ્જે, ફણ્ણી ણુ માડે અકળાવ્યો;

અક્રૂતિ પ્રકાશ્યા વિણુ ના રહે પ્રાણ્ણી, જવ તેને ખભળાવો.”

પછી રાજા પ્રધાનને રાજ્યકાર્ય સંભાળવાનું કહાવી, માતલિ સાથે ઈંદ્રના રથમાં ચઢી બેઠો.

દુષ્યંત રાજા ઈંદ્રલોકમાં જઈ દાનવોને હરાવી, ત્યાંથી ઈંદ્રને હાથે સારી રીતે સન્માન પામીને, ઈંદ્રના રથમાં બેસીને આકાશમાર્ગે પાછો આવવા નીકળ્યો; અને આ વખતે મનમાં નિશ્ચિત હોવાને લીધે માર્ગનું અવલોકન કરવા, અને માતલિને પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યો; તથા તેના ઝડપથી નીચે ઊતરતા રથના વેગને લીધે પાસે આવતી પૃથ્વીના દેખાવમાં થતા ફેરફાર તરફ લક્ષ બેંચાતાં તેણે માતલિને કહ્યું, “પૃથ્વી જાણે જિંચા આવતા પર્વતોના શિખરથી નીચે પડતી જણાય છે; પર્યુમય થઈ રહેલાં ઝાડોનાં ડાળાં તેમાંથી છૂટાં પડતાં દેખાય છે; લીસોટા જેવી અને પાણી વગરની દેખાતી નદીઓ વિસ્તાર પામીને સ્પષ્ટ દેખાવા માડે છે; અને પૃથ્વીને જાણે કોઈ ઉપર હાસેલતો હોય, તેમ મારા તરફ આવતી જણાય છે.”* એવામાં પૂર્વપશ્ચિમ સમુદ્રો સૂધી પહોંચેલો સુવર્ણમય પર્વત તેની નજરે પડ્યો; અને માતલિને પૂછ્યાથી તે બોલ્યો કે “એ હેમકૂટ નામનો કિનરોનો પર્વત છે, અને એના ઉપર સ્વયંભૂના પુત્ર મરીચિ અને તેના પુત્ર અને સુર અસુરોના પિતા મારીચ પ્રજાપતિ પત્ની સાથે તપ કરે છે” રાજાએ આ સમાચાર સાંભળી મારીચ ઋષિને વંદન કરવાનો વિચાર કરી, ત્યાં રથ ઊતારવા માતલિને કહ્યું: નીચે ઊતરતાં માતલિએ દુષ્યંતને મારીચ મુનિ બતાવ્યા, તો તેનું શરીર સ્વલ્ભીકમાં અર્ધું દટાઈ ગયલું, છાતીએ સાપની કાંચળીઓ વળગેલી, ગળે જીર્ણ વેલાના રેપાઓનું ગૂંચળું ખેંચીને વીંટળાઈ રહેલું, ખભા સૂધી પહોંચેલા જટામંડળમાં પક્ષીઓએ ખીચોખીચ બાંધેલા માળાથી ભરપૂર દેખાયું; અને એવી અવસ્થામાં મુનિ સૂર્યબિંબ તરફ દૃષ્ટિ માડીને ઝાડના થડની પેઠે અચળ બેઠા હતા.

નીચે ઊતર્યા પછી તજવીજ કરતાં ખચર પડી કે દાક્ષાયણી (દક્ષપુત્રી અને મારીચની સ્ત્રી) એ પૂછ્યા ઉપરથી તેઓ તેના આગળ પતિવ્રતાધર્મ કહી સંભાળવતા હતા; અને તેથી રાજાને રથ આગળ બેસાડી, માતલિ પ્રસંગ આવે કે તેના આવ્યાની જાણ મુનિને કરવાને આગળ ગયો.

અહીં રાજા આ અતિરમણીય તપોવન નિહાળતો આમ તેમ શરવા લાગ્યો, એટલામાં તેને કાને અવાજ આવ્યો કે “ઉદ્ધતાઈ મા કર. પાછો સ્વભાવ પર આવ્યો કે?” એ અવાજની દિશામાં ફરીને જોયું તો એક બાળક છોકરો માને ધાવતા એક સિંહના બચ્ચાને રમાડવા માટે તેની યાજ પકડીને ખેંચતો હતો; અને તેથી તેને વિસ્મય થયો કે આવા શાંતિમય તપોવનમાં આવી ઉચ્છૃંખળતા ક્યાંથી

* અલૂતમાં પ્રવાસ કરનારને પાછાં ઊતરતાં એવોજ દેખાવ જણાય છે.

૧ છહુંદરોએ દર બોલી કીધેલો મારીનો ઠગલો.

હોય? તે છોકરાની પાસે એ તાપસી બિમ્બી હતી તે તેને ધમકાવતી હતી, અને સિંહ-
હણુની બીક દેખાડતી હતી; પણ તે તેમને એ ગણતો નહોતો, તેમ સિંહહણુની પણુ
તેને બીક નહોતી. એથી તેને રમકડાની લાલચ ખતાવી; પણ બ્યારે તેણે મોઢાની
વાત ન ગણકારી, ત્યારે એક તાપસી તેને સાર તે લેવા ગઈ.

દુષ્યંતને આ છોકરાને જોઈ જાણે પોતાનો હોય, એવો તેને વિષે મનમાં
પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન થયો; અને તેથી તેને વિસ્મય થયો કે 'આમ કેમ થતું હશે?'
વળી તેણે રમકડું લેવાને આગળ હાથ ધર્યો, ત્યારે તેના હાથમાં ચક્રવર્તીનું લક્ષણ
દીઠું. આથી, અને આટલી બાળક ઉમ્મરે સિંહના બચ્ચાને સતાવવા સરખી તેની
ધૃષ્ટતા જોઈને, રાજાને લાગ્યું કે આ કંઈ અસાધારણ સત્ત્વવાળો બાળક છે; અને તે
કોણ હશે, તે જાણવાની તેને વૃત્તિ થઈ.

હવે એક તાપસી રમકડું લેવા ગઈ હતી, તોપણ સર્વદમન (તે છોકરાના સ્વ-
ભાવ ઉપરથી એનું નામ પાડ્યું હતું) સિંહના બચ્ચાને છોડતો નથી, એમ જોઈને
બીજી તાપસીએ આમ તેમ નજર કીધી, અને રાજાને જોઈ તે બાળકને સિંહના
બચ્ચાથી છૂટો પાડવા તેને કહ્યું. દુષ્યંતે આવીને, આ તપોવન વિરુદ્ધ વૃત્તિ આચ-
રવા માટે ઠપકો દઈ, તે બાળકને પોતાના હાથમાં લઈ લીધો; અને રાજાના મન-
માં તેને વિષે એકાએક અપૂર્વ સ્નેહ ઉત્પન્ન થયાથી, તે મનમાં વિચારવા લાગ્યો,
"ગમે તે કોઈના કુળરૂપી વૃક્ષના આ અંકુરથી મને આટલો આનંદ થાય છે, તો
જેનાથી એ ઉત્પન્ન થયો હશે, તેના ચિત્તને એ કેટલી શાંતિ કરે?"

રાજાએ તેને ઋષિકુમાર ધાર્યો હતો; પણ તાપસીએ તેની ભૂલ બાંગી, અને
કહ્યું કે "એ ઋષિકુમાર નથી." વળી રાજા અને બાળકની એક સરખી આકૃતિ
જોઈને, અને તેના પરિચય ન છતાં તેના હાથમાં બાળક શાંત રહ્યો હતો તેથી, તે
તાપસી આશ્ચર્ય પામી; અને રાજાએ પૂછ્યા ઉપરથી તેણે તેનું કારણ જણાવ્યું.
વળી રાજાએ વધારે પૂછ્યા ઉપરથી તે તાપસીએ તેને જણાવ્યું કે તે પુરવંશનો
હતો; અને આ તપોવન મનુષ્યને દુર્ગમ છતાં એ બાળક ત્યાં હોવાનું કારણ એ કે
એની માતાના અપ્સરા સાથેના સંબંધને લીધે એનો જન્મ ત્યાં થયો હતો. રાજાએ
એના બાપનું નામ પૂછ્યું; પણ તાપસીએ તે ધર્મપત્નીના ત્યાગ કરનારનું નામ
લેવાની નામરજી દેખાડી. આટલી બધી રીતે એ છોકરાની વાત પોતાને મળતી આ-
વતી હોવાથી, રાજાને તેની માનું નામ પૂછવાનો વિચાર થયો, પણ વિનયને લીધે
તે પૂછી શક્યો નહિ. આ વખતે બીજી તાપસી માટીનો મોર લઈને આવી, અને
બોલી, "સર્વદમન, જો આ 'શકુંતલાવણ્ય.' નામના સરખાપણાથી છેતરાઈને બા-
ળક બોલ્યો, "ક્યાં છે મારી મા?" આ વળી પોતાની વાતનું એક બીજું મળતા પાણું
માલમ પડ્યું; પણ ઘણીએ સ્ત્રીનાં નામ શકુંતલા હોય, એમ ધારી રાજાના મનમાં
નિશ્ચય થઈ શક્યો નહિ.

હવે આ બાળકને હાથે રક્ષાબંધન બાંધેલું હતું, તે પેલા સિંહના બચ્ચા સા-
થે તોફાન કરતાં છૂટી પડ્યું હતું. તાપસીએ તે ન દીઠું, એટલે બૂમ પાડી કે "એ-

૧ પક્ષીનું સૌંદર્ય,

ને હાથે રક્ષાબંધન નથી!" રાજાએ તે ત્યાં પડેલું જોયું, અને તાપસીએ એ ના કહ્યા છતાં
પણ બપાડી લીધું. આથી તે તાપસીએ તે અતિશય વિસ્મય લાગ્યો, અને તે
એકેકની સાચું જોવા લાગો. રાજાએ પૂછ્યું કે "મને કેમ અટકાવતા હતા?" તે
ઉપરથી તેમણે જણાવ્યું કે "એના જાતકર્મની ક્રિયાને સમયે ભગવાન મારીએ એ
અપરાજિતા નામની ઓપધિ એને આપી હતી; અને એના માતાપિતા અને એ
પોતે સિવાય કોઈ બીજું લે, તો તેને સર્પ થઈને કરે; અને ઘણી વાર એમ બન્યું
પણ છે." આ વાતથી દુષ્યંતનો સંદેહ સંપૂર્ણ ઠળ્યો, અને તે બાળકને ભેટવા લા-
ગ્યો. બાળક કહે, "મૂક મને; મારી મા પાસે જવું છે" ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે
"બેટા, આપણે સાથે જઈશું." એટલે બાળક કહે, "મારો બાપ તો દુષ્યંત, તું નહિ."

એ સાંભળી રાજાને હર્ષથી હસવું આવ્યું.
હવે તાપસીએ જઈને આ બખર શકુંતલાને કહી, એટલે તે તેણી તરફ
આવી. તેણે ઘોળાં વચ્ચ પહેરેલાં હતાં, વ્રતનિયમથી તેનું મુખ કરમાઈ ગય-
લું હતું, અને માથે એકવડી વેણી ગૂંથેલી હતી. આવાં લાંબા વિરહનાં ચિન્હ ધારણ
કરેલી શુદ્ધ શીલ વાળી પોતાની પત્નીને જોઈને રાજાને પોતાની કૂરતા માટે ઘણો
એદ થવા લાગ્યો. શકુંતલાએ પણ પશ્ચાત્તાપથી નિસ્તેજ થઈ ગયલા પોતાના પ-
તિને બરાબર જાણ્યો નહિ. છોકરાએ જઈને કહ્યું, "મા, આ કોઈ માણસ મને
બેટા, કહીને ભેટ છે." રાજા બોલ્યો, "પ્રિયા, મેં તો તારા ઉપર બહુ કૂરતા
દેખાડી પણ તે મને હાલ પાછો સ્વીકાર્યો, તેથી હું આ ખરે કૃતાર્થ થયો છું."
આથી શકુંતલા મનમાં ઘણી હરખાઈને બોલી, "આપનો વિનય થાઓ! મારા સ્વા-
મી." પણ એકદમ તેની આંખમાં આસુ ભરાઈ આવ્યાં. અને તેનાથી આગળ બો-
લાયું નહિ. રાજા શકુંતલાને પગે પડીને બોલ્યો,

હરિણી છંદ.

"દૃઢયથી પ્રિયા, તાગે જાગી પૌડા કરજો પરી;
પ્રબળ દૃઢ્યે મારે મોઢે ગતિ સહસા કરી;
જગદન તિમિરે ઘેર્યો નિશ્ચે અશુભ શુભે કળે;
શિર પર ઘેર્યો હારે અંધો સ્ફૂળી ગણીને જળે."

શકુંતલા બોલી, "બેટા, બેટા સ્વામી! તે વખતે મારાં પૂર્વ કીધેલાં દુશ્વરિ-
તનું ફળ આંડું પડ્યું હશે, તેથી સ્વામી દયાળુ છતાં મારાથી વિરહત થયા હતા."
રાજા બોલો થયો, એટલે તેણે પૂછ્યું, "હું દુર્ભાગી પછી સ્વામીને શી રીતે યાદ આવી?"
પણ રાજાએ એ વાત પાછળથી શાંત ચિત્તે જણાવવાનું કહ્યું; એટલામાં
આંગળીએ પેલી નામમુદ્રા જોઈને શકુંતલા બોલી, "સ્વામી, આ પેલી વીટી કે?"
રાજા બોલ્યો, "એ વીટી મળ્યા પછી મને બધું યાદ આવ્યું." વીટીની વાત ચાલતી
હતી, એટલામાં માતલિ આવી પહોંચ્યો, અને તેમને સઘળાંને અભિનંદન દઈને

* પોતાના પતિથી છૂટી પડેલી સ્ત્રી અગાઉ એ પ્રમાણે વાળ ગૂંથતી હતી.

કહ્યું કે “ભગવાન્ મારીચ તમને બોલાવે છે.” તે ઉપરથી સઘળાંએ ઋષિ પાસે આવ્યાં.

મારીચ ઋષિ અદિતિ સાથે બેઠેલા હતા. તે અદિતિને દુષ્યંતને બતાવીને બોલ્યા કે “આ તારા પુત્ર ઈંદ્રનો મિત્ર દુષ્યંત નામનો પૃથ્વીનો રાજા છે.” સઘળાંએ આનીને મુનિ તથા મુનિપત્નીને વંદન કર્યું, અને તેઓએ તેમને આશીર્વાદ દીધા. પછી સઘળાં પ્રજાપતિની આસપાસ બેઠાં, પ્રથમ પરસ્પર વિનયવચન થયાં પછી, રાજાએ શકુંતલાના પરિત્યાગવિષે હકીકત કહી, અને તે બનાવ વિષે પોતાનો વિસ્મય જણાવી બોલ્યો કે “મને આ પ્રમાણે થયું, એવું શું કારણ હશે ?

ઉપેદ્રવજા છંદ.

“સમક્ષ બ્યારે તવ એ ન કુન્નર; ઉઠ્યો મને સંશય તે જતાં દૂર;
પ્રતીતિ જ્ઞેતાં પગલાં પડી મને; વિકાર એવો મનમાં થયો મને.”

એ ઉપરથી મારીચ ઋષિએ ખૂલાસો કીધો કે “બ્યારથી મેનકા વ્યાકુળ શકુંતલાને અપ્સરાતીર્થે આગળથી અહીં લઈને આવી, ત્યારથી મને ધ્યાન યોગે ખમર પડી હતી કે તે આ તારી ધર્મપત્નીનો ત્યાગ કીધો, તે દુર્વાસાના શાપથી, બીજા કારણથી નહિ; અને તેનો અંત વીટી જોયેથી આવવાનો હતો.” આ કારણ સાંભળીને દુષ્યંતના મનની સમાધાની થઈ; અને શકુંતલાને પણ સમજ્યું કે એમાં રાજાનો કંઈ દોષ નહોતો, અને સખીઓએ તેને વીટી દેખાડવાનું કહ્યું હતું તેવું કારણ પણ એજ.

પછી ઋષિએ શકુંતલાને પોતાના તિરસ્કાર માટે સ્વામી ઉપર શોષ ન રાખવા કહ્યું, અને દુષ્યંતને પોતાના પુત્રનો સ્વીકાર કરવા કહ્યું; અને બોલ્યા કે “એ અકવર્તી થશે. અહીં જેણે પ્રાણીઓને સંતાપવાથી સર્વદમન નામ પ્રાપ્ત કીધું છે, તે આગળ જતાં પ્રતિસ્પર્ધા વગરનો હોઈ, અરુદ્ધ અને દૃઢ ગતિવાળા રથમાં સ્વાર થઈ, સમુદ્રો ઓળંગી સાતે દ્વીપ સહિત પૃથ્વી છૂટશે, અને લોકતું ભરણુ કરીને ભરત નામે ઓળખાશે.”

પછી અદિતિની સૂચના ઉપરથી મારીચ ઋષિએ, દુષ્યંતે શકુંતલાને સ્વીકાર્યાના સમાચાર કણ્વઋષિને કહાવ્યા, અને નીચે પ્રમાણે આશીર્વાદ દઈ રાજાને પુત્ર અને દારા સાથે ઈંદ્રના રથમાં બેસાડી તેની રાજધાની તરફ વિદાય કીધો.

માલિની છંદ.

“અમિત તુજ પ્રજને વૃદ્ધિ દેજે ષવહારિ;
ચન્ન કરી થજે તુ સુરને તુષ્ટિકારી;
ઉભય ભુવન તોષી શ્લાઘ્ય અન્યોન્ય કૃત્યે;
યુગશત પરિવર્તો ગાળજે એમ નિત્યે.”

સમાપ્ત.

જ. બ. કા.

સ્વાડિયા રણછોડલાલ છોટાલાલ કન્યાશાળા ઊઘાડવાની ક્રિયા.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની મેનેજિંગ કમિટીએ ઠરાવ કર્યો મૂજબ આડિયા રણછોડલાલ છોટાલાલ કન્યાશાળા ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા કરવા સાર, રાવ બહાદુર લાલશંકર ઉમયાશંકર તથા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ક્રુવ, કન્યાશાળાની વ્યવસ્થાપક મંડળીના સેક્રેટરી સાહેબોની સહીથી આમંત્રણ કરીને, સન ૧૮૯૨ ના સેપ્ટેમ્બર માસની તા. ૧ લીએ સવારના આઠ કલાકે, કન્યાશાળાના ઉપયોગ માટે હાલ તરત માલીકે વગર બાડે આપેલા શેઠ જ્ઞેઠાભાઈના ડહેલાના વિશાળ મેડા ઉપર, આડિયા જીલ્લાના ગૃહસ્થોની સભા ભરવામાં આવી હતી. મેડાને આગતે પાસે આમંત્રેલા ગૃહસ્થો સારૂ દેશી રીત પ્રમાણે તકિયાની બેઠક રાખવામાં આવી હતી, અને તેને સામે પાસે દાખલ થયેલી છોડીઓ જ્ઞેની સંખ્યા અત્યારથી ૧૦૦ ઉપર થઈ હતી, તેમને કન્યાશાળાનાં મુખ્ય સ્ત્રીશિક્ષકની દ્રખરેખ નીચે બેસાડી હતી. સભાનો સમય યતાં સભાજનોથી મેડો ભરાઈ ગયો હતો.

રા. બ. લાલશંકર ઉમયાશંકરની દરખાસ્ત અને રા. રા. કેશવલાલ મોતીલાલની અનુમતિ ઉપરથી રાવ બહાદુર હરિલાલ અંબાશંકર પ્રમુખસ્થાને બિરાજ્યા હતા.

રાવ બહાદુર લાલશંકર ઉમયાશંકરે પ્રથમ બોલને ધણું અસરકારક અને લાંબું બાપણુ કર્યું, અને પોતાના બાપણુના દરમિયાનમાં જણાવ્યું કે તેમને પોતાને તથા આડિયાના બીજા કેટલાક ગૃહસ્થોને તે લક્ષમાં એક કન્યાશાળાની અગત્ય જણાયાથી, તેમણે એ વિચાર ઓનરબલ રાવ બહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલને જણાવ્યો. તે ઉપરથી તેઓ સાહેબે એ વાત તરત જોપાડી લઈ, આડિયામાં એક કન્યાશાળા સ્થાપવા સારૂ રૂ ૧૨૦૦૦) ની રકમ પોતાના તરફથી આપવાની ખાચેશ દર્શાવી, એ ફંડ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સ્વાધીન કીધું. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ, ફંડની શરત પ્રમાણે, કન્યાશાળાની વ્યવસ્થા માટે એક ખાસ વ્યવસ્થાપક ઇટીએ, ફંડની શરત પ્રમાણે, કન્યાશાળાની વ્યવસ્થા માટે એક ખાસ વ્યવસ્થાપક મંડળી નીમી, તેમની મારફતે આ કન્યાશાળા બંધાડવા સારૂ કીધેલી ગોઠવણુ પ્રમાણે આજે આ કન્યાશાળા ખોલવામાં આવે છે. (કાયમ ફંડનાં રૂ ૧૨૦૦૦) ઉપરાંત શરૂઆતના ખર્ચ માટે પણ રા. બ. રણછોડલાલે બીજા રૂ ૩૦૦) આપ્યા છે.) આ પ્રમાણે કન્યાશાળાની સ્થાપના સંબંધી સઘળી સવિસ્તર હકીકત કહી સંભળાવ્યા પછી, રા. બ. લાલશંકરે કન્યાશાળાની અગત્ય વિષે લંબાણુથી અને દલીલ સાથે અસરકારક વિવેચન કર્યું; અને તે દરમિયાન જણાવ્યું કે પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓને ઉત્તમ કેળવણી મળતી હતી, તે હાલના સમયમાં નાશ પામી છે, અને તેથી કરીને આપણે સ્ત્રીવર્ગે કેટલી હલકી પંક્તિએ આવી પહોંચ્યા છે, અને સ્ત્રીવર્ગના અજ્ઞાનને લીધે આખા દેશની કેટલી ખરાબી થઈ છે ? દેશની ઉન્નતિ થવા માટે હામ હામ કન્યાશાળા સ્થાપઈ, સ્ત્રીકેળવણી સઘળે સાધારણુ થઈ પડવાની જરૂર

છે. વિશેષમાં તેમણે એ જણાવ્યું કે સરકાર તરફથી ચાલતી શાળાઓમાં ધર્મ સંબંધી કશું શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી; અને મિશન તરફથી ચાલતી શાળાઓમાં ખ્રિસ્તી ધર્મશિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે આપણા લોકને અનુકૂળ નથી. એ કારણોને લીધે હાલની કન્યાશાળાઓમાં શીખતી છોડીઓના મનપર રહે એવું કશું ધર્મ સંબંધી શિક્ષણ ન મળવાથી, ગેરલાભ થાય છે. એ અડચણ દૂર કરવા સારૂ આ કન્યાશાળામાં હિંદુ કામના સર્વ ધર્મને અનુકૂળ આવે એવું ધર્મનું સામાન્ય શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણ રાખી છે.

ઉપરની મતલબનું જોલી રાવ બહાદુર લાલશંકર એઠા પછી, રાવ બહાદુર મોતીલાલ સુનીલાલ બીને ધર્મ સંબંધી શિક્ષણની અગત્ય વિષે લંચાણથી જોડ્યા. તેમના બાપણનો ભાવાર્થ એવો હતો કે કન્યાશાળામાં શીખતી છોડીઓને ધર્મ સંબંધી શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે; ધર્મ વિષે શિક્ષણ વિના ધણો અનર્થ થવાનો ભય રહે છે; અને પુરૂષના કરતાં સ્ત્રીમાં ધર્મ તરફ વૃત્તિ વધારે પ્રબળ હોય છે, અને તેથી કન્યાશાળામાં ધર્મ સંબંધી શિક્ષણ આપવાની વિશેષે કરીને અગત્ય છે.

ત્યાર પછી રાવ સાહેબ નરભેરામ રૂપનાથદાસે લાંબુ અને અસરકારક ભાષણ કીધું; અને તે દરમિયાન, રાવ બહાદુર રણછોડલાલે આ કામમાં તથા ખીલ્લ કામોમાં જણાવેલી ઉદારતાની યોગ્ય પ્રશંસા કરી, જણાવ્યું કે રાવ બહાદુર રણછોડલાલે જે જે કામ પોતાના હાથમાં લીધાં છે, તે તે કામ ધણી સારી રીતે પાર બતાવ્યાં છે, અને અમદાવાદ શહેર ઉપર ધણા મોટા ઉપકાર કર્યાં છે. આ શહેરમાં પ્રથમ મિલના સ્થાપના અને તેને સારા પાયા પર લાવનાર તેઓજ છે. આથી તેમણે અમદાવાદના સેક્રેટરી માણસને રોજ જોલી આપી છે, તેમ પોતાના દાખલાથી ખીલ મિત્રો ખૂલવામાં સાધનમૂત અને મદદગાર પણ થયાં છે. ત્યાર બાદ તેમણે લોકના આરોગ્યને ખાતર દવાખાનાં જોડ્યાં છે, અને તે ધણા સારા પાયા પર ચાલે છે. આ પ્રમાણે લોકને પ્રથમ રોજ મેળવી આપી અને ત્યાર પછી તેમના આરોગ્યનો બંદોબસ્ત કરી, હવે જાણે તેમના સુખમાં જ્ઞાનસંપત્તિ વડે વધારો કરવાને, આ કન્યાશાળા સ્થાપી છે. હાલ તે આ કન્યાશાળા નાના પાયા પર છે; તેપણુ રાવ બહાદુર રણછોડલાલની રીત છે કે જે કામ તેઓ હાથમાં લે છે, તેને પૂરેપૂરા સારા પાયા પર આણ્યા વગર રહેતા નથી, તે પ્રમાણે આ કન્યાશાળાના સંબંધમાં તેઓ કર્યા વિના રહેશે નહિ, એમ ખાતરી છે.

ઉપરની મતલબનું જોલીને રાવ સાહેબ નરભેરામ એઠા પછી, રાવ સાહેબ માધવલાલ હરિલાલ બીને જોડ્યા, અને તેમણે તેમના ભાષણના દરમિયાનમાં જણાવ્યું કે શાળાઓમાં ધર્મ સંબંધી શિક્ષણ દાખલ કરવામાં સરકારને મુશ્કેલી રહેલી છે. રાજ્ય કરતી પ્રજાનો ધર્મ જૂઠો છે, અને તેની સાથે હિંદુસ્તાનના લોકોમાં ધર્મબેદનો સુમાર નથી. એથી કરીને સરકારને ધર્મ સંબંધી શિક્ષણની આખતમાં અમર રહેવું પડે છે. સ્ત્રીકોળવણીની અગત્ય વિષે વિવેચન કરતાં, તેમણે જણાવ્યું

કે પ્રાચીન સમયના કરતાં આપણા લોક હાલ એ આખતમાં ધણા પાછળ પડ્યા છે. ખરૂં જોતાં પુરૂષના કરતાં સ્ત્રીની સારી કોળવણીની વધારે જરૂર છે. નાનપણમાં બાળકોને બેચેરવાનું કામ તેમના હાથમાં રહે છે, તેથી જે માતાને સારી કોળવણી મળી હોય છે, તેનાં છોકરાં પણ ધણાં સારાં થાય છે. એ ઉપરથી જણાશે કે પુરૂષો કરતાં સ્ત્રી કોળવાયાથી વધારે લાભ થાય છે. એ આખત ઉપર એમણે નેપોલિયન જોનાપાર્ટનું દૃષ્ટાંત આપ્યું. નેપોલિયન પોતે એમ કહેતો હતો કે 'મારામાં જે સઘળી દુશિયારી આવી છે, તે સઘળો પ્રતાપ મારી માતાનો છે; અને દુનિયામાં મહાપુરૂષો થવા માટે પ્રથમ તેમની માતાઓને ધણું સાચું જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે.'

એ મતલબનું જોલીને રાવ સાહેબ માધવલાલ એઠા પછી પંડિત મૂળરાજ શર્માએ બીને હિંદીમાં એક છટાદાર ભાષણ કર્યું; અને તે દરમિયાન તેમણે પોતે એક પંજાબથી ગુજરાત સુધી જોયેલી સ્ત્રીવર્ગની વિદ્યાસંપત્તિ સંબંધી પડતી દર્શાવી, પ્રાચીન સમયમાં કેવી કેવી વિદ્યા સ્ત્રીઓ યથ ગઈ છે, તે જણાવી દેશની ઉન્નતિ ખાતર સ્ત્રીકોળવણીની અતિશય વૃદ્ધિ થવાની આવશ્યકતા બતાવી; તથા તે તરફ થતા પ્રયત્નની પ્રશંસા કરી.

એ મતલબનું જોલીને પંડિત મૂળરાજશર્મા એઠા પછી, રા. રા. જોગીલાલ નાનાલાલ વડોલે સ્ત્રીકોળવણીની અગત્ય વિષે કેટલુંક વિવેચન કીધું. ત્યારપછી કવીં દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ બીને, હામતી સ્ત્રી કોળવણીનો આદેશથી ઇતિહાસ કહી સંબળાવ્યો; અને તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે અમદાવાદમાં, અને ખરૂં કહીએ તો આખા ગુજરાતમાં, પહેલી કન્યાશાળાની સ્થાપના સન ૧૮૪૮ માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ કરી. આરંભમાં એ કન્યાશાળાનો ખર્ચ સખાવતે બહાદુર હરકુંવર શેઠાણીએ આપવા માડ્યો. પણ પાછળથી એ કન્યાશાળાના નિભાવ માટે એક કાયમ ફંડ સ્થાપન કરી, તેનો સઘળો કારભાર સોસાયટીના હાથમાંથી લઈ તેને સારૂ નીમેલી એક ખાસ વ્યવસ્થાપક મહળીને સોંપ્યો. એ કન્યાશાળા પછી રા. બ. શેઠ મગનભાઈએ ખીલ કન્યાશાળા સ્થાપી. હાલ ખીલ કન્યાશાળા મિશન તરફથી પણ બંધાયેલી છે. આગળ જોડતાં એ આખત સબંધી ખીલ હકીકતો એમણે જણાવી. અને સ્ત્રીકોળવણીની અગત્ય વિષે વિવેચન કર્યું.

ઉપરની મતલબનું જોલીને કવીં દલપતરામ એઠા પછી પ્રોફેસર આપ્પાજી વિજય કાયવટે બીને જોડ્યા; અને તે દરમિયાન તેમણે પ્રાચીન સમય સાથે હાલના સ્ત્રીવર્ગની વિદ્યાસંપત્તિ સંબંધી સ્થિતિ સરખાવી, તેમની તે આખતમાં થયેલી અધોગતિ વિષે વિવેચન કર્યું; તથા દેશની ઉન્નતિ માટે સ્ત્રીશિક્ષણની આવશ્યકતા દર્શાવી. વળી તેમણે નવીન વાત એ જણાવી કે હાલ ધરમાંથી છોડીઓને નિશાળે મોકલવાનો રિવાજ ચાલે છે, પણ સ્તુપા એટલે વહુને મોકલવામાં આવતી નથી. છોડી પણ તેને સાસરે ગયા પછી શાળામાં આવતી બંધ થાય છે. કહેવાની મતલબ

એ કે સ્ત્રીવર્ગને કળવણી માટે પુસ્તકો કરતાં ઘણા યોગ્ય સમય મળે છે. પરંતુ આ કન્યાશાળામાં બંધનતા સૂધી સ્ત્રીશિક્ષકને અને તેડવા જનાર પણ સ્ત્રીને રાખવાની ગોઠવણ રાખી છે, તેથી એ શિવાજીમાં ફેરફાર થવાની આશા રખાય છે; કારણ કે આવી ગોઠવણથી મોટી ઉમ્મરની સ્ત્રીઓને પણ કન્યાશાળામાં શિક્ષણ માટે આવવાને અડચણ નેતું લાગશે નહિ.

એ મતલબનું મોક્ષીને પ્રેક્ટિસર આખા જોઈ પછી, એન. રાવ બહાદુર રણુ-છોડલાલ છોટાલાલે બીને, સર્વે બાપણુકર્તાએ કરેલી તેમની ઉદારતાની પ્રશંસાનો યોગ્ય ઉત્તર વાળ્યો, અને સ્ત્રીકળવણીની અગત્ય વિષે કેટલુંક અસરકારક વિવેચન કર્યું.

એ પછી વૈદ્ય દુર્લભદાસ વિ. શ્યામજી દ્રુવે “સુશીલતા” વિષે પોતે રચેલી નીચેની કવિતા ઘણી છટાથી વાંચી સંભળાવી;—

રાગ સૌરઠ.

“તે તો ઘટમાં ધર કીધું, વાલમ વરણાગિયારે.”—એ રાગમાં.

ધન્ય! ધન્ય! કુળ, સુશીલ ન્યાં સંતાન છે રે.—ટક.

સદાચારની છાપ પ્રથમથી, પડી ન્ય ને મધુરી મુખથી,

વાણી વદશે શિશુ એ કેવું માન છે રે? ધન્ય! ધન્ય! ૦ ૧

કોઈ પરાયું ધરમાં આવે, આવો બેસો કહી રિઝાવે;

માત્ર આર્યના બાળકની એ સાન છે રે. ધન્ય! ધન્ય! ૦ ૨

વિનય વડે નિજ ધર્મ પ્રમાણી, પાન સોપારી અથવા પાણી;

આણી આપે એ શું બોલું જ્ઞાન છે રે. ધન્ય! ધન્ય! ૦ ૩

યોગ્ય પુસ્તકો પ્રીતે વાંચે, અન્ય પ્રશ્ન કરી ઉરમાં રાચે;

મનુજનનના મુખનું સત્ય નિદાન છે રે. ધન્ય! ધન્ય! ૦ ૪

રમે જમે કાં હસે મળીને, કલહ ન કરશે લેશ છળીને;

આમ સંપ ન્યાં, સંપતનું ત્યાં સ્થાન છે રે. ધન્ય! ધન્ય! ૦ ૫

વિવેકમાં ન્યાં બાળ વસે છે, જગપતિ તેને શુભ કૃપા દે છે;

બાળ સુલક્ષણ સ્વર્ગમૂતનું પાન છે રે. ધન્ય! ધન્ય! ૦ ૬

જે બાળકને નેવી શિક્ષા, કુળાચરણુજ પૂરું પરીક્ષા!

નથી નિશાની બીજી એજ નિશાન છે રે. ધન્ય! ધન્ય! ૦ ૭

એક હામ દુર્લભના મનમાં, લાગી છે લગની દર્શનમાં;

જે બાળકનાં માતપિતા વિદ્વાન છે રે. ધન્ય! ધન્ય! ૦ ૮

ત્યારપછી કન્યાશાળાની છોડીએએ નવલરામ કૃત બાળગરણાવળીમાંથી એ મધુર ગીત ગાઈ સંભળાવી સભાનું મન રંજન કર્યું.

ત્યારબાદ રાવ બહાદુર લાલશંકરે બીને કહ્યું કે એક બીજી વિશેષ ખૂટીની વાત મારે જણાવવાની છે. તે એ છે કે રાવ બહાદુર રણુછોડલાલે આ કન્યાશાળા-

તેમની સ્વચાલિની એટલે સાહોદરા નાગરની સૌથી ઉપર નાખે પાસ થનાર

છોડીને વાર્ષિક રૂ ૫૦) ની સ્કોલર્શિપ આપવાનો તેમનો વિચાર મને જણાવ્યો છે, અને એ સ્કોલર્શિપ તેઓ તેમના પૌત્ર રા. રા. ચીતુભાઈની મહુમ સ્ત્રી સૌભાગ્યવતી દેવલક્ષ્મીના સ્મરણાર્થે તે નામથી આપવા માગે છે. વળી તેમણે જણાવ્યું કે હાલ વખત ઘણો ધર્ષ ગયો છે, તેથી છોડીએને ધનામ આપવા માટે પુસ્તકો મંગાવેલાં છે, તે હાલ ન વહેંચતાં બપોરે વહેંચવાનું રાખીએ છીએ. હાલ માત્ર પતાસાંજ વહેંચાવીએ છીએ.

પતાસાં વહેંચાઈ રહ્યાં, એટલે પ્રેસિડંટ સાહેબે લંબાણુ ન કરતાં ટુંકામાંજ યોડા-ક યોગ્ય શબ્દો કહી સંભળાવ્યા, અને પાન ગોટા શુભાખ વગેરેથી સભાજનોનું યોગ્ય સન્માન થયા પછી સભા વિસર્જન કરી.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સાધારણ વાર્ષિક સભા.

ગયા માસની એટલે સેપ્ટેમ્બરની તા. ૬ થી ને મંગળવારે સાંજના સાડેપાંચ કલાકે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સાધારણ વાર્ષિક સભા હિમાબાર્ડ છાંટરયુ-ટમાં ભરાઈ હતી. તે વખતે સોસાયટીના ૨૦ મેમ્બરો તથા ૭ શુભેચ્છકો પધાર્યા હતા; તથા બીજા ૧૪ મેમ્બરોએ પત્ર લખ્યા હતા.

સોસાયટીના પ્રેસિડંટ એનરબલ રાવ બહાદુર રણુછોડલાલ છોટાલાલ, સી. આઇ. ઇ., એ પ્રમુખસ્થાન લીધા બાદ, તેમના ધરમાબ્યાથી આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી-એ નિમંત્રણપત્રિકા વાંચી સંભળાવી, સોસાયટીનો સન ૧૮૯૧ નો વાર્ષિક રિપોર્ટ વાંચવા માડ્યો.

એ રિપોર્ટ છૂટા છપાય છે, તેથી તેમાંની વિશેષ હકીકત ન લેતાં માત્ર એક જણવા નેવી બાબત અહીં જણાવીએ છીએ. એનરબલ રાવ બહાદુર રણુછોડલાલે ખાડિયામાં જે કન્યાશાળા સ્થાપવા માટે રૂ ૧૨૦૦૦) તું ફંડ સ્થાપ્યું છે અને જે બિધાડવાની ક્રિયા માટે મેળવેલી સભાની સવિસ્તર હકીકત ઉપર આપેલી છે, તેની વાત સાંભળતાંજ સભાજનોએ દર્પની તાળીઓ પાડી.

રિપોર્ટ મંજૂર રાખી હંમેશ પ્રમાણે નવી વ્યવસ્થાપક મંડળી તથા નવા ઓડિ-ટરો નીમ્યા પછી, રાવ બહાદુર લાલશંકર ઉચાચંકરે બોલ્યા કે મહુમ રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામે ૧૮૭૫ ની સાલથી એનરરી સેક્રેટરી તરીકે સોસાયટીની ધ-ણી લાંબી મુદત સુધી ઘણી સારી સેવા બજાવી છે. સોસાયટી જે હાલ આટલી ઉન્ન-તિએ પહોંચી છે, તે તેમનેજ લીધે છે. તેથી હું ધારું કે સોસાયટી તરફથી તેમનું કંઈક સ્મારક થવું જોઈએ. એ પ્રમાણે અગાઉ સોસાયટી તરફથી થયેલું છે, તેથી હું એવી દરખાસ્ત કરું કે રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામના સ્મારક માટે રૂ ૧૫૦૦) ઈમારત કાઢવા; અને તેમાંથી એક ઓબલ પેન્ટિંગ તસવીર તૈયાર કરાવી હિમ

ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં મુકવી, અને બાકીના રૂપિયાના વ્યાજમાંથી દરવર્ષે એ રૂપાના ચાંદ કરાવવા, અને તેમાંનો એક ચાંદ અમદાવાદ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ગુજરાતી ભાષા-જ્ઞાનમાં સૌથી ઊંચા વર્ગની પરીક્ષામાં સૌથી ઉપર નંબરે પાસ થનારને આપવો; તથા બીજો ચાંદ અમદાવાદ ટ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિક્ષણપદ્ધતિમાં સૌથી ઊંચા વર્ગમાં સૌથી ઉપર નંબરે પાસ થનારને આપવો.

એ દરખાસ્ત સર્વાનુમતે મંજૂર થયા પછી, પ્રેસિડેન્ટ સાહેબે વ્યવસ્થાપક મંડળીએ, તેમાં વિશેષે કરીને ઝોનરરી સેક્રેટરી રાવ બહાદુર લાલશંકરે બળવેલી સોસાઇટીની સેવા માટે તેમની પ્રશંસા કરી; અને સભાએ પ્રેસિડેન્ટ સાહેબનો ઉપહાર માન્યો.

ત્યાર પછી રા. રા. ગોવિંદરાવ આપાજી પાટિલ, બી. એ., એલએલ. બી., રા. રા. પ્રાણશંકર નરોત્તમ, તથા રા. રા. સોમેશ્વર નારાયણજી ત્રવાડી, એ ત્રણ મૃત્યુએ સોસાઇટીના લાઇફ મેમ્બરમાં દાખલ કરી સભા વિસર્જન થઈ.

રાવ સાહેબ મહીપતરામના સ્મરણ માટે કાઢેલી રકમનો કેવો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનો ઠરાવ થયો છે, તે બતાવવાને અમે એમના એક શિષ્યે એમને ત્રિષે રચેલી કવિતા નીચે આપીએ છીએ. એ કવિતા બતાવી આપે છે કે રાવ સાહેબ મહીપતરામના શિષ્યોના એમના પ્રત્યે કેવા પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ હતા. એ કવિતા અમને ધણી લાંબી મુદત ઉપર મળી હતી, તેમણે રાવ સાહેબ મહીપતરામના ખેદકારક મૃત્યુના પ્રસંગપર આ પત્રમાં એક પછી એક ધણીએક કવિતા આવી ગયાથી, એ શોકજનક બનાવતું સ્મરણ વધારે આગળ ન લખાવવાના વિચારથી રહેવા ઠીકી હતી. પરંતુ સોસાઇટીએ કરેલા ઠરાવની એ બરોબર યોગ્યતા દર્શાવી આપે છે, અને રાવ સાહેબ મહીપતરામના શિષ્યવર્ગની તેમના તરફની વૃત્તિનો ખુશી આપે છે, એમ ધારી, અહીં આપીએ છીએ.

રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ, સી. આઈ. ઇ., ના સ્વર્ગવાસ વિષે.

“એક બાઈ બૂડતો તારોરે, અંબે આઈ પાર બિતારોરે.” — એ રાગ.

દિકા નહિ દુનિયામાં એવારે, મજ શુર મહિપત જેવારે;

ઉત્તમ વસ્તા ગુર્જર કેરા, પંડિત પ્રૌઢ વિશાળ,

જેના મહા ઉદ્યમ ભમંગે, સુખનો હનરો યાળ. દિકા નહિ ૧

પરમ પ્રતાપિના પુણ્ય પ્રતાપે, શિષ્યો સુખી અપાર,

સત્યના બેલી ગરિય જન ત્રાતા, બણે સૌ સંસાર. દિકા નહિ ૨

સુધારાનો સુર્ય જવાથી, થશે ધણે અંધાર,

બુદ્ધિ પ્રકાશ.

પુસ્તક ૩૮મું. ડિસેમ્બર, ૧૮૯૨. મૂલ્ય વર્ષે ૧૧૧. ટપાલખર્ચ માફ. અંક ૧૨ મા.

પાદપૂર્તિ.

“પરભાર્યું ને યોણાબાર.”

આપાઇ.

- પંડે તો શ્રમ કરતાં ડરે, સોપે કાર્ય બિજને કરે; ૧
- નિજ ચિતમાં ચિંતા ન લગાર, પરભાર્યું ને યોણાબાર. ૧
- કારભારિને સોંપી કાળ, મોજ કરે યોતે મહારાજ; ૨
- પડે પ્રજા શિર પિડા અપાર, પરભાર્યું ને યોણાબાર. ૨
- સળે શત્રુ સાથે સંગ્રામ, હેયામાં રાખીને હામ; ૩
- ભાગે સૈન્ય પડે સરદાર, પરભાર્યું ને યોણાબાર. ૩
- સ્વદેશનાં દુખ દળવા કાળ, યોતે તો નહિ કરે ધલાજ; ૪
- ધરે વિદેશી પર આધાર, પરભાર્યું ને યોણાબાર. ૪
- દુઃખ દેશનાં દેશી સહે, નહિ પરદેશીને તે દહે; ૫
- તો તે શીનો કરે વિચાર? પરભાર્યું ને યોણાબાર. ૫
- અંજે ન્યારે લાગે આંચ, અંતર ભર્મી બઠે સાચ; ૬
- દાંજે તેજ કરે ઉપચાર, પરભાર્યું ને યોણાબાર. ૬
- જંબે જંબે સહ જન કહે, સતી શરીર થકી દુખ સહે; ૭
- કાણુ સુણે સતિનો યોકાર? પરભાર્યું ને યોણાબાર. ૭
- ખરો વાદી પ્રતિવાદી ઠરો, પણુ યોતાવું તો ધર ભરો; ૮
- હરખે ઠગો વધે તકરાર, પરભાર્યું ને યોણાબાર. ૮
- છૂટે હાથે છેક છ યોક, પિરસે ખીરસનારા લોક; ૯
- સુધરો કે બગડો તે ઠાર, પરભાર્યું ને યોણાબાર. ૯
- વર યોતે કે કન્યા મરો, ગોર તણું તરભાણું ભરો; ૧૦
- અવર ઉચાટ નહી તલભાર, પરભાર્યું ને યોણાબાર. ૧૦
- નિજ કામે ચાલે નહિ ગાત, આજસમાં જાંઘે દિનરાત; ૧૧
- તો જન બિજને કથું કરનાર? પરભાર્યું ને યોણાબાર. ૧૧
- નનાંબિયાં યોતાવું કામ, જાતે કરવું રાખી હામ; ૧૨
- પરજનની આશા ઠગનાર, પરભાર્યું ને યોણાબાર. ૧૨

નનાંબિયાં રમુલબિયાં.

“નહિ ત્રણમાં, નહિ તેરમાં, નહિ છપ્પન- ના મેઠમાં.”

કોઇ એક નગરીમાં ધર્મદાસ કરીને એક ધનાઢ્ય વેપારી રહેતો હતો, તે વે-
પાર રોજગારમાં ધણો પૈસો કમાતો. ઘેર મહેતા ગુમાસ્તા ધણા હતા, તેથી પોતે
શ્રીમંત હોઈ મોજમજાહમાં દિવસ ગુજારતો. એના આપે ધણી આપદા ભોગવી ધન
એકઠું કર્યું હતું, તેનો ઉપયોગ ધર્મદાસ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ કરતો હતો.
આપ ગુજરી ગયા પછી તેને કોઇનો અંકુશ રહ્યો નહિ, તેથી ગામમાં રહે-
તી એક અનસૂયા નામે નાયિકા સાથે સ્નેહ બંધાયો. આથી તેનું ચિત્ત ધંધારોજ-
ગાર ઉપરથી કેવળ જીટી ગયું. મહેતા ગુમાસ્તાએ શું કરે છે, તેની પણ તેને ખબર
રહી નહિ; તેથી થોડી સુદતમાં તેની સંપત્તિ નાશ પામવા લાગી, પ્રતિવર્ષે જોટ આ-
વવાથી ઘરમાં ધન હતું તે ખૂટી ગયું, અને વળી તે ઉપરાંત કેટલુંક કરજ થયું. હવે
ધર્મદાસની આંખ જીવડી. અનસૂયાનો તો સંગ છોડ્યો નહિ, પણ વેપાર બંધ કરી
મહેતા ગુમાસ્તાએ તથા નોકર ચાકરને રજા આપી. તેની સ્ત્રી સુમતિ નામે હતી,
તે ધણીજ ડાહી અને ધરબંધારના કામમાં કુશળ હતી. તેણે પોતાના સ્વામીને
સમજાવીને કેટલીક વગર કામની મિલકત વેચાવી નાખી, અને તેમાંથી જેટલું ભ-
રાય તેટલું કરજ અદા કરાવ્યું. યાકી રહેવા સાથે એક હવેલી અન થોડું ધણું પોતા-
ની આખર પ્રમાણે ધરેણું રાખ્યું. તે સાચવીને સુમતિ પોતાનાં બાળબચ્ચાંનું પોષણ
કરવા લાગી.

ધર્મદાસની પાસે નાણું રહ્યું નહિ, તેથી અનસૂયા તરફથી માન આખર થોડાં
મળવા લાગ્યાં. આથી ધર્મદાસનું મન અટક્યું. એક બીજાનું મોહું જોયા વિના એક
ઘડી પણ ચાલતી નહોતી, તે હવે બંધે અને ત્રણ ત્રણ દિવસે મળવા જવા મા-
ડ્યું. અનસૂયા પણ તેની દરકાર રાખતી નહોતી કે ભાવ પૂછતી નહોતી. તેથી ધર્મ-
દાસને ક્લેશ ઉત્પન્ન થવાનું અને ગામમાં નહિ ગોઠવાનું સખળ કારણ જીવ્યું. આ-
જ સુધી તેની નાણા સંબંધી હાલત ધણી સારી હતી, તેથી મનમાનતી
રીતે પહેરવા ઓઠવા અને અનેક તરેહથી મોજમજાહ ભોગવવામાં કશા ખામી રહે-
તી નહોતી. તેનું પોતાને વારંવાર સ્મરણ થતાં અપાર ખેદ થવા માડ્યો. મિત્રમં-
ડળ તરફથી અનાદર થતાં તેને કોઇ જગ્યાએ સ્થિર કરીને બેસવાનો આશો રહ્યો
નહિ; તથા તે સંબંધી પેટની વાત કરવાનું ઠેકાણું રહ્યું નહિ. ઘરમાં ધોંધાઇ રહેવાથી
શરીરનું સઘળું તૂટતેજ નાશ પામ્યું, તે જોઇ સુમતિના કામળ દેહમાં અતિ સં-
તાપ થવા માડ્યો. રાતદિવસ પોતાના પ્રિય પતિની સેવા ચાકરીમાં અને તેમને ખુ-
શી રાખવામાં તત્પર રહેવા માડી; પણ ધર્મદાસની સ્થિતિમાં સુધારો થયો નહિ.

જેના ઘરમાં સદગુણી સ્ત્રી હોય તેના ઘરમાં આપત્તિ અને ગણ મેળાવે.

“નહિ ત્રણમાં, નહિ તેરમાં નહિ છપ્પનના મેળમાં.”

ખાઈ પીધને સ્ત્રીપૂરૂષ પોતાની સ્થિતિ સુધારવા સાચા ભાવથી ઈશ્વરની સ્તુતિ
કરી, પોતાના મનનું સમાધાન કરતાં હતાં. ધર્મદાસને વિદેશ જઈ ધનસંપાદન કર-
વાની વારંવાર ઇચ્છા થતી, તેથી તે વિષે રોજ વાતચિત્ત થતી. એક રોજ વાત
કરતાં વિદેશ જવાનું નક્કી કરાવી સુમતિ પાસેથી રજા લીધી, અને પ્રભાતકાળે
પ્રયાણ કર્યું.

કેટલોએક દેશાવર કરીને આખરે સુઆઇ જેવા એક મોટા શહેરમાં તેણે નિ-
વાસ કર્યો. ત્યાં ધંધોરોજગાર બહુ સારો ચાલતો હતો, અને દેશી પરદેશી માલ
આવવા જવાથી અનેક જાતનો વ્યવહાર ચાલતો હતો. ત્યાં ધર્મદાસે દલાલીનો
ધંધો કરવા માડ્યો. વેપારમાં તે બહુ કુશળ હતો, તેથી થોડી મુદતમાં મોટા મોટા
ગૃહસ્થો અને વેપારીઓની પ્રીતિ મેળવી. આજની પ્રમાણે તે વખતે ટપાલની સ-
ગવડ નહિ હોવાથી, ધરની ખબરઅંતર કવચિત્તજ મળતી. કોઈ વખતે પોતાના
ગામનો માણસ આવે, અથવા ત્યાં જાય, તોજ કાગળપત્ર મોકલવાનો પ્રસંગ મ-
ળતો: તે સિવાય બીજો ઇલાજ હતો નહિ. તેથી સુમતિ અને ધર્મદાસને એક બી-
જાનો ખબરઅંતર મળતી નહોતી. એકાદ વર્ષ વીતી ગયા પછી દેવદત્ત કરીને
એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ સુમતિના પાટોશમાં રહેનારો, જે શહેરમાં ધર્મદાસ હતો ત્યાં
કાંઈ કારણસર જવા નીકળ્યો. તેની ખબર સુમતિને પડતાં તેણે પોતાની સ્થિતિની
અને બીજી કેટલીક હકીકત કહી; ખરચી મોકલવા વિષેની સારી પેઠે બલામણ
કરી; અને છોકરાંછેયાં સારા પેઠે છે, તેની કાંઈ ફિકર ચિંતા નહિ કરવા પોતાના
પ્રિય પતિને સંદેશો કહાની મોકલ્યો.

દેવદત્ત કેટલેક દિવસે ધર્મદાસ હતો તે નગરીમાં જઈ પહોંચ્યો. શહેર મોહું,
તેથી તપાસ કરતાં પણ માસ બે માસ ધર્મદાસની સુલાકાત થઈ નહિ. એક રોજ
મોટા રસ્તામાં બનેલી સુલાકાત થઈ, પરસ્પર મળ્યા, બેટયા; અને ધર્મદાસે દે-
વદત્તને આવવાનું કારણ પૂછ્યું, તથા પોતાની સ્ત્રી છોકરાં પુત્રીમાં હશે, તેના
સરસમાચાર પૂછ્યા. દેવદત્તે કહ્યું, “તમારે ઘેર સર્વ કુશળ છે. હું ઘેરથી નીકળ્યો
ત્યારે તમારી સ્ત્રી પાસે ગયો હતો. તેમણે કહ્યું છે કે ‘છોકરાંની કે મારી કાંઈ ફિકર
ચિંતા કરશો મા. કાંઈ ધનપ્રાપ્તિ થઈ હોય તો મોકલી દેશો’. આ પ્રમાણે સમા-
ચાર કહ્યા છે. હું અત્રે બે ચાર માસ રહેવાનો છું. ત્યારે ઘેર જઈશ, ત્યારે તમને
મળીશ. તે વખતે તમારે જે કાંઈ મોકલવું હોય, અથવા વર્તમાન મોકલવા હોય, તે
સુખેથી કહેજો”. ત્યારે વિદેશમાં કોઇ પોતાનો વતની મળે છે, ત્યારે ધણો આનંદ થાય છે;
તેમ ધર્મદાસને દેવદત્ત મળ્યાથી અતિ હર્ષ થયો. કેટલીક વાર સુધી વાતો કરી પ્ર-
સંગે પોતાને ઘેર આવવાને દેવદત્તને આગ્રહ કરી બંને જૂઠા પડ્યા.

ધર્મદાસને પોતાના ઘરના વર્તમાન મળવાથી પોતાની સ્ત્રી છોકરાં સાંભરી
આવ્યાં તે સાથે આગલી અને હાલની સ્થિતિનું સ્મરણ થતાં મનમાં અતિ સંતાપ

અનેક તરેહના વિચાર કરવા માડ્યા. તેમાં છેવટ એમ નિર્ધાર કર્યો કે, 'હાલ ખર્ચ સાડ ઘેર નાણું મોકલવું નહિ, કેમકે સુમતિ પાસે જોઈએ તેટલો આવેજ છે; પણ તેના બદલામાં હાલ મારી પાસે જે રોકડ નાણું છે, તેમાંથી પચીશ સોના મહોરો અનસૂયાને મોકલી દેવી; કારણ કે એમ ક્યાંથી તે મને રોજ સંભાર્યા કરશે; અને જ્યારે હું ઘેર જઈશ, ત્યારે તત્કાળ મળવા જવાનો તે ખરો પ્રસંગ મને કામ આવશે'. માટે તે પ્રમાણે નક્કી કરી દેવદત્તની આવવાની રાહ જોતો બેઠો.

કેટલાંક અઠવાડિયાં પછી દેવદત્ત પોતાના કામથી પરવારી ધર્મદાસ પાસે આવ્યો. તેને કહ્યું કે "હવે મારે અહિંથી કાલ વિદાય થવું છે, માટે તમારે જે કાંઈ સમાચાર કે આપવાનું હોય તે આપો". ધર્મદાસે સકેત પ્રમાણે પચીશ સોના મહોરો આપીને કહ્યું કે "આપણા ગામમાં અનસૂયા નામે નાવિકા રહે છે, તેને માફ નામ દધને આપજો; અને કહેજો કે, 'ધર્મદાસ તમને રોજ સંભારે છે. ધન્ય રૂપા થશે, ત્યારે તે તમને મળશે'. આ વાત મારી સ્ત્રીને કહેશો નહિ. મારાં બાઈડીઓકરાંને કહેશો કે 'તમને ખરચી થોડી સુદતમાં મોકલી દઈશ. તમારી પાસે હાલ આવેજ છે, તેથી તે મોકલવાના પ્રયત્નમાં પડેલ નથી. જાળવીને રહેશો, અને છોકરાંને પ્રાણની પેટે સાચવશો. મને તમારો સંપૂર્ણ ભરોસો છે કે તમે કાંઈ પ્રકારે નહિ મૂંઝાતાં આનંદમાં દિવસ યુગ-રશો. મારી કાંઈ ચિંતા રાખશો મા. હું હવે એકાદ વરસે તમારી પાસે આવી સર્વને મળવાનો લાભ લઈશ.' આ પ્રમાણે સમાચાર કહેશો." એમ કહીને પાંચ રૂપિયા દેવદત્તને દક્ષિણાના આપ્યા. પછી તેઓ પરસ્પર મળી બેટી જૂદા પડ્યા.

દેવદત્ત ત્યાંથી નીકળીને ઘેર આવ્યો. બીજે દહાડે સુમતિને મળી તેને સર્વે સારા સમાચાર આપ્યા, તેથી તે ધણી રાજ થઈ. દેવદત્ત વિદ્યાર અને જ્ઞાની માણસ હતો, તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે 'અનસૂયાને ધણી ધરાકી છે, અને ધણા સાથે સ્નેહ છે; માટે તેને પચીશ સોના મહોરો આપવા જવી, તે એમને એમ ન આપતાં કાંઈ યુક્તિ કરીને આપી હોય, તે ખાત્રી થાય કે તે ધર્મદાસને કેવી ચાહે છે? તેને તે ભૂલી ગઈ છે કે સંભારે છે? અને તેની પ્રત્યે કેવો સ્નેહભાવ દર્શાવે છે? તેના તપાસ પૂરેપૂરો કરીને આપવી'. આવો મનસૂબો કરીને જે ત્રણ દહાડે બપોરની વેળાએ તે અનસૂયાને ઘેર ગયો. નીચે દાસી હતી તેને કહ્યું કે "તમે બાઈને કહો કે દેવદત્ત તમને અગત્યના કામે મળવા આવેલ છે. માટે રજા આપો તે ઉપર આવે." દાસીએ મેડી ઉપર જઈ પૂછી જોયું તો રજા આપી, તેથી દેવદત્ત ઉપર ગયો. તેને વિવેકથી અનસૂયાએ આદરભાવ આપી ખુરશીએ બેસાડ્યો. પોતે પણ એક બીજી ખુરશીએ બેસી સરસમાચાર પૂછ્યા. દેશવિદેશના વર્તમાન પૂછી પરસ્પર વાતો કરવા માડી. દેવદત્તે કહ્યું, "હું હમણાં થોડી સુદત થયાં ફલાણી નગરીમાં ગયો હતો. ત્યાં તમારો એક સ્નેહી મને મળ્યો હતો. તેણે તમારી ખબર પૂછી છે; તે મને આથો કાંઈ ચીજ તમારે સાડ મોકલી છે. પણ તેણે કહ્યું છે કે 'જો અ-

ને આપવી'. માટે તમે તેને પીછાણતાં હો તો નામ આપો, હું તમને આપેલી સોનાત તમારે સ્વાધીન કરું". અનસૂયા ધર્મદાસને ખીલકૂલ ભૂલી ગઈ હતી, એટલુંજ નહિ; પણ તે હાલ જે ત્રણ વરસ થયાં ક્યાં છે, તેની પણ તેને ખબર નહોતી. આગળ ઉપર તેની સાથે અર્પવ પ્રીતિ હતી, તે સાચા અંતઃકરણથી નહોતી, તેથી નામ દઈ શકી નહિ. ધણી વાર સૂધી વિચારી જોયું, પણ સ્મૃતિ આવી નહિ, તેથી અનસૂયા નીચે પ્રમાણે બોલી;—

"મારે ધણા સાથે સ્નેહ છે. પણ જે મને ચાહે છે, તેની મેં ધણી ઉત્તમ રીતે ગોઠવણ કરેલી છે. ત્રણ ગૃહસ્થો તો મને એવા પ્રિય છે, કે હું તેને એક ક્ષણુવાર પણ વીસારતી નથી. તેથી તેનાં નામ મેં મારી જીભમાં કાતરી રાખ્યાં છે. તેર સ્નેહીઓ મેં મારા ઇસ્કોતરામાં રાખેલા છે; જેથી જ્યારે અગત્ય પડે છે ત્યારે તેમાંથી કાઢું છું. અને બીજા છપ્પન જણની એક ટીપ કરી રાખી છે, તે મારી દાસીના સ્વાધીનમાં પેટી છે, તેમાં સાચવીને રાખી છે. તે સિવાય મારી પાસે બારસો ને બાણું લાખ આવે છે; પણ હું તેને ખરા સ્નેહી તરીકે ગણતી નથી. તમે જેની તરફથી સમાચાર અને મારે સાડ સોગાત લઈ આવ્યા છો, તે હું તમને મારા ખરા સ્નેહીઓનાં અનુક્રમે નામ આપું, તેમાં તેમનું નામ નીકળે તો મને આપજો; નહિતો બેલાશક પાછી લઈ જશો. હું તે ઉપર મારો હક સમજતી નથી." આ પ્રમાણે કહી પોતાની જીભે જે ત્રણ ગૃહસ્થોનાં નામ હતાં તે કહ્યાં. પણ તેમાં ધર્મદાસનું નામ હતું નહિ, તેથી દેવદત્તે ડાકું ધૂણાવ્યું. પછી ઇસ્કોતરામાંથી તેર નામની યાદી કાઢીને અનુક્રમે સંભળાવી; પણ તેમાંથી તેનું નામ નીકળ્યું નહિ. તેથી છેવટ દાસીને બોલાવી પેટીમાંથી છપ્પન નામની ટીપ કઢાવીને દેવદત્ત પાસે વાંચી સંભળાવી, પણ તેમાંથી એ ધર્મદાસનું નામ નીકળ્યું નહિ, તેથી દેવદત્તને ધણી નવાઈ લાગી. તે મન સાથે વિચારવા લાગ્યો કે 'ધર્મદાસે પોતાનું સંપૂર્ણ નાણું આ પાતર પછવાડે વ્યય કરી નાખી પોતે પાચમાલ થઈ ગયો; પણ તેનું નામ અનસૂયાની ગોઠવણમાંથી નીકળ્યું નહિ. એથી લોકો કહે છે કે વેશ્યાબનો સંપત્તિ હોય ત્યાંસૂધી સ્નેહ રાખે છે, તે વાત ખરી માલમ પડે છે. આ પ્રમાણે મનમાં સમજી દેવદત્તે ત્યાંથી રજા લીધી અને પોતાને ઘેર આવ્યો. બીજે દહાડે ધર્મદાસે આપેલી પચીશ સોના મહોરો તેની વહુ સુમતિને આપી, તે કહ્યું કે "આ રકમ બીજાને આપવા મને તમારા સ્વાધીને આપી હતી; પણ તેણે સ્વીકારી નહિ, માટે હું તમને સોપું છું. હવે ધર્મદાસ આવે ત્યારે આ વાત તેમને યાદ કરશો."

એકાદ વર્ષે ધર્મદાસ પ્રદેશથી કમાઈને પોતાને વતન આવ્યો. કુટુંબની સાથે મળતાં તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. પોતાની પવિત્ર અને સર્વશુણ્યસંપન્ન સ્ત્રીના હેતુભરેલા ભાવથી તેનું મન સુખના સમુદ્રમાં નિમગ્ન થઈ ગયું. ધર વ્યવહાર સંબંધની વાતો કરતાં સુમતિએ પચીશ સોના મહોરો દેવદત્ત પાસેથી મળ્યાની સ્મૃતિ આપી તેથી ધર્મદાસને આનંદની

આપતની હકીકત પૂછી. તે ઉપરથી દેવદત્તે તેને ઉપદેશ દહને કહ્યું કે “તમે તમારું સર્વ ધન એક નાલાયક અને પૈસા ઉપરજ પ્રીતિ રાખનાર રાંડનાં હંદમાં ઊડાવી દીધું. એ તમ જેવા શાળા અને સુઝ વેપારીને હાજતું નથી. પણ ધધરેચ્છા બળવત્તર છે. જે વાત બની તે મિથ્યા થનાર નથી. પણ હવે હું તમને કહું છું કે તમારે સમજવું જોઈએ. સંપત્તિનો નાશ કરી અલ્પ સુખ સાર પાપના ઢગલા બાંધવા, એથી તમારે સત્ય માનવું જોઈએ કે તમે હાથે કરીનેજ દુઃખના દરિયામાં ડૂબવાતું કરો છો. હું તમારી સૂચના પ્રમાણે અહિં આવીને તરતજ અનસૂયા પાસે ગયો હતો, પણ તમે તો “નહિ ત્રણમાં, નહિ તેરમાં, નહિ છપ્પનના મેળમાં,” એવું મને લાગવાથી તમારી આપેલી સોના મહોરો તે દુષ્ટ કુલદાને આપવી મને વાગ્યી લાગી નહિ. તેથી તેને ન આપતાં તમારી પ્રિય પત્નીને સ્વાધીન કરીછે”. એમ કહી અનસૂયાની મૂલાકાતમાં જે હકીકત બની હતી, તે સર્વે અથ ઇતિ કહીને, ધર્મદાસતું મન એ મિથ્યા રનેહપાત્ર ઉપરથી તદન ચલાયમાન કરાવી નાખ્યું. વળી તે સાથે તેને શપથ લેવરાવ્યા કે ‘હવેથી એવું સુખ તમારે જીવતા સૂધી જોવું નહિ. તેમ એવું દુરાચરણ કદિ આચરવું પણ નહિ.’

ધર્મદાસને આ શીખામણ હાડોહાડ વ્યાપી ગઈ. તેવું મન નિર્મળ અને સકામળ થયું. કુચ્છંદનો કેદ તેના દેહની અંદર જડ નાખીને રહ્યો હતો, તે નીકળી ગયો, તેથી પોતાના પૂર્વના ધંધા ઉપર પાછી અભિરુચિ થઈ. કેટલેક દહાડે પોતાની આબરૂ હતી તેવી પાછી મેળવી, નોકર ચાકર રાખી ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશો સાથે આડત જોડી, અથાગ ધન સંપાદન કર્યું. તેથી ધર્મદાસ પાછો ધનાઢય થયો; નીતિથી ચાલી, પોતાની પાછળ પુત્ર પૌત્રાદિક વગેરે ગાઠો પરિવાર મૂકી, આનંદ ઓધમાં લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી તેણે પોતાનું જીવતર સરળ કર્યું.

આ વાત પૂરી કરતાં વાંચનારાઓએ જાણવું જોઈએ કે કેટલાક પૈસાદાર લોકો વેશ્યાઓના હંદમાં પડી, પોતાની સંપત્તિનો નાશ કરી નાખી, અધમ ગતિને પામે છે; અને પાછળથી મહા પરતાવામાં પડી પોતાનું જીવતર દુઃખના દહાડામાં પૂરું કરે છે. આવા દાખલા આપણે ઘણા જોયા છે. માટે સર્વ બાઈએ નાણાનો મદન આણતાં આવી વિનાશકારક મોહજાળમાં ન ફસાવા સાવચેત રહેવું ઘટે છે, અને સારી સોબતથી નીતિથી ચાલનારની પાછી કેવી ચડતી થાય છે, તે ઉપલી વાતથી ધ્યાનમાં લેવું. લખનારની સ્તુતિ છે, તે સદ્ગણ થશે.

પરભુદાસ રણછોડજી,

લાયબ-કચ્છ.

કરજ કષ્ટ દ્વાદશી.

દોહરા.

કરજૂ તુજને કનડશે, કરજ રૂપિ આ કાળ;
કાળ બરે તલ્કાળ તે, વાર ન ધરે લગાર.

મનહર હંદ.

દેણું તણી ચિતા જાણે શીરપર કાળ કરે,
કડપતાં વાર પળવાર ન ધરાવશે;
જળ વિષે પાથરેલી જાળમાં જણાય બાઈ,
મચ્છનો વિનાશ આશ અવર ન આવશે;
તલપેલો સિંહ વિકરાળ રૂપે મારવાને,
ધાતો ધાતો ધાતો લેશ ઢીલ ન ધરાવશે;
મૂષિકને મારવાને મની જ્યમ તાકી રહે,
ધડી પા ધડીમાં એ જરૂર ઝપલાવશે.
હુંકારા હુંકારા ખમે, લેણદાર બહુ દમે,
ગાળો ગમે તેવી જૂંડા બાવથી ખવાય છે;
હરદમ શરમના મરમથી નીચું જોણ,
પાસે પાછ નહિ તો ઉત્તર ન દેવાય છે;
શીટકાર એક વાર ને સહજ વાર ખમે,
જમવું તો વિષ જેવું લાગવું જણાય છે;
નમવું પડેજ વીશ વાર નીચ જન કને,
ઉમિયાશંકર એ કરજની ભવાઈ છે.
માગ માગ કરે ત્યારે મન તો મૂઝાઈ જાય,
ભાગ ભાગ ભાગવાની વૃત્તિ એવી થાય છે;
લાગ લાગ ચારે મેર તે અથાગ જોતો કરે,
છંછેડાયો નાગ જાણે વાંસે ખાવા ધાય છે;
અક્કલનો ખારદાન અક્કલ ચલાવે પણ,
કરજમાં અક્કલ સકળ તો વેચાય છે;
ત્રાહિ ત્રાહિ તનમાં વછૂટે નવ છૂટે દામ,
કુળ તણી હાનિની નિશાની એ દેખાય છે.
કાળ તણી કાળ ચાર વાર વાર ઉર ધરે,
ઋણ ડર પૂરણ અપૂરણ ન જાણવો;
જોતને તો હજી માંદા પડવાની આશ રહે,
ઋણને ન આશ, એવો વાદ વૃથા આણવો;

રાજાઓ પ્રજાઓ વચ્ચે વેરાઓ વિશેષ હોય,
 ઋણુરૂપી દુસ્ત્રમન એ વરી ધા વખાણવો;
 ઉમિયાશંકર કહે શાણા સત્ય ધારી જીઓ,
 હેત જાય યાય કલેસ કુળમાં પ્રમાણવો.
 એક લેણુદાર દેણુદાર કંતે દીન થઈ,
 નિજ લેણું લેવા માટે અરજ ઉચ્ચારે છે;
 ભાઈ મુજ લેણું ધણું ચડતું ચડાવી જાય,
 આશ છે કે ઋણપણું રોકવું ન તારે છે;
 તારે દેણુદાર ખોલ્યો ચૂપડીથી ચૂપ રે'ને,
 ધૂપ દેને ચોપડને દેણું ક્યાં અમારે છે?
 ભાઈ ભાઈ કહી કેમ ગાળો તું ભાંડે છે ભૂંડા,

૪

* * * * *
 કરજથી કૈંક નાશી ગયા કાશીવાસી યયા,
 દિલના ઉદાસી ફાંસી તણે ચડ્યા લાકરે;
 કરજના મરજથી હામ ને દમામ છૂટયા,
 રોજરોજ રખડતાં રોઝ પેડે આખડે;
 કરજથી કૈંક ધરખાર ગયા સાધુ યયા,
 શેઠિયા હતા તે પણ અતે યયા રાંકરે;
 ઉમિયાશંકર કહે શાણા અનુમાન કરો,
 દામના દેવાળિયાનું સુખ જાણે માંકડે.
 કરજથી કૈંક શાણા રાજપાટ તણ ખેડા,
 વાડી વણપ્રાપ્તિ વેત્ત વંગલા સુખેડિયો;
 હોંકારો કરેથી જહાં હજારો હાજર થાય,
 કરજથી નામ કે નિશાન નથી પેઠિયો;
 પૂલણુજી બની પૂલ કરી ખૂબ ખર્ચ કરે,
 ધરે નહિ શીખ બીખ માગશે લે કંડિયો;
 જોરાવર સુખેદાર સાહેબીને તણ ખેડા,
 કરજથી કારમીક ખખડશે ખેડિયો.
 કરજવાળાને કોઈ કાળે પૂછયું ફાંકડાએ,
 અકડાઈ આપની ન આજ કાંઈ જાણી કાં?
 તન શું દહન થયું પાંકુ રોગે, પિત્ત લાગે,
 ગાત્ર તો શિથિલ વીલા સુખની ખુવારી કાં ?
 અધગજ જાડી આંખ, બૂખની શું તાણુ પડી ?
 ચાલવાની આય નહિ કારણ શું કરી આ?
 ખોલિયો કરજી જન અને તવરોસ નથી,

૫

૬

૭

મન શોક કાર ધાર કરજ બીમારી આ.
 રાંક તણે ઘેર એક વખત કરજદાર,
 ખરીદવા ગાય ગયો રૂડાં પટ પે'રીને;
 ખરીદીતું મૂલ કરી રૂપિયા પચીશ આપ્યા,
 ગાય ફાંકવાને જાય કહે ગાય વેરીને;
 અરે રાંક ભાઈ રૂડાં લૂગડાં દેવાળિયાનાં,
 કરજની જાળ વિષે ચાલ્યો જાય ઘેરીને;
 શીરપર વાળ એના તેટલું કરજ શીર,
 મારો ભાવ પૂછશે શું? ના દે એ નમેરીને.
 વન વિષે જઈ એક ઘેતુ તણું ધડ પાડયું,
 તેમાં તો શું કરી તેણે નામના કે નામ ના?
 જગત જાહેર રમી જર વીશ વાર અને
 શબ્દના ઉચ્ચાર ક્યાં રામના કે રામ ના?
 શત્રુએ આવીને શે'ર ત્રોડી પાડયું ત્રાસ થકી,
 મારો પછી શબ્દ ક્યાં હામના કે હામ ના?
 કરજ વડું કરીને નાતવરા વડા ક્યાં,
 તેથી તેની પ્રસરશે નામના કે નામ ના?
 કરજથી ધરજ જમીન અને જર જશે,
 જશે જન લાજ તે તો પાછી નહિ આવશે;
 હીરની પડેલી ગાંઠ તૂટી જાય પછી જીઓ,
 સંઘાતાં સંઘાય પણ પ્રથમની ના થારો;
 હોય સારી સાહેબી તે બીજાઓને ભોગ પડે,
 કરથી વેરેલા કાંટા ચરણમાં વાગશે;
 ઉમિયાશંકર કહે શાણા સત્ય ધારી જીઓ,
 ફાંકટ પૂનેતી થશે ભકુ બીખ માગશે.
 ધનવાન હોય કાં તો નિર્ધનજ હોય તેણે
 વગર વિચારીને કરજ ન આદરવું;
 તપાસી તાકાદ નિજ ખર્ચ અનુકૂળ કરો,
 કરજના મરજમાં શીદ હાથે મરવું?
 શાણુપણું ધારીને વિચારી લહો શીખ સારી,
 છે સુખોધકારી ધારી ધારી હૈયે ધરવું;
 ઉમિયાશંકર મારી અલ્પ મતિવાળી કર્જ-
 દાદશી વિચારીને વિચારી કર્જ કરવું.

૯

૧૦

૧૧

૧૨

દાહરો.

કરજ કયાથી કારમા, બૂંડા યાશે હાલ;
મિત્ર વિચારી ના કરો, કરજ કદી કો કાળ.

ઉમિયાશંકર નથુભાઈ ઓઝા
સરધારકર.

ઉત્તમ શિક્ષાગુરુ સ્વાશ્રયી ગાર્ફીલ્ડ.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૨૫૬ થી.)

ભાગ ૫ મો.

હૈરામના “ઇકલેટિક ઇન્સ્ટ્રુટયુટ”માં ઘંટ વગાડવાનું તથા વાસીદું વાળવાનું કામ કરતાં કરતાં જેમ્સ અગાડી કેવો વધતો ગયો, તે બાબત હાલનો જે પ્રેસિડન્ટ ઘાકતર હિન્સડેલ તે વિદ્યાલય ઉપર છે, તે એવું કહે છે કે, “આ વખતે (તે આ પાઠશાળામાં હતો અને આસિસ્ટન્ટ માસ્ટરની જગા મળી હતી તે વારે) તેના મનનો ધણોજ વિસ્તાર થયો હતો, તથા તેની આંખો ચારે મેર લાગી હતી; કેમકે તેનો અભ્યાસ વધ્યા સાથે, જે કંઈ વિપત્તિ તેને આવી હતી તે દૂર થઈ હતી. એક વરસ ન થયું, એટલામાંજ તેને શિક્ષકવર્ગમાં ગણવામાં આવ્યો. સને ૧૮૫૭-૫૪ ના રજીસ્ટરમાં તેવું નામ વિદ્યાર્થી તથા શિક્ષકના મયાળા હેઠે નજરે પડે છે. એ મદદનીશ શિક્ષક હતો, ત્યારે એને ઇંગ્લેન્ડ તથા પ્રાચીન ભાષાઓ શીખવવી પડતી હતી. જેમ્સને આટલું વહેલું શિક્ષકનું કામ મળ્યું, તે ઉપરથી વાંચનારે કદાચ ધાર્યું હશે કે વિદ્યાલયમાં તેનો જેવો અભ્યાસ થયો જોઈએ, તેવો થયો નહિ હોય; તથાપિ તેવી વાત નથી. જેવું આ વિદ્યાલયમાં તેને શીખવાનું તથા ધ્યાન દઇને અભ્યાસ કરવાનું ઉત્તેજન મળ્યું, તેવું જો બીજા વિદ્યાલયમાં ગયો હોત તો ન બનત.”

આ વિદ્યાલયમાં હતો, ત્યારે તેને ત્રણ પ્રકારનાં કામો કરવાં પડતાં હતાં. એક વિદ્યાર્થીનું એટલે અભ્યાસ કરવાનું, બીજું શિક્ષકનું, અને ત્રીજું સુધારનું. નિશાળ ભરાવાની પહેલાં તથા તે છૂટ્યા પછી તે પોતાની હથોડી વડે ઠાકઠાક કરવા બેસતો હતો.

એક વાર જેમ્સ વિદ્યાલય પાસે કામ કરતો હતો, તે જોઈને ક્લાર્ક નામે વિદ્યાર્થી પોતાના સોબતીને કહેવા લાગ્યો.

ક્લાર્ક—અરે જેમ્સ, જેવું પેલો નિમ કેવો હવે લગાડીને કામ કરે છે? તેણે જેવા ધરને છત જડવાનું કામ માથે લીધું છે.

જેમ્સ—શું તે એકલાએજ ?

ક્લાર્ક—હા એકલાએજ, અને તે બોલબોલતામાં પતાવી દેશે; કેમકે તે ધણો

જેમ્સ—તેને અંગબળ કરતાં બુદ્ધિબળ ધણું છે.

ક્લાર્ક—તે એવો બળકટ કામ કરનાર જુવાન છોકરો કોઇ વાર દીઠો હતો કે?

જેમ્સ—જેવી અનપાણીની તેને જરૂર છે, તેવીજ કામની પણ હોય એમ લાગે છે. પોતાનું યુગરોન ચલાવવા માટે કામ કરવાનું તેને નસીબે ન આવ્યું હોત, તો તેના શરીરનો એક વરસમાંજ અંત આવ્યો હોત. હું ધારું છું કે તે ધણો ગરીબ છે, માટેજ એ બાબતમાં ભાગ્યવાન છે.

ક્લાર્ક—ખરૂં કહે છે ભાઈ, મેં એ બાબત કદિ વિચાર કર્યો નહોતો. ગરીબ બાઈ કોઇ વાર આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડે છે. મને પહેલાં એમ લાગતું હતું કે, ગરીબ તો માત્ર શાપરૂપ છે; પણ હવે તેમ લાગતું નથી.*

જેમ્સ—તેનું સુધારનું કામ કરવાથીજ તારણ થશે એમ કહીએ, તો ખોટું નહિ કહેવાય. મેં એ બાબત ધણો વિચાર કર્યો છે. મને લાગે છે કે દડી અને બીજા બેસેથીજેવી આપણા શરીરને કસરત મળે છે, તેના કરતાં સુધારના કામમાં તેને વધારે કસરત મળતી હશે એમાં સંદેહ નથી.

ક્લાર્ક—શું કહે છે? તે તેને આપણી જોડે દડીદાવ અને બીજી રમતો રમતાં કોઇ વાર દીઠો નથી કે? (ક્લાર્કને લાગ્યું કે જે રમત અમે રમીએ છીએ તે જેમ્સ બીલકુલ રમતો નથી એવો જેમ્સનો ભાવાર્થ છે.)

જેમ્સ—તે રમત રમે છે ખરો, પણ સઘળા કરતાં વાંચનું અભ્યાસ કરવો, અને હાથની મહેનત કરવી, તેમાં તેને વધારે સુખ થાય છે. જેવો તે રમે છે, તેજ પ્રમાણે અભ્યાસ સારો કરે છે.

ક્લાર્ક—હા, ખરી વાત. કાલે મિ. ઝેટ્ટીએ ઉપદેશમાં કહ્યું કે, “જે કંઈ કામ હાથમાં આવે, તે શરીરની બધી શક્તિથી અને મન લગાડીને કરવું.” એ ઉપદેશ તને યાદ છે કે ?

જેમ્સ—હા, યાદ છે. પણ કોણ જાણે દાધર ઝેટ્ટીએ જેમ્સનાજ દાખલા ઉપરથી તો તે નહિ કહ્યું હોયની ?

એવી રીતે જેમ્સના ગુણ વિષે તે જે વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે સંભાષણ થયું, તે બધું લખવા બેસીએ, તો વાંચનારને કંટાળો આવે; માટે એટલુંજ કહીએ છીએ કે, જેમ્સ ઉવોગી, મહેનતુ, અને સદ્ગુણી હતો, તે બાબત ધણાં પ્રમાણો મળેલાં છે.

એ વિદ્યાલયમાં હતો, ત્યારે એક વાર તેની નજર ભૂમિતિના વર્ગ ભણી ગઈ. એ વર્ગમાં ત્રણ વિદ્યાર્થી અભ્યાસ કરતા હતા. એ ત્રણે જણ સિદ્ધાંત ઓડવતા હતા, તે તરફ એવું લક્ષ ગયું. તેઓને ધણી ત્વરા અને ઉમંગથી તે કામ કરતા જે-

* આપણા મહા કવિ પ્રેમાનંદે વામનકથા વર્ણવતાં પણ કહ્યું છે કે,

“વામન કહે સુણુ ભૂપતિ, ધને થાય અહંકાર;

દારિદ્ર્યનાં લીજે ભામણાં, જે સાંભરે મોરાર.”

અને આપણા લોકોમાં સાધારણ કહેવત પણ છે કે, “સજે સોની દાંબે ગામ જા

ઉપદેશ કરવાનું કહેતો હતો. ધધરે જેમ્સને જોલવાની શક્તિ ધણી સારી આપેલી હોવાથી, તેણે ઉપદેશનું કામ કરવા માડવું, એવું ધણુ જણુ ચહાતા હતા; અને ધ-ણી વાર તેને ઉપદેશ કરવાનાં આમંત્રણ આવતાં હતાં. એક વાર એવું અન્યું કે, તે મિસ્તર ઝેટલી જેડે પ્રાર્થનાસમાજમાં ગયો, ત્યાં ધારા પ્રમાણે ચાલતા કામમાં ભાગ લેવાની વાટ જોતો હતો, એટલામાં ખીજી એક મંડળી તરફથી એને તેડું આવ્યું; કેમકે તે મંડળીનો ઉપદેશક તે દિવસે આની શક્યો નહોતો. તેથી જેમ્સ તેડવા આવનાર જેડે જવા લાગ્યો. એ વાતની મિ. ઝેટલીને ખબર નહોતી. પણ જેમ્સ કેટલેક આઘે ગયા પછી તેને જતાં દીકો. એ ઉપરથી તેણે તેને તરત હાંક મારીને કહ્યું કે, "જેમ્સ, જતો નહિ." પણ એ હાંક તેણે સાંભળી નહિ; અને ખીજી હાંક મારવાનું મિ. ઝેટલીને અસભ્ય લાગવાથી તેણે પોતાના શ્રોતા-એને કહ્યું, "શીકર નહિ, તેને હમણાં જવા ઘો.એ છોકરો યુનેટડ સ્ટેડસનો પ્રેસિડંટ થશે." વળી એ ધણો ચિત્તવેધક ઉપદેશ કરતો હતો, તે વિષે એક આખરે ખીજી ખા-ખને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું કે, "જેમ્સ જે ઉપદેશ કર્યો તે મને યાદ છે. તેની છાપ મારા મન ઉપર અરાખર પડેલી છે. પહેલાં જે ઉપદેશ મેં સાંભળેલા છે, તેના કરતાં એનો ઉપદેશ ધણુજ જુદો અને સારો હતો."

સાંભળનારી—તે કેવો જુદો હતો ?

કહેનારી—ખીજા સમાજમાં મેં જે ઉપદેશ સાંભળેલા છે, તેના કરતાં એનો ઉપદેશ વધારે વિચાર કરવા જોગ અને સાધારણ બુદ્ધિની બહાર હતો. જેમ ખીજા ઉપદેશકો વારે વારે તેના વિચારો લાવે છે, તેવી આની વાત નથી. એ ઉપરથી જે તેનો ઉપદેશ સાંભળે છે, તે ચકિત થાય છે.

સાંભળનારી—હું ધારું કે તેને બાપાનું સારું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

કહેનારી—તેને બાપાનું સારું જ્ઞાન છે, એ તો એક મુખ્ય વાત. તેના શબ્દો એક પછી એક નદીના પ્રવાહની પેઠે વહે છે. તેનું મોહું ઊઘડવાનીજ માત્ર વાર હોય છે. તે ઊઘડ્યું કે એક પછી એક શબ્દો ચાલ્યાજ. કેટલીક વાર મેં લોકોને જો-લતાં સાંભળ્યા છે, "જેવો તે સહેલથી શ્વાસોચ્છ્વાસ લેછે, તેવોજ સહેલાઈથી તે જોલી શકે છે."

આ સંબંધે કહેતાં વળી એક વધારે વાત તેના વિષે જણાય છે કે, મિસ આ-લ્મેડા ખૂચની આજેવાનીથી જે ગ્રંથ વાંચવાની સભા સ્થપાઈ હતી, તેમાં તે ધણો વાદવિવાદ કરતો હતો. તે જ્યારે ચેસ્ટર માંહેલી જીયાગા પાઠશાળામાં હતો, ત્યારે જે કંઈ સમજણુ એનામાં હતી, તેના કરતાં અહીં (હૈરામમાં) તેનામાં વધારે સમજણુ આવી; ને વાદવિવાદ તથા તર્કસૂત્ર લઢાવવાની કળા વધારે શીખ્યા; અને એજ વખતથી લોકોપકારનાં કામ કરવામાં તે વધારે ધ્યાન આપવા લાગ્યો.

આ વખતના સુમારમાં એટલે સને ૧૮૫૬ ની આખરે પ્રેસિડંટ ખુચકાનનના અમલમાં હાંચેસ સભાએ એવો કાયદો કર્યો હતો કે, જે જે સંસ્થાનોમાં નાસ્તી

આવેલા ગુલામો હોય, તે સંસ્થાનોએ ગુલામો પાછા આપી દેવા. એ કસાવથી વિ-શેષે કરીને વેસ્ટર્ન રિઝર્વ પ્રાંતના લોકોને મહા માહું લાગ્યું. એ આખતમાં જીવાનિ-યાઓએ પોતાનો આવેશ પુખ્ત ઉમ્મરના હતા, તેમની મારફતે બતાવ્યો; અને આપણા જેમ્સને તો ધણુંજ માહું લાગ્યું. કેમકે ગુલામી ધંધાનો તેને અંતઃકરણથી તિરસ્કાર હતો. તે ખીજા જીવાનિયાઓનાં પેડે પોતાના મનનો ખરો વિચાર બિહીને છૂપાવી રાખતો નહોતો, પણ ખુલ્લી રીતે હિંમતથી કહી દેખાડતો હતો. આ વે-ળાએ ગુલામ રાખવાની રીતનો ધિક્કાર કરીને જોલ્યો, "જેમ હાજેલના લોકોનો અવાજ ધધરે સાંભળ્યો, તેમ આ વંશપરંપરાથી રીખાતા ગુલામોની ચીસો પણ સાંભળશે; અને પછી તે પોતાની કોઠરૂપી વીજળી ગુલામગીરીના ઝાડ ઉપર પાડીને તેનો સમૂળો નાશ કરશે; ને પછી તેનો લેશ માત્ર પણ રહેવા પામશે નહિ."

જેમ્સ તે પાઠશાળામાં મદદનીશ શિક્ષકનું કામ કરતો હતો, ત્યારે તેના હાથ ની-ચેના થીક બાપાના એક વર્ગમાં એક છોડી અભ્યાસ કરતી હતી. તેનું નામ પાછળ જોવાવવામાં આવેલું તે લ્યુકેશિયા રૂડલ્ફ હતુ. એ છોડી સાથે આપણા જેમ્સને જિયાગા પાઠશાળામાં જોળખાણ થઈ હતી, તે વાંચનારાઓને યાદ હશે. પણ હવે તેણી આ વિદ્યાલયમાં કેમ આવી, તે કહેવું જરૂરું છે. એના બાપને લાગ્યું કે 'મારી દીકરીએ સારો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.' એમ ધારીને તેને આ ટકાણે મોકલી. એ છોકરીને આવેલી જોઈને જેમ્સ ધણો ખુશ થયો. તે આ વેળાએ જો કે સ-વંદ તેની પાસેજ રહેતી, તોપણુ એની જોડે તેનો લગ્નસંબંધ થશે, એવું તેઓના સ્વપ્નામાં પણ આવ્યું નહોતું. દહાડે દહાડે તેનો અભ્યાસ વધતો ગયો; અને તે ખી-ક બાપામાં ધણી હોંશિયાર થઈ; તથા સર્વ વિષયો તે સારી પેઠે સમજવા લાગી. એમ સામટું લેતાં આપણે કહી શકીશું કે એ છોડી હોંશિયાર અને સદ્યુણી હતો; અને એના સદ્યુણી છાપ આપણા જેમ્સના અંતઃકરણ ઉપર પડી. તેઓ વચ્ચે પ્રીતિ ખાજી; અને તેમનો અભ્યાસ પૂરો થયા પછી તેમનાં લગ્ન થયાં. એ લગ્ન વેળાએ જેમ્સ આવીશ વરસનો અને લ્યુકેશિયા રૂડલ્ફ તેનાથી એક વરસ નાની હતી. કેટલાકોને એમ લાગ્યું હતું કે એઓને પ્રીતિ ખાજવાથી અભ્યાસને હરકત થશે, પણ તેમ નહોતું; કેમકે તે દૃઢ નિશ્ચયવાળાં અને લાંબો વિચાર કરનારાં હતાં, તે વાત લોકો જાણતા નહોતા. તેમણે જો કે અભ્યાસ કરતાં કરતાંજ લગ્ન કરવાની મન સાથે ધારણા કરી ખરી, પણ અભ્યાસ પૂરો થયા પહેલાં તે પરણ્યાં તો ન-હિજ; પણ વિદ્યાભ્યાસનું કામ પતી ગયા પછીજ તેઓએ લગ્ન કીધાં.

ચેસ્ટર શહેરમાં જેમ્સ જ્યારે અભ્યાસ કરવા ગયો, ત્યારે તે ધણો ખીકણુ હતો. પણ હૈરામમાં આવ્યા પછી તેનો તે સ્વભાવ જઈને સઘળા સાથે ધણુ હેત બાવથી ચાલવા લાગ્યો; અને તે ગમત કરીને સર્વને ખુશો કરતો હતો. એ આખત ધલિના-ધસની રહેનારી એક આઈ આમ લખે છે:—

સ્થળ હૈરામથી ૨૫ મૈલને અંતરે છે. રસ્તામાં જેમ્સ ગમત કરીને સઘળાંને ખુશી કરતો હતો. જે કંઈ રસ્તામાં એની નજરે પડતું, તેનો કોઈ વાર કંઈ વિશેષ ચમત્કાર કહી ખતાવતો, તો કોઈ વાર મનોરંજક કવિતા ગાઈને સૌને ખુશી કરતો હતો.” એમાં વાંચનારાએ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે, જે ગમત જેમ્સ કરતો હતો, તે ખીજા કટલાક કરે છે, તેવી મુખાઈ ભરેલી કે નંગલીપણાની નહોતી. પણ તે તમામ ગમત સમ્યપણાની હતી. એ ખાખત ત્યાંનો તેનો એક મિત્ર એમ લખે છે કે:-

“જેમ્સમાં મળતાવડાપણું અને સમ્યતા એટલાં હતાં કે, તે લોકો જોઈને તરત તેને વશ થતા. જે કોઈને સલામ કરવી હોય, તો તે ઘણીજ નમ્રતાથી અને માનપૂર્વક હાથમાં હાથ આપીને કરતો હતો.” એ ઉપરથી તે મળતાવડો, સમ્ય, અને ખીજાં માણસો ઉપર હેત રાખનારો હતો, એમ સહેજ સમજાય છે. જે મિત્રે આ દાખલો લખ્યો છે, તેજ ખીજા વાર કહે છે કે, “સઘળા વિદ્યાર્થીઓ તથા પાઠશાળાના અધિકારીઓ જેમ્સને “ખીજો વેબ્સ્ટર” કહેતા હતા. તેમજ તે ‘વહાઈટ હૈસ’ (પ્રેસિડન્ટને રહેવાનો મહેલ) મેળવશે, એમ પણ કહેતા હતા.

ઓનરેબલ રાવ બહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલ સાહેબ, સી.

આઈ. ઇ. ને તા. ૮-૧૧-૯૨ ને રોજ અમદાવાદ શાહાપુર

હિતેચ્છુ સભાએ માન આપ્યું તે પ્રસંગને માટે

નનાંમિયાં રસુલમિયાંએ રચેલી કવિતા.

કુંડળિયા-#ગજલ.

મહાગુણવાન જ્ઞાનીરે, પ્રતાપી પુન્યદાનીરે. — ટેક.

સુપુત્ર છોટાલાલના, પ્રતાપિ રણછોડલાલ,

નિપળ્યા નાગર કુળ વિષે, કોહિનુર આ કાળ.

પ્રકાશિત કોહિનુર જેમ, સુકીર્તિ પ્રભા અધિક એમ,

દિપાવી ભતિ નિજ તેમ, દિપાવી કૂળવાનીરે. મહાં ૧

આશ્રય નહિ જન અવરનો, આત્માશ્રયથી એક,

બન્યા પુરા શ્રીમંત એ, વીર પુરુષનો ટેક.

ખરા એ વીર દૃઢ ધ્યાની, મહા મતિના ઉંડા જ્ઞાની,

મહત્કાર્યો તણા તાની, મહાજનની નિશાનીરે. મહાં ૨

નિરવોગ હણવા પ્રથમ, સંકટ સહી સહસ,

રણછોડલાલએ યંત્રરૂપ, સુકર્યું સુદર્શન અજ.

સુદર્શન યંત્ર રૂપ આઠ્યું, ગરિબનું દુઃખ છેદાયું,
અવરને જોઈને કાઠ્યું, પછી ઘઈ આવદાનીરે. મહાં ૩

સબ્જન પૂર્ણ દયાળુ દિલ, સુણે રંકની રાવ,
નિરાશ્રીત જન નીર્ખાંનિ, નિશ્ચે કરે નિભાવ.

નિરાશ્રીત કંઈક પાળે છે, સુભોજન વજ્ર આલે છે,
દુખીનાં દુઃખ ટાળે છે, ઉંચી વૃત્તિ દયાનીરે. મહાં ૪

ક્ષમા અધિક સખળ છતાં, ધન પણ ગર્વ ન લેશ,
વિદ્યા કળા અધિક છતાં, કોમળપણું વિશેષ.

સુકોમળતા પુરી ધરતા, વિનય વચનો મુખે ખરતાં,
કુવેણુ કદી ન ઊચરતા, ખરી એ ખાનદાનીરે. મહાં ૫

મનહર કાન્તિ મન તણી, જેતાં શાન્તિ થાય,
બ્રાન્તિ ભાગે ચિત્તની, તન પરિતાપ તજાય.

પરીતાપો બધા જાય, અધિક ઉત્સાહ ઉર થાય,
કરી મેળાપ ચિત ચ્હાય, ખુબી સૌજન્યતાનીરે. મહાં ૬

પરમારથ યુદ્ધિ વસી, જેને દિલે હમેશ,

તન મન ધનથિ સ્વદેશીના, કાપે કપરા કલેશ.

સુખુદ્ધિ ઉદાર નર ગરવા, પિડા નરનારની હરવા,
કરી સ્થાપીત સુખ કરવા, દિશાળાઓ દવાનીરે. મહાં ૭

આગેવાન સદા રૂંડે, કામે એ નર શર;

વિદ્યા હુનર વધારવા, જે અતિ ઉર આતૂર.

સદા આતૂરતા વ્યાપી, સુકન્યાશાળ છે સ્થાપી,
મદદ શાહાપૂરમાં આપી, ખિલે યુદ્ધિ પ્રજ્ઞનીરે. મહાં ૮

સાગર વહેર સમાન એ, નાગર નરની મહેર;

તાપ જનોના ટાળવા, આલે નિત્ય સુપેર.

પ્રસારે આલિને શાન્તિ, નકી ટાળે ભુંડી બ્રાન્તિ,

સુધારે સર્વની કાન્તિ, પુરુષ કાં પ્રેમદાનીરે. મહાં ૯

શૈર તણી આરોગ્યતા, વધારવા પ્રતિ દિન,

તીવ્ર ધ્યાન એ ધીરનું, રાત દિવસ રહે લીન.

રહેછે ધ્યાન ચક્રમૂર, સુકી નિજ સ્વાર્થને દૂર,
હંડી ગતિ ઉર ભરપૂર, ચતુર પૂરા સુકાનીરે. મહાં ૧૦

કીર્તિ દુંદુભીનો ધ્વની, શુણી શાણી સરકાર,

આપ્યો અતિ સન્માનથી, કૌન્સિલમાં અધિકાર.
અધીકારી થયા એથી, પ્રજા હરખાય છે તેથી,
સમદાન આપશે જેથી, ખરી એ આવદાનીરે. મહાં ૧૧

ધન્ય ધન્ય એ પુરૂષને ! ધન્ય માત ને તાત !
 નનામિયાં કે' પરહિતે, કરે સદ્ગુણ નિળ જાત.
 સદ્ગુણ અવતાર ધારીરે, પ્રભુ કલ્યાણકારીરે,
 વદો સૌ મદ્દ નારીરે, વધો સુખ જીવગાનીરે. મહા ૦ ૧૨
 એ પ્રભુ એ મહા પુરૂષને, સુખ શાન્તિમાં રાખ,
 દીર્ઘાયુષ દદધ મન તણા, પૂરા કર અભિલાખ.
 મનોરથ પૂર્ણ સૌ થાજે, વધુ જન હીતમાં ધાજે,
 ગુણી-અલખૂલ ગુણુ ગાજે, સદા આશિષ હૈમાનીરે. મહા ૦ ૧૩

ભારતનો મહિમા.

૧

ગણિત શાસ્ત્ર વિષય.

ભારતવર્ષનો મહિમા ઘોર અંધકારમાં છવાયલો છે. ભારતભૂમિએ માનવસ-
 માજને શા શા ઉપકાર કર્યાં છે, તેના ઉપર થોડાજ ભારતવાસીઓ વિચાર કરતા
 હશે, એમાં કંઈ પણ સંદેહ જણાતો નથી આપણે જાણીએ છીએ કે હાલની સુધારે-
 લી યુરોપની જાતિઓએ યાહુદી દેશમાંથી ધર્મ, રોમની પાસેથી કાયદા અને રાજ
 નીતિ, અને ગ્રીસની પાસેથી વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, દર્શન, અને કળાકૌશલ્ય મે-
 જીવ્યાં છે. પરંતુ ભૂમંડળની ઉન્નતિના વિષયમાં ભારતવર્ષે કેવી મદદ આપી છે, તેના
 વિષે આપણામાંના ઘણા થોડા લોકો જાણે છે. આ નિબંધમાં અમે ટૂંકામાં તેનું
 વિવેચન કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા છીએ.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને લઈને હાલની સુધરેલી કામનો ગૌરવ છે; એટલા માટે અમે પ-
 હેલા વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સંબંધી લખીશું. ગણિત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું મૂળ છે; વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની જે
 જે શાખા જે જે પરિભાણથી ગણિતનો આધાર રાખે છે તે તે પરિભાણે ઉન્નતિ મે-
 જીવે છે. માધ્યાકર્ષણના નિયમ પ્રકાશિત થયાથીજ જ્યોતિષની આટલી ઉન્નતિ થયલી
 જેવામાં આવે છે. ગરમી, વીજળી, પ્રકાશ, શબ્દ, વગેરે કાર્ય સંખ્યાથી જણાવવામાં
 આવ્યાથી, તેઓના સંબંધમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રવેત્તાઓએ કેટલાક નવા તત્વ શોધી કાઢ્યા
 છે; મુકરર સંખ્યા પ્રમાણે વસ્તુઓને મિત્રણ કર્યાથી અમુક પદાર્થ બને છે, એ નિ-
 યમની શોધ થયાથી રસાયણશાસ્ત્રની ઉન્નતિ થઈ છે. હવે આપણે જોઈએ કે, ગ-
 ણિત વિષયમાં ભારતવાસીઓએ શું કર્યું છે.

હાલ ઘણા ખરા સુધરેલા દેશમાં જે ગણિતના આંકડા ચાલે છે, તેની પહેલી
 ઉત્પત્તિ ભારતવર્ષમાંથી થઈ છે. નવા આંકડા અને મીડાની મદદથી સવ હિસાબ

ભારત વર્ષના ઇતિહાસમાં કબૂલ કર્યું છે; ગણિતના દશ આંકડાની રીતિ હિંદુઓની
 રચના છે. (૧) યુરોપવાસીઓ આરબોની પાસેથી ગણિતવિદ્યા શીખ્યા છે. પરંતુ
 આરબો તેના વિષયમાં હિંદુઓને ગુરૂ તરીકે કબૂલ કરે છે. એશિયાટિક રિસર્ચના
 ૧૨ મા પુસ્તકમાં એક આરબ ગ્રંથકારને લઈને લખ્યું છે, “બાહુલદીન ભારતવાસીઓને
 દશ ગણવાની રીતિના આંકડા શોધનાર તરીકે કહે છે. ભારતવાસીઓ એ આંકડાના ઉ-
 ત્પન્ન કરનારાઓ છે, એનું પ્રમાણ એક આરબી ભાષાની કવિતાવળીની પ્રસ્તાવના
 ઉપરથી ધણું કરીને દેખાય છે. એટલા માટે સારી પેઠે સિદ્ધ થાય છે કે આરબી યા
 ફારસીના ગણિતશાસ્ત્રના પુસ્તકો ભારતવાસીઓને ઉત્પત્તિકર્તા તરીકે કહે છે. (૨)

કેવળ ગણિતશાસ્ત્રજ નહિ, પણ બીજગણિત પણ ભારતવાસીઓથી ઉત્પન્ન
 થયું છે. હાલના યુરોપવાસીઓએ બીજગણિત પણ મુસલમાનો તરફથી મે-
 જીવ્યું છે. બીજગણિતનું Algebra નામ આરબી “આલ જબ્ર” શબ્દથી ઉ-
 ત્પન્ન થયું છે ઇ. સ. ૧૩ મી સદીની શરૂઆતમાં લિયોનાર્ડ નામનો ઇટાલિયન મુસ-
 લમાનોની પાસેથી બીજગણિત શીખ્યો હતો; અને ત્યાર પછી તેણે પહેલવહેલાં
 યુરોપમાં બીજગણિતનો ફેલાવો કર્યો. (૩) આરબો બીજગણિતના ઉત્પન્ન ક-
 રનારાઓ નથી, તેનું આ પ્રમાણ છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સંબંધમાં તેઓ હિંદુ અને
 ગ્રીક જાતિના શિષ્ય છે, તેઓની કંઈપણ નવી શોધ જણાતી નથી, તેઓની પહેલાં
 ભારતવર્ષમાં આર્યભટ્ટ, વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત, વગેરે, અને ગ્રીસ દેશમાં દિયોફા-
 ન્તસ નામના બીજગણિતકારોના જન્મ થયા હતા. જેણે આરબસ્થાનમાં પહેલ
 વહેલાં બીજગણિતનો ફેલાવો કર્યો, તે ભારતવાસીઓનો શિષ્ય હોવો જોઈએ, તે-

૧ The Hindus are distinguished in Arithmetic by the
 acknowledged invention of the decimal notation. -P 142,
Elphinstone's History of India, Cowell's Edition.

૨ Bahauldin ascribes the invention of the numeral
 figures in the decimal scale to the Indians. As the proofs
 commonly given of the Indians being the inventors of these
 figures, is only an extract from the preface of a book of
 Arabic poems, it may be as well to mention that all the
 Arabic and Persian books of arithmetic ascribe the inven-
 tion to Indians. -Pp 183 and 184, vol. XII, *Asiatic Researches.*

૩ Leonards of Pisa first introduced Algebra into Europe.
 He learned it at Bugia in Barbary, where his father was
 a scribe in the customhouse by appointment from Pisa. His
 book is dated A. D. 1202. -Cowell's note to *Elphinstone's*
History of India, p. 145.

માં કંઈ પણ સંદેહ જણાતો નથી. કોલબ્રુકે એક જગાએ લખ્યું છે. “મહમદ બેન મુસાએ આરબસ્થાનમાં પહેલવેહેલાં બીજગણિતનો ફેલાવો કર્યો હતો, એ મહશૂર છે. તેણે આલમાનસુરના રાજ્યની વખતે આલમાસુનને ખુશ કરવા માટે ભારતવર્ષના એક જ્યોતિષશાસ્ત્રના ગ્રંથનો સાર લખ્યો હતો. તેણે હિંદુઓની ગણતરી કરવાના પાઠા સુધારવાનું નામ લખતે તેને અવલંબન કરીને પાઠા તૈયાર કર્યા હતા; અને તેણે હિંદુસ્તાનમાંની મોટે ગણવાની રીતિ શીખીને સ્વદેશમાં તેનો ફેલાવો કર્યો હતો. (૧) જે માણસ ગણિતવિદ્યા, જ્યોતિષ, વગેરે વિષયમાં હિંદુઓના પગલે પગલે કરજદાર છે, તે માણસ હિંદુઓની પાસેથી બીજગણિત શીખે નહિ, એ સંભવતુ નથી. કોલબ્રુકે પણ આવું જ વધારે છે. તે લખે છે, “ગ્રીક અને હિંદુનતિ આરબોની પહેલાં બીજગણિતની ઉત્પત્તિ કરનારી હતી, તે વિષયમાં કંઈપણ સંદેહ નથી; આરબો બીજગણિતના ઉત્પાદક તરીકે દાવો કરતા નથી. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સંબંધમાં તેઓ બીજના કરજદાર છે, એ તેઓ પોતે કબૂલ કરે છે; અને તેઓ બધા એક અવાજે કબૂલ કરે છે કે અમે હિંદુઓની પાસેથી ગણિતશાસ્ત્ર શીખ્યા છીએ. તેઓએ હિંદુઓની તરફથી બીજગણિત પણ મેળવ્યું હતું. એવું સંભવે છે, કે ભારતવર્ષના ગણિતવેત્તા પાસે ગણિત શીખીને આરબોને શીખવ્યું હશે. તેઓએ ભારતવર્ષીય ગણિતની કંઈ પણ મદદ મેળવ્યા શિવાય બીજગણિત શીખી કાઢ્યું છે, એમ સંભવતું નથી. (૫)

૪ Muhammad ben Musa al Khuwarazmi is recognized among the Arabians as the first who made Algebra known to them. He is the same, who abridged, for the gratification of Almanun, an astronomical work taken from the Indian System in the preceding age, under the name of the Hindus, which he professed to correct. And he studied and communicated to his countrymen the Indian compendious method of computation—*Colebrooke's Dissertation prefixed to his translations from Sanskrit Algebra.*

૫ Priority seems then decisive in favor of both Greeks and Hindus against any pretensions on the part of Arabians, who in fact, however, prefer none, as inventors of Algebra. They were avowed borrowers in science; and, by their own unvaried acknowledgment, from the Hindus they learnt the science of numbers. That they also received the Hindu Algebra is much more probable than that the same mathematician who studied the Indian arithmetic and taught it to his Arabian brethren, should have hit upon Algebra unaided by any hint or suggestion of the Indian analysis. —*Colebrooke's Dissertation.*

૬. સ. ૭૭૩ માં ખલિફા આલમાનસુરના રાજ્યની વેળાએ પહેલ વેહેલાં આરબ ગણિતવેત્તાઓની તરફથી હિંદુસ્તાનના ગણિતશાસ્ત્રના ગ્રંથો આરબી ભાષામાં ભાષાન્તર થયા હતા. (૬) ઈ. સ. ૪૭૬ માં આર્યભટ્ટ જન્મ્યા હતા, ઈ. સ. ૫૮૭ માં પરાહમિદિરતું મૃત્યુ થયું હતું, અને ઈ. સ. ૫૯૮ માં બ્રહ્મગુપ્તનો જન્મ થયો હતો. (૭) તેથી જે સમયે આરબોએ ભારતવર્ષનું ગણિત મેળવ્યું, તે સમય ભારતવર્ષમાં બીજગણિતની ઘણીજ ઉન્નતિ થઈ હતી. હિંદુસ્તાનની તરફથી ગણિતશાસ્ત્ર આરબોએ મેળવ્યા પછી સો વર્ષથી વધારે કાળ સુધી તેઓ ગ્રીક ગણિતનું કંઈ પણ જાણતા નહોતા; અને લગભગ ૨૦૦ વર્ષો પછી દિયોદાન્તસના ગ્રંથ વાંચવા શરૂ કર્યા હતા. (૮) એટલા માટે આરબોની પહેલાં ભારતવર્ષમાં બીજગણિતનો પ્રચાર થયો હતો, અને તેઓ પ્રધાનતઃ હિંદુસ્તાનનાજ શિષ્ય હતા, તેમાં કંઈ પણ સંદેહ જણાતો નથી. હવે આપણને જોવું જોઈએ કે હિંદુઓ ગ્રીકોની પાસેથી બીજગણિત શીખ્યા છે કે નહિ. ગ્રેગરી આયુલફરાજ નામનો એક આરબોની પિરતી લખનાર લખે છે કે રોમના બાદશાહ જુલિયાનની વેળાએ દિયોદાન્તસ હતો. (૯) જે આ વાત ખરી હોય, તે ઈ. સ. ૩૬૦ માં દિયોદાન્તસ હોવો જોઈએ, તેથી તે આર્યભટ્ટની પહેલાં ૧૦૦ વર્ષનો આગળનો મનુષ્ય થાય છે. પરંતુ આર્યભટ્ટ એ કંઈ ભારત વાર્ષનો પહેલો ગણિતવેત્તા નથી. તેની પહેલાં પરાશર, ગર્ગ, વાશિષ્ઠ વગેરે ગણિતવેત્તા પડિતો જન્મ્યા હતા. એટલા માટે આર્યભટ્ટને દિયોદાન્તસનો શિષ્ય ગણવો એ સંભવતું નથી. આર્યભટ્ટ કેવળ દિયોદાન્તસના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એટલું જ નહિ, પણ તે અને તેના શિષ્યોએ જેવી રીતે બીજગણિતનું જ્ઞાન દેખાડ્યું

૬ The first Arabian mathematician translated a Hindu book in the reign of the Kalif Almansur A. D. 773—*Cowell's note to Elphinstone's India, p. 145.*

૭ See a paper by the late Dr. Bhau Daji in the Journal of the Royal Asiatic Society, New Series, Vol. 1.

૮ The Arabs became acquainted with the Indian astronomy and numerical science before they had any knowledge of the writings of the Grecian astronomers and mathematicians; and it was not until after more than one century, and nearly two, that they had the benefit of an interpretation of Diophantus, whether version or paraphrase executed by Muhammad Abulwafa al Buziane.—*Colebrooke's Dissertation.*

૯ See Cowell's edition of Colebrooke's Essays, V. II, P. 399.

માં કંઈ પણ
મુસાએ આ
છે. તેણે આ
એક જ્યોતિ
ના પાડા સુધી
તેણે હિંદુસ્ત
તો. (૧)ને
લે પગલે કરન
એ સંભવતુ
આરબોની પહે
નથી; આરબો
સંબંધમાં તેઓ
બધા એક અવ
છીએ. તેઓએ
કે ભારતવર્ષના
ઓએ ભારતવર્ષ
ધી કાઢ્યું છે, એ

છે, તે આજની બસો વર્ષની પહેલાં યુરોપમાં તેના કરતાં વધારે દીકામાં આવ્યું
નથી. (૧૦) આના શિવાય બીજા એક વિષયનો વિચાર કરવો યોગ્ય જણાય છે. દિ-
યોદાન્તસના શિવાય બીજા કોઈ ગ્રીક બીજગણિતવેતાનું નામ તથા ગ્રંથ કયાં
પણ મળતો નથી, અને પ્રાચીન ગ્રીક ભાષામાં બીજગણિતબોધક શબ્દ પણ
જડતો નથી. (૧૧) જે ગ્રીક દેશમાં બીજગણિતની ચર્ચા થઈ હોત, તો આ-
મ બનત નહિ. આના ઉપરથી સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે દિયોદાન્તસ પ્રદેશી લોકોની
પાસેથી બીજગણિત શીખેલો હોવો જોઈએ. આ સંદેહ કંઈ વગર પાયાનો નથી,
એ એશિયાટિક રિસર્ચનું આરમું પુસ્તક વાંચ્યાથી જણાય છે. તેમાં લખ્યું છે, “ઇ.
સ. ૧૫૭૯ માં ઓરબોલિ નામના એક માણસે એક બીજગણિતનું પુસ્તક પ્રકાશ ક-
ર્યું છે, અને તેણે તે ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે મેં અને રોમના એક ઉપદેશકે દિયોદાન્તસના
કેટલાક ભાગનું ભાષાન્તર કર્યું હતું, અને તેમાં ભારતવર્ષના ગ્રંથકારોનાં નામનું વા-
રંવાર વર્ણન કરીને જણાવ્યું હતું કે આરબોની પહેલાં ભારતવર્ષના લોકો બીજ-
ગણિત જાણતા હતા.” (૧૨) એટલા માટે ભારતવર્ષના બીજગણિતનું ઉત્પત્ત
સ્થાન છે, એ વિષયમાં કંઈ પણ સંદેહ રહી શકતો નથી.

{ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ, લાયબ્રેરી }
લંડન, ૩૦-૯-૯૨.

નારાયણ હુમચંદ્ર.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીમાં સ્ત્રીમેંબર.

આપણે હંમેશા જોઈએ છીએ કે યુરોપીયન લોકોમાં સ્ત્રીઓને પુસ્તકોને જો-
લીન છૂટ છે. જેવી રીતે પુસ્તક કોઈ પણ સભામાં મેંબર થાય છે, તેવી રીતે સ્ત્રી-

૧૦ See Cowell's Elphinstone, p 144.

૧૧ We know of no Greek writer of Algebra, but Dio-
phantus; neither he nor any known author, of any age or
of any country, has spoken, directly or indirectly, of any
other Greek writer on Algebra in any branch whatever.
The Greek language has not even a term to designate the
science.—p 163, Vol. XII, Asiatic Researches.

૧૨ In 1579 Bombelli published a treatise of Algebra,
in which he says that he and a lecturer at Rome, whom
he names, had translated part of Diophantus, adding “that
they had found that in the said work the Indian authors
are often cited by which they learnt that this science was
known among the Indians before the Arabians had it.”

p 161, Vol. XII, Asiatic Researches.

૪ Muh
among the
known to th
gratification
the Indian S
the Hindus, w
communicated
method of cor
his translation

૫ Priori
and Hindus ag
who in fact, h
They were av
unvaried ackn
the science of
Algebra is muc
ematician who
it to his Arabi
unaided by any
-Colebrooke's D